

STATI INU OBSTATI

REVIJA ZA VPRAŠANJA PROTESTANTIZMA

ISSN 1408-8363
OKTOBER 2007

5-6/07

IZ VSEBINE

Fanika Krajnc-Vrečko:

Jože Rajhman in slovenski protestantizem 16. stoletja

Mihael Glavan:

Reprinti in faksimili slovenske protestantike

Silvano Cavazza:

Bonomo, Vergerij, Trubar

Nenad H. Vitorović:

Primož Trubar in »judovsko vprašanje«

Daša Pahor:

Protestantska sepulkralna kultura na območju današnje Slovenije v 16. stoletju

Peter Novak:

Hermenevtika dispenciacijske teologije

Nadja Zgonik:

Slika Mateja Sternena 1575

Prevod: Leuenerško soglasje (1973)

STATI INU OBSTATI

REVĪJA ZA VPRAŠANJA PROTESTANTĪZMA

STATI INU OBSTATI

REVIJA ZA VPRAŠANJA PROTESTANTIZMA

Izdaja Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar

Predstavnik:
mag. Viktor Žakelj, predsednik

Tivolska 50/10, 1000 Ljubljana

Glavni urednik

dr. Marko Kerševan

Uredniški odbor

dr. Mihael Člavan, ddr. Igor

Črdina, dr. Matjaž Kmecl,

mag. Violeta Vladimira Mesarič,

dr. Vincenc Rajšp, dr. Ciril Sorč,

Nenad Hardi Vitorović

Odgovorni urednik

Dušan Voglar

Oblikovalec in tehnični urednik

Kazimir Rapoša

info@drustvo-primostrubar.si

marko.kersevan1@guest.arnes.si

5-6/2007

Tisk Cicero Begunje d. o. o. 2007

VSEBINA

	3	Beseda urednika
RAZPRAVE, ŠTUDIJE	9	<i>Fanika Kranjc - Vrečko</i> , Jože Rajhman in slovenski protestantizem 16. stoletja
	22	<i>Mibael Glavan</i> , Reprinti in faksimili slovenske protestantike
	62	<i>Silvano Cavazza</i> , Bonomo, Vergerij, Trubar
	82	<i>Nenad H. Vitorović</i> , Primož Trubar in »judovsko vprašanje«
	118	<i>Tadej Vidmar</i> , Šola in komponente vseživljenjskega učenja pri Primožu Trubarju
	134	<i>Daša Pabor</i> , Protestantska sepulkralna kultura na območju današnje Slovenije v 16. stoletju
	160	<i>Barbara Žabota</i> , Družina Khisl v času reformacije in protireformacije
	174	<i>Kozma Ahačič</i> , Poglavja o nepregibnih besednih vrstah v Bohoričevi slovnici (1584)
	186	<i>Peter Novak</i> , Hermenevtika dispenzacijske teologije
BILO JE POVEDANO	201	<i>Ivan Prijatelj</i> , O kulturnem pomenu slovenske reformacije (1908)
RAZGLEDI, VPOGLEDI	207	<i>Marijan Smolik</i> , Biblia slavica in Trubarjeva Zbrana dela
	212	<i>Nadja Zgonik</i> , Slika Mateja Sternena 1575 – zgodovinsko slikarstvo in protestantizem na Slovenskem
	218	<i>Franc Kuzmič</i> , Manjše protestantske cerkve (zunaj Evangeličanske cerkve AV) v Prekmurju v 20. stoletju
PORTRETI	232	Jože Rajhman (<i>Fanika Krajnc - Vrečko</i>)
	236	Vlado Ladislav Deutsch (<i>Violeta Vladimira Mesarič</i>)
PREVODI	240	Leuenerberško soglasje. Soglasje evropskih reformacijskih cerkva (1973)
KRONIKA	251	Govor Ministra za šolstvo in šport Milana Zvera ob počastitvi dneva reformacije v Ljubljani 2006
	255	Iz preteklosti v prihodnost (<i>Franc Kuzmič</i>)
POVZETKI	257	Synopses, Zusammenfassungen

BESEDA UREDNIKA

Letošnja dvojna številka bo izšla tako rekoč pred vrati leta 2008, Trubarjevega leta, 500. obletnice Trubarjevega rojstva. Ko pišem – konec avgusta – te besede, se sicer ne morem znebiti vtisa, da je za del uradne slovenske javnosti Trubarjev jubilej kar nekakšno nevšečno breme, ki nesrečno sovпада s preobremenjenostjo uradne Slovenije s predsedovanjem Evropski uniji v tem letu, poleg tega, da se zdi, da ji je pozornost do Trubarja in protestantizma že tako in tako bolj izsiljena koncesija »drugi strani« kot pa stvar lastnega prepričanja in presoje ...Vsaj tako si pojasnujem dejstvo, da ne Ministrstvo za kulturo, ne nobena od velikih nacionalnih kulturnih ustanov v tem trenutku še ni jasno in javno opredelila svojih načrtov v zvezi s praznovanjem. No, upam, da se motim. Vsaj Ministrstvo za kulturo bi namreč v ustrezni afirmaciji Trubarjevega jubileja lahko videlo pomemben del uresničevanja svojih priložnosti in nalog v zvezi s predsedovanjem Evropski uniji. V zborniku *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa* smo leta 2006 zapisali: »Bližajoča se 500. obletnica Trubarjevega rojstva, prav v letu, ko naj bi Slovenija predsedovala EU, je zato priložnost, da Slovenija pokaže, kako je njena identiteta in pot konstituiranja slovenskega naroda (bila) nerazdružna s potmi razlikovanj in povezovanj, ki jih je spodbudila in jim dala smer in pečat evropska reformacija«.

Za evropsko združevanje in za »Evropo prihodnosti« – da uporabim danes odmevajoče sintagme – je še kako pomembno, da ob vsiljujočih se spominih na mednacionalne in druge spopade in konflikte v evropski preteklosti obujamo in negujemo spomin na ob-

dobja in okolja, v katerih je kot rezultat skupnega življenja, prepletanja in povezovanja nastajalo tudi pozitivno, novo, ustvarjalno. Vemo, s kakšnimi spopadi je bil v starejši in novejši zgodovini obremenjen stik med nemškim in slovenskim/slovanskim, zato je toliko pomembneje priklicati v zavest tudi čase, ko je prav ta stik omogočal izmenjavo in sinergijo »pozitivnih energij« – da spet uporabim aktualni slovar – in njihovih rezultatov, kakršen je bila reformacija v (današnjem) slovenskem prostoru.

Petstota obletnica Trubarjevega rojstva bi lahko bila tudi priložnost za odločnejšo uveljavitev spoznanja, da reformacija in protestantizem v sedanjem slovenskem prostoru in času nista le stvar ene ali druge strani (verske, nazorske, politične, geografske), ampak skupna dediščina in skupno dobro, in to tako kot kolektivni spomin kot aktualna verska navzočnost (skupno dobro – pa čeprav za različne strani z različnih vidikov in na različne načine). O tem, da je (bila) reformacija s svojimi kulturnimi spodbudami in dosežki skupno dobro za slovenski narodni razvoj, na tem mestu ne bi zgubljali besed. Toda (bila) je nekaj dobrega tudi za krščanstvo v tem prostoru. In če rečemo »za krščanstvo«, to pomeni seveda tudi za katoliško krščanstvo. Le ob sobivanju s protestantskim krščanstvom je moč katoliško krščanstvo sprejemati na krščanski način, to je kot »religijo svobode«, svobodne osebne odločitve in zavestne (najboljše) izbire, ne pa zgolj kot breme tradicije. Časi, ko to sobivanje ni bilo mogoče, niso bili zlati časi »pravega krščanstva« ... In končno in predvsem: navzočnost protestantskega krščanstva in z njim možnosti »krščanstva na različne načine« je tudi danes in pri nas nekaj dobrega za vsakega človeka, ki/ko išče nova obzorja, nove poti, ali ki/ko išče (morda prav zato) opore in korenine v preteklosti.

Razprave, študije so v primerjavi s prejšnjimi letniki bolj zgodovin(ar)sko usmerjene v protestantizem 16. stoletja (medtem ko je bila zadnja, 3-4. številka, usmerjena bolj v sodobno protestantsko teološko in kulturno misel ter v jezikovno delo Trubarja in njegovih).

Začenjamo s študijo Fanike Krajnc - Vrečko o zadnjem najpomembnejšem raziskovalcu Trubarjevega dela in slovenskega prote-

stantizma 16. stoletja, *Jožetu Rajhmanu*. Prav je, da se ga spomnimo in ga počastimo hkrati s Trubarjevim jubilejem, saj je leto 2008 tudi deseta obletnica njegove smrti. Jože Rajhman je kot katoliški duhovnik in profesor na katoliški teološki fakulteti, ki je svoje znanstveno delo posvetil raziskovanju in afirmaciji Trubarja in njegovega dela, tako rekoč utelesil spoznanje, da je slovenski protestantizem 16. stoletja skupna narodna, kulturna, verska in teološka dediščina. Na drugem mestu objavljamo prispevek Mihaela Glavana o *reprintih in faksimilih slovenske protestantike*, ki skupaj z njihovim bibliografskim popisom ob 500. obletnici omogoča pregled nad tem načinom obstoja in dostopnosti del slovenskih protestantov danes, načinom obstoja, ki pomeni hkrati osnovo in vzpodbudo za nadaljnje raziskovalno delo.

Če sta prva dva prispevka namenjena prikazu raziskovanja in prezentiranja Trubarjevega dela, pa so naslednje tri razprave – in jedro Razprav ter publikacije sploh – namenjene *neposredno Trubarju*. Ugledni tržaški zgodovinar Silvano Cavazza piše sicer o tržaškem škofu Bonomu, pri katerem se je začela Trubarjeva protestantska pot in pri katerem se je srečal s temeljnimi spodbudami in spoznanji – predvsem švicarske – reformacije. Toda prikaz Bonoma začenja s Trubarjem, z govorom tübinskega teologa Andreae ob Trubarjevem pogrebu, kjer je omenil tudi vlogo škofa Bonoma. S Trubarjem je Bonomo tako rekoč vstopil tudi v nemško protestantsko zgodovino. Čudna so pota zgodovine in Božje previdnosti ... Kot tudi ta, da je šele Cavazza po italijanskih virih in italijanskih raziskovalcih reformacijske zgodovine odkril končno usodo slovenskega protestanta Petra Kupljenika: njegovo smrt na grmadi na rimskem Campo di Fiore leta 1595 po petih letih vatikanske ječe (o tem Cavazzova razprava v *Zgodovinskem časopisu*, 55, 2001, št. 3-4). Za slovenske zgodovinarje, posvetne in cerkvene, je njegova usoda do Cavazzovega članka »ostala nepojasnjena«, »po letu 1590 o njem ni več poročil«, »kje je umrl, ni znano«, so pisali. Še zdaj je nepojasnjeno, kako je mogla smrt tega mučenca za vero, nekdanjega katoliškega duhovnika, na tako javnem in znanem mestu ostati na domačem Kranjskem neznana: v katerih arhivih je poniknila dokumentacija in kako je bil

izbrisan spomin na njegovo smrt. Nenad H. Vitorović ob skrbni analizi Trubarjevih del izriše njegov *odnos do »judovskega vprašanja«*. Poznani so spori ob Luthrovem odnosu do Judov. Avtor pokaže, da vprašanje o Trubarjevem odnosu tudi ob neobstoju Judov v slovenskih deželah Trubarjevega časa nikakor ni odvečno in neaktualno. Tadej Vidmar ob vprašanju *Trubarja in šole* spomni, kako vprašanje izobraževanja odraslih in vseživljenskega učenja ni aktualno le danes, ampak je bilo tudi ob začetkih širjenja pismenosti v času Trubarja.

Tri razprave se nanašajo na *širše kulturno okolje in dejavnost protestantov 16. stoletja*. Dve razpravi, Daše Pahor o *protestantski pokopališki kulturi* na Slovenskem, in Kozme Ahačiča o nekaterih *vidikih Bohoričeve slovnice*, bi lahko bili na prvih mestih v reviji, če bi prispevke razvrščali po raziskovalnih dosežkih in novostih, ki jih prinašajo. Obe deli sta oprti na doktorski disertaciji obeh mladih raziskovalcev. Daša Pahor pokaže, kako protestantsko obdobje in okolje tudi na Slovenskem ni bilo tako nezainteresirano za likovno in arhitekturno ustvarjanje, kot se običajno misli. Rekonstrukcija pokopališke kulture protestantov na Slovenskem je še posebej težavna, saj je protireformacija ob svojem nastopu brezobzirno razdejala vsa protestantska pokopališča, v prizadevanju, da izbriše spomin tudi na spomenike umrlih. Prispevek Barbare Žabota o *družini Khisl*, se opira na avtoričini diplomski nalogi na oddelkih za zgodovino in sociologijo kulture na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Družina Khisl se neposredno ali posredno pojavlja v treh prispevkih v reviji, kar že samo priča o vsestranski navzočnosti protestantov v življenju in dogajanju 16. stoletja pri nas.

Da ob zgodovinskih temah ne bi povsem pozabili na sodobnost, Peter Novak v članku o *dispenzacijski teologiji* prikaže, kako je teologija (določene usmeritve) v ameriških razmerah vpeta v nekatere dileme sedanjega časa.

V rubriki **Bilo je povedano** iz znane razprave Ivana Prijatelja O *kulturnem pomenu slovenske reformacije*, ki je izšel ob 400. obletnici Trubarjevega rojstva, ponatiskujemo nekaj odlomkov o dveh sicer zanemarjanih temah ob slovenskem protestantizmu: vprašanju vere in (»nemškega«) plemstva. Kdo pravzaprav ve, da so bili plemiči, ki so se v Trubarjevih časih bojevali s Turki v naših deželah in na njihovih

mejah, v velikem deležu protestanti (in kot taki tudi padli v boju in bili pokopani, npr. Herbart Turjaški). Kdor ob tem pomni, da so bili protestanti tudi plemiči, ki so takrat zatirali kmečke upore, ne sme pozabiti, da so veliki kmečki upor Matije Gubca leta 1573 združeno zatrli protestantski in katoliški plemiči s hrvatskim banom in škofom Jurijem Draškovičem na čelu (ter pravoslavni uskoki) ...

V **Razgledih, vpogledih** Marijan Smolik prikaže *dve najnovejši znanstveni izdaji del slovenskih protestantov*, Biblio Slavico oziroma njen slovenski zvezek, ki je nastal po prizadevanju Jožeta Krašovca, ter Zbrana dela Primoža Trubarja pod uredništvom Igorja Grdine. Nada Zgonik prikaže vsebino in usodo Sternenove slike 1575 kot *primera zgodovinskega slikarstva*; slika je po ponovnem najdenju končno našla (začasno) mesto v prostorih rektorata Univerze v Ljubljani. Franc Kuzmič omogoča vpogled v najmanj poznani del protestantske zgodovine na Slovenskem, v vire in publikacije *malih protestantskih cerkva v Prekmurju*.

Portreta sta tokrat deležna Jože Rajhman in Vlado Deutsch. Slednji sodi med tiste Slovence, slovenske protestante, ki so večji del svojega življenja delovali zunaj slovenskega okolja: v istih letih, ko so imeli katoličani v Beogradu in Srbiji za (nad)škofa Slovenca, so imeli Slovenca na čelu tudi evangeličani na Hrvaškem.

V rubriki **Prevod** tokrat objavljamo prevod *sodobnega* protestantskega veroizpovednega besedila: *Leuenersko soglasje* luteranskih in reformiranih cerkva.

Kronika je zabeležila za (daljšo) zgodovino govor ministra za šolstvo Milana Zvera na državni proslavi Dneva reformacije 2006 in iskanje novih oblik čezmejnega sodelovanja slovenskih in avstrijskih evangeličanov.

Tudi ta številka je izšla zgolj s pomočjo sponzorjev in naročnikov; pa seveda vseh sodelavcev, ki so tako rekoč vse delo, potrebno za nastanek številke, razen samega tiska, opravili zastonj. Vsem iskrena hvala.

Na koncu, a ne nazadnje:

Letošnja številka izhaja z razširjenim in obnovljenim uredniškim odborom. V njem so člani iz različnih znanstvenih disciplin. Uredni-

AVTORJI

ški odbor revije je na lastno željo zapustil dr. Božidar Debenjak. Za njegov dosedanji veliki uredniški, avtorski in prevajalski prispevek reviji, se mu skupaj z dosedanjimi uredniki iskreno zahvaljujem. Novi člani razširjenega uredniškega odbora, dr. Mihael Glavan, ddr. Igor Grdina, dr. Vincenc Rajšp, dr. Ciril Sorč, še niso sodelovali pri urejanju te številke. Ne zadeva jih torej odgovornost za njene pomanjkljivosti, gotovo pa bodo prispevali svoj delež k širini in kvaliteti prihodnjih števil.

Marko Kerševan

JOŽE RAJHMAN IN SLOVENSKI PROTESTANTIZEM 16. STOLETJA

Cilj in smoter Rajhmanove teološke misli je človek, prek katerega išče pot do Boga z novim izrazom in teološko govorico v različnih človekovih življenjskih situacijah. V največjem delu svojega raziskovalnega opusa obravnava slovenski protestantizem 16. stoletja in Primoža Trubarja, pri čemer je treba izpostaviti njegovo raziskovanje protestantske teologije tega obdobja. Predmet obravnave je konkretna osebnost v določeni zgodovinski situaciji, ki je izpostavljena vsem idejnim, kulturnim, religioznim in obče človeškim vplivom, ter se v tej situaciji odloča za neko drugo obliko krščanstva. V obravnavi in iskanju teoloških tokov znotraj protestantskega gibanja J. Rajhman osmišlja religiozne in kulturne vzgibe, ki so vodili slovenske protestante v njihovi odločitvi za slovensko pisano besedo, kot sredstvo, s katerim bodo svojemu preprostemu človeku posredovali božjo besedo.

Pojav slovenskega protestantizma v 16. stoletju je za slovenstvo enkrat in neponovljiv dogodek, ki označuje prehod iz obdobja pismenstva v obdobje, v katerem se slovenski narod prvič srečuje z evropsko civilizacijo in kulturo. Ta prehod je tako usoden za slovenstvo, ker zaradi njega ni več mogoč drugačen pogled na razvoj slovenskega naroda in na njegovo prihodnost. Raziskovanje slovenskega reformacijskega gibanja je kompleksen pojav, ki poleg filoloških in ideoloških raziskav zahteva tudi temeljito poznavanje teološke fiziognomije slovenskih reformatorjev. Prav to in tudi širšo osvetlitev je k celoviti podobi reformacije prispeval Jože Rajhman.

Prvo razpravo v zvezi s slovenskim protestantizmom je objavil leta 1968 v Bogoslovnem vestniku. To je bila ocena dela avstrijskega

protestantskega škofa Oskarja Sakrauskega, ki je bil kasneje eden tesnejših Rajhmanovih sodelavcev v raziskovanju teološke podobe slovenske reformacije. Že iz tega zapisa lahko razberemo, da je v že precej raziskanem obdobju slovenske kulturne in literarne zgodovine začutil vrzel v obliki tehtne teološke raziskave. Pred tem so se le redki lotili problema različnih smeri v slovenskem protestantizmu, ki v teološkem smislu še ni bil ovrednoten. Nekatero starejše razprave so prinašale bolj ali manj neobjektivne podobe slovenskih protestantov, saj so nastajale v duhu časa, seveda pa tudi katoliški teologi niso mogli mimo negativnega vrednotenja reformacijskega dogajanja (Rajhman 1968: 306-7). Tako je Jože Rajhman v prvem objavljenem zapisu napovedal svojo nadaljnjo raziskovalno pot, ki ga je poleg številnih filoloških in teoloških razprav pripeljala do bogate bere okoli 130 razprav s področja protestantizma.

Že naslednje leto (1969) je v Bogoslovnem vestniku objavil razpravo o Trubarjevih ekumenskih nazorih, kjer je zapisal svoje videnje in nakazal kasnejšo metodologijo raziskovanja v pokoncilskem duhu. Teži k temu, da se moramo nujno ozreti v preteklost in nepristransko ovrednotiti okoliščine, ki so privedle do določene zgodovinske podobe časa, v katerem so nastale ločene krščanske skupnosti (Rajhman 1969: 85). V razpravi je razčlenil ekumensko gibanje v slovenskem prostoru, ki ga označujeta katoliški in protestantski ekumenizem 16. stoletja. Izpostavil je Trubarjevo pričakovanje tisočletnega kraljestva in njegovo napoved nove dobe, ki naj bi napočila s trenutkom, ko se bo evangelij oznanjal v vseh jezikih. Opozoril pa je predvsem na vire, ki obravnavajo dotedanje teološke okvire slovenskega protestantizma.

Primož Trubar postane za dalj časa Rajhmanova življenjska preokupacija. Sistematično začne raziskovati nastanek prve slovenske knjige in leta 1969 objavi prve izsledke. Sooči se s Trubarjevim izgnanstvom in njegovim vživljanjem v okolje luteranstva, potem ko je že spoznal cvinglijance in kalvince. Za razumevanje Trubarjeve teološke misli je poznavanje prav teh zgodovinskih okoliščin zelo pomembno, kajti »spoznati Trubarja v njegovem ambientu je za raziskovalca naše protestantske preteklosti skoraj enako pomembno, kot odkriti v Trubarjevih delih stične točke, ki nas zbližujejo in

omogočajo na slovenskih tleh ekumenski dialog s protestanti«. (Rajhman 1969a: 377)

V *Prvi slovenski knjigi* leta 1977, ki je nastala na osnovi filološke disertacije, se je Jože Rajhman soočil z jezikovnim, literarno zgodovinskim in teološkim izročilom Trubarjevega Katekizma iz leta 1550. Raziskal je vplive in vzgone v kulturni in duhovni tradiciji Trubarjevega časa, ki so tega slovenskega reformatorja privedli do spoznanja, da lahko svojim sonarodnjakom približa in posreduje božjo besedo le v domačem jeziku. Knjiga je razdeljena na pet zaokroženih poglavij: Avtorstvo prve slovenske knjige, Vsebinska razčlenitev in Trubarjev pojem katekizma, Trubarjeva teološka misel, Trubarjeva pedagoška prizadevanja in Trubarjev teološki slovar. S to raziskavo je Jože Rajhman na novo osvetlil miselni profil Primoža Trubarja. Izpostavil je izvirnost Trubarjeve osebnosti, ki je v slovenskem kulturnem prostoru znala uveljaviti svoje poglede, ki so bili – ne glede na tedanje razmere na slovenskih tleh – specifično slovenski (pozitiven odnos do posvetne oblasti, pogled na grozečo turško nevarnost, ki jo je hotel odvrniti z evangelijem). Predvsem pa je opozoril na antropološko humanistično usmerjenost Trubarjeve teologije, ki se je oblikovala po zaslugah Erazma Roterdamskega, Trubarjevega prebiranja švicarskih teologov in njegovega občudovanja antike (Rajhman 1977: 78). Opozoril je na močan vpliv švicarskih protestantov – predvsem Bullingerja – na Trubarjevo delo, kar je pri slednjem privedlo do strpnega protestantizma. Podrobna analiza katekizma pa je kljub temu pokazala nekaj značilnosti, ki so lastne le Trubarju in jih ni mogoče spraviti v to ali ono protestantsko smer. Tako Jože Rajhman govori o posebni, Trubarjevi smeri v protestantizmu (str. 128). Razkril je Trubarjevo demokratično misel, ki se kaže, na primer, v povsem drugačnem odnosu do kmetov, kot ga srečamo pri Luthru, poleg tega pa tudi Trubarjevo preporodno misel, ki vsebuje elemente etnične in narodne zavesti. Predvsem pa je v Trubarjevem teološkem slovarju potrdil tezo o kontinuirani jezikovno slovstveni tradiciji, ki sega nazaj do Brižinskih spomenikov (str. 106 sl.).

Monografija je naletela na zelo pozitivne odzive v slovenski strokovni javnosti, saj je z njo slovenska protestantika prvič dobila temeljito teološko študijo, neobremenjeno s katoliškimi poskusi

razsojanja, kaj je pravilno in kaj so zmote v nauku in ravnanju protestantov. Jože Pogačnik je knjigo uvrstil med pomembne znanstvene prispevke, brez katerih študij slovenske reformacije ni več mogoč (Pogačnik 1978: 43).

Naslednja monografija, Rajhmanova teološka disertacija, je izšla v jubilejnem Trubarjevem letu 1986, ob štiristoti obletnici smrti Primoža Trubarja, in je slovensko literarno zgodovino obogatila s temeljito teološko raziskavo o Trubarjevem izročilu Slovencem v Eni dolgi predgovori k Novemu testamentu iz leta 1557. Izšla je kot spremna študija k faksimilom *Trubarjeve Ene dolge predgovori*. Delo je razdeljeno na tri obširnejša poglavja, in sicer: Vsebinska razčlenitev razprave in ocena Trubarjevih navedb v Sumaričnem poročilu leta 1560/61, Trubarjeve teološke ideje ter Trubarjeva izvirnost in odvisnost. Ena dolga predgovor je nastala potem, ko je Trubar že imel za sabo katekizem, abecednik in prevod Matejevega evangelija. Jože Rajhman je postavil tezo, da ta razprava pomeni preobrat v Trubarjevem delu, saj naj bi šlo za teološki traktat, kar predstavlja v slovenskem slovstvu novo literarno vrsto – prvo znanstveno razpravo. Trubar je z njo pokazal, kako je slovenski jezik primeren za pisanje znanstvenega teološkega dela. Hkrati je to teološki priročnik, ki ga je Trubar namenil slovenskemu človeku, da bi ga tudi na ta način izenačil z drugimi evropskimi narodi. Namenjena je že zrelemu človeku, ki zna brati, ali vsaj razume, kar mu nekdo bere, in mu tudi težja teološka vprašanja niso več povsem tuja (Rajhman 1986: 9). Ker pa strokovno teološko razpravljanje o posameznih vprašanjih vere Trubarju vendarle dela težave, skuša protestantski nauk svojemu preprostemu človeku približati na »pridigarski« način. S tekstno analizo Ene dolge predgovori je Jože Rajhman utemeljil tezo o Trubarjevi teološki razgledanosti, njegovo navezanost na Melanctonove in Bullingerjeve ideje, hkrati pa je z vzporejanjem Bernardove alegorije pokazal na Trubarjevo hoteno umetniško oblikovano prozo (str. 72). Na osnovi tega Trubarjevega dela in tudi v kasnejših objavljenih razpravah je zaokrožil podobo Trubarjeve verske teološke fizionomije. Kot katoliški duhovnik je Jože Rajhman objektivno prikazal teologijo slovenske reformacije ter pokazal izjemno poznavanje verskih in duhovnih tokov evropskega 16. stoletja.

To je mogoče razbrati tudi iz njegove naslednje monografije *Trubarjev svet* (Rajhman 1986a), v kateri bralca sooča z vznikom slovenske reformacijske misli in delom očeta prve slovenske tiskane knjige. Trubarja najprej predstavi v svetu, v katerem je le-ta živel, sprva njegovo katoliško in nato njegovo protestantsko obdobje, večji del v pregnanstvu. Svet Primoža Trubarja nam je tudi po Rajhmanovi zaslugi danes približan na nov način. To je svet Trubarjevega etičnega programa, ki ga je postavil na čelo slovenskega protestantizma kot najbolj ranljivo točko verskega programa. Je svet, v katerem se je udejanila ideja narodnega jezika: »V deželi dvojezičnega prebivalstva je z jezikom priboril nižji plasti pravico do obstoja. In to je sveto! Pred Trubarjem bi morali z grozo ostrmeti: bilo je dano njemu. Nikomur pred njim, nikomur za njim. Če so že sežgali njegove ‚prevode‘, niso sežgali njegovega jezika, niso mogli zadušiti narodne zavesti, ki ji je on ob njenem rojstvu stal ob strani.« (str.186) In če že govorimo o narodni zavesti, je Trubar gotovo ključna osebnost, brez katere ni kulturne in politične zgodovine Slovencev in slovenstva: »Trubar je vezni člen. Brez njega si ni moč zamisliti našega celotnega bivanja, v katero vključujemo vse, kar nas označuje kot Slovence.« (str. 201)

V jubilejnem Trubarjevem letu 1986 je izšla še tretja Rajhmanova monografija, in sicer znanstvena izdaja korespondence – *Pisma Primoža Trubarja*. Pripravil in zbral je transkripcije ter prevode zahtevnih latinskih in nemških pisem ter jih opremil z opombami in znanstvenimi spremnimi besedili, s čemer je mlajšim rodovom slavistov, zgodovinarjev in teologov omogočil podrobnejše raziskovanje 16. stoletja. S slovensko izdajo pisem je Jože Rajhman omogočil vpogled tudi v obrobno dogajanje v Trubarjevem svetu. »V tem dogajanju so imela Trubarjeva pisma posebno vlogo. Manj uradna in slovesna so kot predgovori in posvetila, zato tudi manj obvezujoča, toliko bolj pa pristna v neposrednem dotiku z vsakokratno resničnostjo, so odmev tistega, kar sicer poznamo iz predgovorov in posvetil. So povezujoči člen in nemalokrat njihov razlagalec. So osnutek tiskanega besedila, so pa tudi njihovo nadaljevanje.« (Rajhman 1986b:14) Pisma predstavljajo vire, iz katerih je mogoče dopolniti podobo slovenske reformacije in njenih akterjev. Že iz naslovljencev lahko sklepamo na

Trubarjevo svetovljanstvo, na njegovo zvezo z evropskimi verskimi tokovi, predvsem pa na njegovo prizadevanje za rast slovenske Cerkve in šolanje mladih pridigarjev, skratka, skrb za njegovega slovenskega človeka. Trubarjevo dopisovanje s kraljem Maksimilijanom dokazuje pomembno vlogo kranjskega reformatorja v notranjeavstrijskih deželah. Razodeva se Trubarjeva vnema za reformacijsko ‚delo‘ (das Werk), pisma pa so svojevrsten biografski dokument in neodtujljiva lastnina Trubarjeve dobe ter dediščina vseh Slovencev.

Leta 1997 je Jože Rajhman izdal svoje zadnje monografsko delo *Pisma slovenskih protestantov* kot drugi del korespondence, v njej pa so transkribirana in prevedena pisma Dalmatina, Bohoriča, Krelja, Znojilška, Tulščaka in drugih, ki že predstavljajo drugo in tretjo generacijo slovenskih protestantov. Pisma so razvrščena kronološko, največji del predstavlja Dalmatinova »biblijska« korespondenca, iz katere je moč spoznati nastajanje in zaplete okrog tiskanja prvega slovenskega celotnega prevoda Svetega pisma leta 1584. V drugi sklop je avtor razvrstil tako imenovana dogmatična pisma, ki so jih slovenski protestanti naslovili na deželne stanove in druge dobrotnike v zvezi s štipendiranjem slovenskih študentov na nemških univerzah. Posebna skrb slovenskih protestantov je bila namenjena šolanju mladih teologov, ki bi kot pridigarji nadaljevali njihovo delo. Drugo generacijo že predstavlja Jurij Dalmatin, ki je s celotnim prevodom Biblije dosegel vrh slovenskega reformacijskega gibanja, čeprav je ta vzpon pripravil Trubar s prvo slovensko knjigo in s svojim reformacijskim programom.

Ob kratkem pregledu monografskih del je treba omeniti številne Rajhmanove razprave o protestantizmu in protestantih, ki bi jih lahko razdelili v štiri vsebinske sklope:

- teologija Primoža Trubarja in njegove zveze z evropsko reformacijo,
- teološka govorica in metodologija prevajanja slovenskih protestantov,
- biografije slovenskih protestantov,
- teologija Jurija Dalmatina.

1. Teologija Primoža Trubarja je obravnavana v največjem delu razprav. J. Rajhman ugotavlja, da je Trubarjeva teologija bila bolj življenjska filozofija kot teologija v prvotnem pomenu, bila je instinktivno spoznanje, kako je treba živeti v skladu z evangeljskim naukom. Trubar ni bil dogmatik, bil je pragmatik. Verska terminologija je bila okvir njegovi teološki misli, vendar ni uporabljal ‚visokih, kunštnih oli neznanih besed‘, zadovoljil se je s kranjskim besediščem (Rajhman 1986b: 36-7), kar je pojasnil: »... zakaj ta muč svetiga evangelija inu naše izveličanje, ne stoji v lepih ofertnih besedah, temuč v tim duhej, v ti risnici, v ti pravi veri inu v enim svetim krščanskim lebnu.« (Rupel 1966: 65)

J. Rajhman v Trubarjevem teološkem razvoju opredeli dve obdobji – katoliško in protestantsko. Trubar je že zelo zgodaj izrazil svojo teološko usmeritev, ko je v duhu Erazmovih in humanističnih načel nasploh in v duhu reformacijskih teženj kritiziral cerkvene razmere na Slovenskem. Katoliški cerkvi je očital zlorabe, predvsem romanja, božje poti, češčenje svetnikov, zidanje cerkva; drugače pojmuje podeljevanje zakramentov in mašo kot »falš malikovane« (Rajhman 1983: 510). V pregnanstvu se je navadil, da je ob vseh takratnih teoloških prepirih šel srednjo pot in se ni nikoli spuščal v »teološke spekulacije«. Njegova teologija je bila teorija, ki je upoštevala prakso, ni bila abstraktna, neuporabna za vsakdanje življenje, temveč je bila vseskozi usmerjena v prakso (Rajhman 1985: 294). Trubar se je takratnih reformacijskih teoloških disputacij med cvinglijanci (švicarska veja reformacije) in lutrovci (nemška struja) v glavnem izogibal, znotraj reformacije je želel ohraniti strpnost in do nekaterih teoloških vprašanj je ohranil povsem lastno stališče: »Kaj koristijo pobožnim preprostim kristjanom take visoke disputacije o resnični, telesni bistveni in duhovni navzočnosti Kristusovega telesa, ko pa oboji, cvinglijanski in lutrski priznavajo, da niso le znamenja, ... Kristus da je v svoji večerji ... posvetil kruh v svoje telo in vino v svojo kri, njegovim besedam hočemo preprosto verjeti in o tem nič več disputirati. Je pač skrivnost.« (Rajhman 1986b: 28) Jože Rajhman je tako postavil tezo, da se Trubareva teologija prej kaže v smislu preproste pobožnosti kot v smislu filozofsko teološke vede. To je slednjemu v veliki meri pomagalo, da je ohranil pravilno razmerje do preprostega

človeka in njegove stiske, pri bogoslužju pa je znal vzpostaviti sožitje med plemstvom in preprostim ljudstvom. (Rajhman 1990: 506-19)

2. Teološka govorica in metodologija prevajanja slovenskih protestantov. Ob raziskovanju slovenske protestantike je J. Rajhman načel vprašanje filozofije jezika, ki pri protestantih izhaja iz Luthrovega pojmovanja narodnega jezika. Luthru jezik predstavlja človeško sredstvo, v katerem se uteleša duh, in jezikoslovec po njem spoznava božji nauk. »Beseda je tukaj, dana in nedvoumna. Naloga filološke teologije je dati Svetemu pismu jasen, nedvoumen smisel. (Das wort ist da, abgeschlossen und eindeutig, dem Schrift seine klare Eindeutigkeit zu geben, ist wesentlich Aufgabe philologischer Theologie.)« Pri prevodu Svetega pisma je Luther uveljavil metodološko načelo: prevod mora graditi na duhu, ne na črki, vendar ne izključno. Kjer koli bi se pojavil teološki dvom, mora duh prepustiti mesto črki in lep jezik (gut Deutsch) ni več toliko pomemben, da bi zaradi njega škodo trpela vsebina besedila. Protestanti so bili kot oznanjevalci evangelija pridigarji. Vera so razumeli kot človekov odgovor na ponudbo božjega usmiljenja. Vera izhaja iz oznanjevanja, oznanjevanje pa iz posredovanja Kristusove besede. Kadar gre za besedo, mora ta biti razumljiva. Bistvo Luthrovega reformacijskega nauka je v »sola fide – sola Scriptura« (samo vera, samo Sveto pismo). Od tod tudi njegova teologija jezika: Voditelj (Luther) ne potrebuje posvečenih, ampak filologijo, »Er braucht als Führer nicht den Geweihten, sondern die Philologie« (Hahnkammer 1927: 46).

Trubarjeva teološka govorica izhaja iz njegove teologije. Je le nadaljevanje njegove biblijske govorice, ko želi biblijo približati preprostemu človeku. V nasprotju z Luthrom Trubar ni mogel graditi na tradiciji domače biblijske govorice. Iz izročila Brižinskih spomenikov bi lahko črpal religiozno govorico, izročilo ustne molitve in cerkvene pesmi, nikakor pa se ni mogel opirati na pisano besedo, ki bi jo lahko imenovali teološka. Trubar je sicer prav gotovo črpal tudi iz ljudskega izročila, toda »narodna preteklost ni bila na ravni evropske kulture in je bila zavrta v svoj čas in prostor, kar pomeni, da je bila na ravni nezavestnega doživljanja same sebe. Prav to pa je Trubar občutil kot sramoto. Zato je tudi hotel dati Slovencem knjigo v

njihovem jeziku, hkrati pa je ob knjižnem programu, ki je bil zgolj verski, hotel izoblikovati nove možnosti za lastno kulturno ustvarjanje. Da bi dosegel enakopravnost slovenščine kot evropskega jezika, je moral ob slovenski biblijski govorici ustvariti tudi teološko.« (Rajhman 1987: 70) Trubar je razumel lastnost maternega jezika kot vseobsegajočo vrednoto, postavil je načelo avtonomnosti jezika. Svoj jezikovni nazor je mogel oblikovati ob bibličnem vzorcu, kjer je bilo od najstarejših časov zlitje božje besede in ljudskega jezika povsem naravna posledica nauka o binkoštnem čudežu, ko so na binkoštni praznik vsi govorili v tujih jezikih in so se vsi med seboj razumeli. Trubar se sklicuje na ta dogodek, ki je po babilonskem stolpu omogočil »posvečenje« maternega jezika in ga postavil ob bok svetim jezikom (hebrejskemu, grškemu, latinskemu) (Rajhman 1986c: 274).

3. Biografije slovenskih protestantov. V Slovenskem biografskem leksikonu, Enciklopediji Slovenije, Leksikonu Cankarjeve založbe in v leksikonu Slovenska književnost so izšla Rajhmanova gesla z imeni vseh pomembnejših akterjev slovenskega reformacijskega gibanja, pa tudi gesla o reformaciji kot verskem gibanju in slovstvenem obdobju. Jože Rajhman je zbral biografske in bibliografske podatke ter leksikografsko obdelal reformatorje Primoža Trubarja, Felicijana Trubarja, Jurija Dalmatina, Adama Bohoriča, Sebastjana Krelja, Jurija Juričiča, Matijo Klombnerja, Janža Mandelca, Lenarta Pacherneckerja, Petra Bonoma, Hieronima Megiserja, Janža Znojilška, Tomaža Hrena in druge. Gesla v vseh temeljnih slovenskih leksikonih je J. Rajhman izdelal na osnovi virov, ki jih je izredno dobro poznal. Tudi to delo ga je uvrstilo med najboljše poznavalce slovenskega 16. stoletja na področju protestantike.

4. Teologija Jurija Dalmatina. Z izdajo celotnega Svetega pisma pomeni J. Dalmatin ob Trubarju vrh slovenske reformacije. Bil je Trubarjev učenec in mlajši sopotnik ter vseskozi zagovornik njegovih idej. Spremljal je njegov življenjski nazor v okviru slovenskega in reformacijskega programa. Njegova izobrazba je bila izrazito humanistična in teološka, v njo pa je vključeval tudi »vaje v maternem jeziku«, saj je ob vsej široki izobrazbi čutil vrzel predvsem v znanju materin-

ščine, ki je za njegovo življenjsko delo bila še kako pomembna in potrebna (Rajhman 1996: 57; 1998: 63-6). Za Dalmatina velja dokaj jasna oznaka »lutrovca«. Dalmatin v slovenski »Gmajn predgovori« bralca uvaja v svet Biblije, tako da mu najprej razloži nauk in nakaže razlike med staro (katoliško) in novo (protestantsko) vero. V svojem odnosu do (katoliških) nasprotnikov je Dalmatin v nasprotju z Luthrom zelo strpen.

Jože Rajhman v tej potezi vidi predvsem Dalmatinov odnos do slovenskega človeka, ki mu izroča svojo Biblijo in ve, »da je Biblija tako vzvišena nad različnimi nauki, ki vsi naposled izvirajo iz nje, da jo je mogoče imeti za združevalni element, zato jo daje v roke vsem Slovencem in je ne omejuje zgolj na pripadnike svoje veroizpovedi« (Rajhman 1984: 106). Za Dalmatina Sveto pismo ni le prva med vsemi verskimi avtoritetami, temveč je edina avtoriteta, je »vsaki čas ta pravi edini grunt naše karščanske vere ... mi le tim samim bukvam stariga inu noviga testamenta to čast damo, de mi tudi nje za božje, za nebeške, za svete ino za to pravo žnoro, mero inu grunt naše vere deržimo ino gori vzamemo ... zakaj letukaj notri je kratku, zastopnu inu očitu na znanje nam dana vsa božja risnica inu prava božja služba inu nam je pravi pot k nebesom zadosti pokazan, kuliker mi na tem svejti moremo zastopiti inu kuliker je nam k našimu izveličanju potrebna« (Dalmatin 1584; Rajhman 1984a: 289). Biblija je Dalmatinu torej povsem dovolj, da se človek zveliča – s tem pa zavrača nauk cerkvenega učiteljstva Katoliške cerkve.

V teološki disputaciji »De catolica et catholicis disputatio« Dalmatin skuša odgovoriti na vprašanje o naravi cerkve in kdo bi se smel imenovati katoličana. Zelo ostro nastopi proti Katoliški cerkvi, ko ji v sklepni tezi odreka pravico, da bi se imenovala katoliška, saj se njen nauk ne ujema s temeljnim naukom prvotne Cerkve in cerkvene tradicije. J. Rajhman je opozoril na močan preobrat od disputacije do Gmajn predgovori, kjer Dalmatin svoje trditve znatno omili (Rajhman 1986d: 41). Gmajn predgovor je nastala deset let po latinski disputaciji in Dalmatin si je v njej prizadeval, da bi Biblija postala del slovenske književne kulture, zato se je tudi v svoji teološki misli približal slovenskemu čutenju in preprostemu razumevanju božje besede. Prav gotovo pa se v nji ni mogel ravnati po Luthrovem (in v

takratnem nemškem prostoru običajnem) grobem izrazju, grobianizmih, ki so bili tuji slovenskemu izraznemu občutju. »Dalmatinova značajska tenkočutnost in posluš za odzivnost slovenskega človeka sta mu narekovala previdnost pri prevzemanju polemičnih jezikovnih izrazov, ki bi jih slovensko uho težje preneslo.« (Rajhman 1986d: 46)

Dalmatin je ostal zvest »čistemu nauku« augsburške veroizpovedi, vendar je s svojim pojmovanjem teologije vnesel v takratni čas ekumenski duh. Biblijo je dal vsem Slovencem, ne glede na njihovo veroizpoved in njegov prevod so, kljub protireformaciji, uporabljali tudi katoliški duhovniki še celih dvesto let, vse do prvega katoliškega prevoda, ki ga je pripravil Jurij Japelj.

Vpetost slovenske reformacije v evropske zgodovinske in kulturne tokove. Že v Pismih Primoža Trubarja in v Pismih slovenskih protestantov je Jože Rajhman nakazal tesno vpetost slovenskih protestantov v evropske zgodovinske, verske in kulturne tokove 16. stoletja. To tezo je utemeljil in podkrepil tudi v objavljenih razpravah in predavanjih po različnih evropskih univerzah. Leta 1986 je v Tübingenu predaval o slovenski vernosti v 16. stoletju, v Heidelbergu leta 1982 o duhovnosti katoliškega slovenstva v sožitju s protestantizmom. V ta sklop sodijo še razprave: Slovenska reformacija v evropskem duhovnem previranju, 1984; Problemi reformacije na Slovenskem, 1984; Trubarjevo potovanje iz Ljubljane v Urach, 1986; Vedeli smo, da smo dediči naših protestantov, 1986; Slovenska reformacija se ni nikoli izneverila svojemu ljudstvu, 1986; Slovenski protestantizem kot odločilna razvojna stopnja slovenske narodne biti, 1988 itd.

Po Jožetu Rajhmanu je 16. stoletje vtisnilo poseben pečat evropskemu krščanstvu, ki se ni moglo več odreči drugačnemu, nesholastičnemu gledanju na svet, prav tako pa je izoblikovalo ostrejšje meje med evropskimi narodi, ki so živeli še vedno v slogi vse tja do začetkov 19. stoletja, ne da bi se zavedali, da so korenine njihovega samosvojega razvoja bile vsajene že v stoletju reformacije. Ko v slovenskem prostoru govorimo o reformaciji kot o verskem gibanju, moremo z izrazom protestantizem zajeti širše področje delovanja reformacije, ko nam gre že za njene učinke, tako religiozne kot manj religiozne narave. V tej zvezi pa že govorimo o Trubarju kot o očetu prve

slovenske knjige (Rajhman 1988: 109-17). Objektivno raziskovanje zgodovinskih dogajanj ima izreden pomen za današnje razumevanje odnosa med »ločenimi kristjani«. V tem smislu je Jože Rajhman izpostavil načelo zgodovinskosti, ki ga je tudi drugi vatikanski koncil prevzel v odloku o ekumenizmu, in ki je pomagalo v veliki meri k medsebojnemu razumevanju ter k »dialogu« med ločenimi kristjani. Prav načelo zgodovinskosti, ki ga doslej nismo dovolj upoštevali pri proučevanju slovenskega protestantizma, nam bo pomagalo pojasniti marsikateri doslej nepojasneni pojav v razvoju slovenskega protestantizma in bolj kritično presoditi vse okoliščine, ki so ga usmerjale. Tako je upati, da bomo po štirih stoletjih tudi katoličani drugače vrednotili delo naših protestantov in priznali njihovo vnemo. Razumeli bomo, zakaj je morala nova struja kloniti pred močnejšim vplivom tradicionalne Cerkve, obenem pa bomo brez zavisti priznali vse pozitivno v delu naših protestantov, posebno ko bomo ugotovili, da so se v svojem času trudili za ekumenska načela (Rajhman 1969: 87).

LITERATURA

- Dalmatin, Jurij (1984): Gmain predgovor. Biblia 1584, faksimile. Ljubljana: MK.
- Rajhman, Jože (1968): Oskar Sakrausky, Theologische Strömungen in der reformatorischen Literatur der Slowenen und Kroaten. Abhandlungen über die slowenische Reformation. München 1968, 135-151. Bogoslovni vestnik 28 (4).
- Rajhman, Jože (1969): Trubarjevi ekumenski nazori v luči katoliškega ekumenizma. Bogoslovni vestnik 29 (1-2).
- Rajhman, Jože (1969a): Zgodovinski okvir nastanka Trubarjevega katekizma iz leta 1550. Bogoslovni vestnik 29 (3).
- Hahnkamer, P. (1927): Die Sprache. Die Reformation, Bonn: F. Cohen.
- Rajhman, Jože (1977): Prva slovenska knjiga v luči teoloških, literarno-zgodovinskih, jezikovnih in zgodovinskih raziskav, Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Pogačnik, Jože (1978): Pomemben znanstveni prispevek. Jože Rajhman. Prva slovenska knjiga. Naši razgledi 27 (2).
- Rajhman, Jože (1983): Razvoj Trubarjeve teološke misli (1557–1575). Znamenje, 13 (6).

- Rajhman Jože (1984): Jurij Dalmatin in njegova Biblija v luči literarnozgodovinskih in teoloških dognanj. Glasilo SDD 14 (3).
- Rajhman, Jože (1984a): Jezikovni pomen Dalmatinove Biblije. Znamenje 14 (4).
- Rajhman, Jože (1985): Teologija Primoža Trubarja. Zgodovinski časopis, 38 (3).
- Rajhman, Jože (1986): Trubarjeva Ena dolga predgovor. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Rajhman, Jože (1986a): Trubarjev svet. Trst: Založništvo Tržaškega tiska; Ljubljana: ADIT.
- Rajhman, Jože (1986b): Pisma Primoža Trubarja, Ljubljana: SAZU.
- Rajhman, Jože (1986c): Ozadje Trubarjeve Cerkovne ordninge. Bogoslovni vestnik 46 (3).
- Rajhman, Jože (1986d): Pomen Kreljevega Christlich bedenken in Dalmatinove De Catholica et de catholici disputatio za teološki razvoj slovenske reformacije. V: Darko Dolinar (ur.), Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije, 41-48. Ljubljana: SAZU.
- Rajhman, Jože (1987): Teološka govornica Primoža Trubarja. V: Frane Jerman (ur.), Kajetan Gantar (ur.), Janko Moder (ur.), Potokarjev zbornik, 69-74. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev.
- Rajhman, Jože (1988): Slovenski protestantizem kot odločilna razvojna stopnja slovenske narodne biti. V: Breda Pogorelec (ur.), Tomaž Sajovic (ur.), Darinka Počaj-Rus (ur.), Seminar SJLK, 109-117. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti.
- Rajhman, Jože (1990): Trubarjeva Cerkovna ordninga. Pravnik, 43 (8-10).
- Rajhman, Jože (1998): Pisma slovenskih protestantov. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Rajhman, Jože (1998a): Teologija Jurija Dalmatina: Ob 450-letnici njegovega rojstva. Znamenje 28 (3-4).
- Rupel, Mirko (1966): Slovenski protestantski pisci. Ljubljana DZS.

Mihael Glavan

REPRINTI IN FAKSIMILI SLOVENSKE PROTESTANTIKE

IZHODIŠČA

Priprava, urejanje in izdajanje faksimilov in reprintov je kompleksno strokovno projektno delo, ki temelji na upoštevanju interdisciplinarnih spoznanj. Izhodišče ima v pojmovanju modernega faksimila kot v vseh pogledih popolne reprodukcije praviloma starejše rokopisne, izjemoma tudi unikatno ohranjene prvotno s tiskom razmnožene predloge. Zadoščati mora vsem temeljnim kriterijem, med katerimi so najpomembnejši celovitost predloge, popolna barvna ustreznost in skladnost s formatom izvornika. Izbor predlog za faksimiliranje se je skozi razvoj osredotočil predvsem na rokopise najpomembnejših kulturnozgodovinskih del, ki so zaželeni med strokovnjaki, na izjemno stare (antične in srednjeveške) rokopise ter umetniško najbolj dodelane in atraktivne rokopise. Kljub tako začrtanim strokovnim in znanstvenim interesom in hotenjem današnje dejansko stanje pričuje, da so v središču interesov založnikov pretežno dela, ki slovijo po knjižnem slikarstvu in bogatih iluminacijah. Faksimiliranje rokopisa je smotrno, kadar v nobenem pogledu ne prizadene izvornika, kadar prinese nova znanstvena odkritja ali spoznanja in kadar ne potvarja podobe izvornika. V takih primerih ima faksimile resničen pomen ne le za bibliofile, ampak tudi za znanost. Faksimili imajo posebno vlogo v nacionalnih in večjih znanstvenih knjižnicah, pa tudi v izobraževalnih ustanovah in institucijah, kot so univerze, muzeji, raziskovalni inštituti ipd. Iz obstoječega globalnega fonda faksimilov in reprintov si lahko knjižnice in druge zbirke, ki nimajo lastnih izvornih starih fondov, oblikujejo reprezentativen izbor teh spomenikov pisne kulture po posameznih področjih, historično oblikovane knjižnice pa si lahko svoje fonde ob izvornikih

dopolnijo s faksimili. V zadnjih desetletjih se je razvil elektronski (digitalni) faksimile, ki je uporaben zlasti za znanstvene in izobraževalne namene, ne more pa nadomestiti knjižnega, ki ima tudi danes kljub razvoju novih tehnologij za reprodukcijo starih izvirnikov neprecenljivo prednost, da je enako kot izvirnik žlahten izdelek v podobi knjige.

Vsaka faksimilirana izdaja mora prinesiti tudi nova spoznanja in znanstvene ugotovitve o lastnostih predloge in njenem pomenu, zato je njen nepogrešljivi del spremni znanstveni študijski zvezek ali komentar. Ta mora biti usmerjen k predlogi kot kuturnozgodovinski celoti, ki je praviloma neizčrpen vir za raziskovanje na področju cele vrste strok, od filologije, teologije, filozofije, prava, muzikologije, kartografije do naravoslovnih in tehničnih znanosti. Pri raziskovanju rokopisov mora temeljne korake opraviti znanost o rokopisih v najširšem smislu, poleg nje pa še specialni stroki – tekstna kritika in kodikologija. Osnovna opravila so seveda prepoznavanje (dešifriranje) besedila, tolmačenje črk, ligatur in okrajšav, identificiranje rok zapisovalcev in iluminatorjev, nato pa še diplomatični in kritični prepisi, prevodi, rekonstrukcije in povezave besedil. Prav to so glavna znanstvena opravila rokopisnega znanstvenika, ki sodijo v komentar k faksimilu, ker odpirajo nadaljnja raziskovanja v vse smeri.

TERMINOLOŠKA VPRAŠANJA

Faksimile

V kratki analizi terminološke problematike faksimila in reprinta se bomo odtrgali od osnovnih slovarskih in leksikalnih razlag in ovrednotili le bistvena novejša dognanja relevantnih tujih in slovenskih strokovnjakov, ter na kratko označili historični razvoj razumevanja in definiranja obeh fenomenov. Vse to se je spreminjalo predvsem s tehnološkim razvojem knjižne produkcije. Interaktivni dinamični odnos je narekoval, da se je na eni strani konceptualno pojmovanje faksimila moralo prilagoditi novim tehnološkim dosežkom na področju tiskarstva, zato so na drugi strani bibliotekarstvo, založništvo in knjigarstvo morali postaviti jasne kriterije za definiranje faksimila

in reprinta. Pri tem so bila odločilna zadnja tri desetletja, torej obdobje po letu 1970.

Med letoma 1970 in 2000, v obdobju največjega razcveta faksimila, se je pomnožila tudi strokovno-znanstvena literatura o tej tematiki. Vrsta strokovnjakov je uspešno razvila in podala natančno definicijo pojma in njegove precizne razmejitve. Najpomembnejši med jimi so: Douteil, Unterkircher, Zotter, Mazal, Kramer in Hilka, v Sloveniji pa predvsem Martin Žnideršič.¹ Strokovne dosežke drug drugega poznajo, saj se v svojih delih večkrat sklicujejo nanje in jih medsebojno citirajo. Pri svojih raziskavah in razpravljanih v izhodiščih ugotavljajo, da se veliko izdaj deklarira za faksimile, hkrati pa ne obstajajo trdni normativi za »resnične/prave« izdelke te vrste, zato skušajo priti do splošno veljavne univerzalne definicije faksimila.

Za razvoj je pomemben prispevek Herberta Douteila (Douteil 1971: 7-11), ki je faksimile definiral kot »*mechanische Reproduktion einer einzelnen geschriebenen oder gemalten Vorlage, die unter Einsatz aller technischen Mittel das Original nachbildet, um es möglichst vollwertig zu ersetzen*« (tehnično-mehanična reprodukcija enkratne pisne ali slikovne predloge, ki z uporabo vseh tehničnih sredstev posnema izvirnik v največji možni meri).

Ta jedrnata definicija izključuje predloge, ki niso unikatni, in jih prepušča področju reprintov. Ker ne upošteva tiskov, neupravičeno izključuje tiste tiske, ki imajo pomembna rokopisna ali slikovna dopolnila in so prav zato unikatni. Avtor ne priznava za faksimile mnogih reproduciranih del, ki niso bila narejena z uporabo vseh tehničnih sredstev, in jasno poudarja, da mora biti faksimile tehnično-mehanična reprodukcija, delno ali celotno ročno kopiranje je torej izključeno.

Razvoj faksimila je v sedemdesetih letih hitro napredoval, zato je Manfred Kramer 1979 dal pobudo, naj znanstveniki, založniki, bibliotekarji in knjigotržci uskladijo za vse sprejemljivo definicijo faksimila. V svojem prispevku k temu prizadevanju je opredelil faksimile kot »*Ein Faksimile ist die technisch-mechanische Wiedergabe unter möglichst vollständiger Ausschaltung händischer Kopierarbeit, einer einmaligen prak-*

1 Ker gre za avtorje, h katerim se bomo v nadaljevanju še večkrat obračali, za sedaj njihovih del ne navajamo natančneje.

tisch zweidimensionalen Vorlage unter grösstmöglicher Beibehaltung der inneren und äusseren Kriterien des Originals und unter Heranziehung aller zur Verfügung stehenden technischen Mittel, die ein Bewahren und Erschliessen des originals garantieren und so den wissenschaftlichen und künstlerischen Interessen gerecht werden. Ein Faksimile muss das original möglichst vollwertig ersetzen können.» (Kramer 1979: 58-62)²

To definicijo Kramer praktično ohranja do danes, saj jo je v svoji naslednji razpravi o tej temi le malenkostno spremenil (Kramer 1986: 6-7). V tej novi različici gre za dve spremembi: prva je *Faksimile-Ausgabe*, namesto samo *Faksimile*, druga pa je *Forschung und Bibliophilie* namesto *wissenschaftlichen und künstlerischen Interessen*. Na prvi pogled malenkostni spremembi sta vendarle globoko pomenski in nikakor ne slučajni. Termin faksimilirana izdaja namesto faksimile je v resnici pleonazem in nepotrebno opisovanje. Možno je sicer, da je Kramer hotel dati razširjenemu terminu obogaten pomen, npr. v smislu posnetka predloge, ki je opremljen še z dodatnim gradivom, vendar sama sintagma faksimilirana izdaja tega še ne pomeni. Preseneča zlasti to, da je novejši termin bolj ohlapen od starejšega, saj bi pričakovali obratno, ker se terminologija načeloma izčiščuje od manj k bolj natančni. Druga sprememba je bolj razumljiva, če sprejmemo, da samostalniik *Forschung* (raziskovanje) vsebuje tako znanstveno kot umetniško raziskovanje, pri čemer je dodatek *Bibliophilie* (bibliofilija) prav gotovo koristno dopolnilo, saj so faksimili v veliki meri zelo zaželen predmet te dejavnosti.

Kramerjevo definicijo iz leta 1986 smo v slovenščini dobili leta 1992 (Kramer 1992: 64-67, 79, 103): »*Faksimile je tehnično-mehanična reprodukcija enkratne, praktično dvodimenzionalne predloge ob največji možni izključitvi ročnega kopirnega dela, ob največjem možnem ohranjanju notranjih in zunanjih značilnosti originala in ob uporabi vseh razpoložljivih tehničnih sredstev. Faksimile zagotavlja ohranjanje in proučevanje originala ter tako lahko zadovolji vse znanstvene in umetniške interese. Faksimile mora kar se da polnovredno nadomestiti original pri raziskovanju in bibliofiliji.*« Poudariti je treba, da je v slovenskem prevodu dosledno rabljen termin faksimile in ne faksimilirana izdaja.

2 V nadaljevanju navajamo to definicijo tudi v slovenščini.

Manfred Kramer se še naprej strokovno in znanstveno ukvarja s faksimili in se pri tem povezuje tudi s slovenskimi bibliotekarskimi, založniškimi in knjigotrškimi strokovnjaki. Ob razstavi faksimilov založbe Faksimile Verlag Luzern leta 2001 v Ljubljani (Kramer 2001: 10) se v svojem strokovnem članku znova ukvarja tudi s terminom faksimile. Zanimivo je, da tokrat ponovi definicijo iz leta 1979 in ne kasnejše iz leta 1986 (navaja torej znanstveni in umetniški interes, ne pa bibliofilije, in tudi faksimile namesto faksimilirana izdaja).

Istočasno kot Kramer (od okoli 1967. dalje) na področju faksimilov znanstveno raziskovalno in tudi praktično deluje priznani avstrijski umetnostni zgodovinar in bibliotekar Otto Mazal. Zelo pozorno in natančno spremlja in analizira definicije že omenjenih in drugih strokovnjakov ter jih kritično preverja tudi z vidika umetnostne zgodovine in bibliotekarstva. Lastne definicije ne ponuja, pač pa je njegov velik znanstveni prispevek v tem, da zelo podrobno in natančno analizira in opredeljuje vse sestavine pravega faksimila, in spremlja poskuse bolj ali manj natančnega in posrečenega definiranja. Dotedanja raba termina za zelo različne posnetke je po njegovem vzrok za to, da je koncept faksimila še zmeraj fluiden in izmuzljiv, zato izhaja iz podmene, da je temeljno in neizpodbitno pač to, da faksimile reproducira izvornik »*v podobi, ki je v največji možni meri zvesta predlogi*« (Mazal 1987/1: 74). Iz tega temeljnega izhodišča, ki je dovolj široko, splošno in univerzalno, potem analizira vsak vidik podobnosti posebej, zato se bomo k njegovim analizam še vračali.

Terminologiji, zgodovini in praksi faksimilov se posveča tudi Thomas Hilka. Faksimile dodatno opredeli kot »*edino ustrezno drugotno podobo v primeru izgubljene ali uničene izvorne predloge*« (Hilka 1985: 290-299). Prav zato so faksimilirane izdaje potrebne in jih je smiselno izdelovati in izdajati, seveda v kar se da popolni obliki. V nadaljevanju se zelo smotrno opredeli do dveh temeljnih postavk: do izvornika (predloge) in do faksimila kot posnetka izvornika. Najpomembnejši je seveda izvornik. Torej vse, kar delamo, počnemo zato, da čimbolj verno prenesemo podobo izvornika. Smisel in vrednost faksimila torej izvirata iz izvornika. Ta mora biti zaradi svoje kulturnozgodovinske in estetske vrednosti, pa tudi zaradi kakšnih drugih vidikov vreden in dovolj atraktiven, da ga faksimiliramo. Na

osnovi takega izhodišča je seveda logičen sklep, da je dober tisti faksimile, ki v največji možni meri posnema vse lastnosti izvirnika.

Pri samem faksimilu kot tehničnem izdelku sicer dopušča različne tehnološke možnosti, po katerih pridemo do produkta, vendar podčrta razliko med terminom reprodukcija in faksimile. Prvi je pomenško širši in vključuje vsakršne posnetke, od ročnega kopiranja prek različnih tiskarskih in fotografskih posnetkov do tridimenzionalnih kopij izdelkov. Faksimile pa mu pomeni le najboljšo možno reprodukcijo dvodimenzionalne predloge, doseženo na osnovi tehnično-mehaničnega postopka. V bistvu torej tudi Hilka navaja iste temeljne lastnosti faksimila, kot jih v svojih definicijah zapisuje že Kramer.

V nadaljevanju podrobneje in bolj poglobljeno opredeljuje, katerim zahtevam mora reprodukcija zadostiti, da jo lahko upravičeno poimenujemo s terminom faksimile (Hilka 1985: 291). Teh zahtev je po njegovem šest: popolna ponovitev celotne predloge, popolna barvna ustreznost vsake strani, izvirni format, reprodukcija vezave (če je ohranjena), delni faksimile in faksimile posameznih strani ter spremna študija. Vsakega od navedenih šestih elementov pravega faksimila potem natančneje analizira. Njegove ugotovitve se v vseh bistvenih stvareh ujemajo s tistimi, ki jih postavljajo drugi strokovnjaki, predvsem Kramer in Mazal. Hilka je najbolj radikalen pri vezavi faksimila. V nasprotju z drugimi, ki smatrajo, da je ta element pri faksimilu manj bistven, Hilka sodi, da je treba posneti tudi vezavo predloge, pa naj bo ta neposredno povezana z rokopisno predlogo ali je celo ohranjena njena prvotna podoba. Seveda gre v tem primeru že za kopijo tridimenzionalnega predmeta, torej za repliko (Einbandreplikat).

Raziskovanje poskusov definiranja pokaže, da naloga ni preprosta in enoznačna. Poskusi definiranja so se v teku časa neizogibno spreminjali in izpopolnjevali z razvojem vseh strok, ki so sodelovale pri nastajanju faksimila. Temeljitejše analize in praktični izdelki so v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja pripeljali do usklajenega razumevanja modernega faksimila kot v vseh pogledih vernega posnetka stare, dragocene predloge. S tem je bil dokončno opravljen premik k izvirniku. Strokovnjaki se niso več toliko ukvarjali z reprodukcijскими tehnikami, ker je moderni tehnološki razvoj pokazal, da

je do odličnega posnetka mogoče priti na različne načine, ki se še naprej razvijajo in izpopolnjujejo. Obveljalo je, da je temeljno merilo vsakega faksimila pač čim večja skladnost z izvirnikom. Na tej osnovi je Manfred Kramer prvič leta 1979 in kasneje še nekajkrat oblikoval celovito, a še zmeraj dovolj zgoščeno definicijo, ki je sprejemljiva in veljavna, čeprav ne more natančno zajeti vseh vidikov. Sele ob izčrpni analizi celotne podobe faksimila in njenih spremnih sestavin se pokaže vsa večplastnost in s tem tudi težavnost jedrnatega definiranja oziroma sploh smiselnost takega početja.

Vzporedno z razvojem faksimila se je spreminjala in izpopolnjevala tudi sama terminologija, ki se je sproti uvrščala v splošne jezikovne priročnike in specialna terminološka dela (enciklopedije, leksikoni). Danes je terminologija izčiščena, tako da ostajata veljavna termina faksimile in faksimilirana izdaja, pri čemer prvi označuje posnetek izvirne predloge, drugi pa celovito izdajo, torej tudi spremna študijska in bibliografska dopolnila. Kljub hitro napredujočemu soglasju v terminologiji, tuji in slovenski, še ne daleč nazaj najdemo tudi bolj ohlapna, sestavljena, pleonastična in netočna poimenovanja, npr. Faksimiledruck (faksimilirani tisk), Faksimilereproduktion (faksimilirana reprodukcija), faksimilirani ponatis, faksimilirani natis rokopisa.³

Reprint

Strokovni termin reprint vsebujejo vsi temeljitejši splošni slovarji in leksikoni, vsebinsko natančnejše pa ga definirata predvsem tiskarska in knjižničarska stroka. Pri tem izhajata iz namembnosti in iz dejanske podobe izdelka. Izhodišče je vselej tisk, pri rokopisih ne moremo govoriti o reprintih. Osnova vsakega reprinteda je odločitev za ponovljeno izdajo nekoč že natisnjene delo. Ta seveda izhaja iz dejstva, da delo v svoji prvotni izdaji ni več dostopno, v javnosti oziroma na tržišču pa zanj obstaja ugotovljeno zanimanje. Toda samo bralski oz. tržni interes ni zadosten.

3 Npr. Brockhaus-Wahrig: Deutsches Wörterbuch ..., 1981, in Duden: Das grosse Wörterbuch ..., 1976–81, še vsebujeta geslo Faksimiledruck, slovenski Literarni leksikon, 1983, pa uporablja termina faksimilirani ponatis in faksimilirani natis.

Beseda reprint je angleška in je tipičen primer t. i. false friends.⁴ Termin reprint v izvirniku kot glagol pomeni: *ponatitsniti, ponovno (na)tiskati, ponovno izdati*, kot samostalnik pa zgolj *nova in nespremenjena izdaja, ponatis*.⁵ Poimenovanje torej ne nosi pomena fotomehnične reprodukcije besedila, kakor ga ima v slovenščini, ko nam termin ‚reprint‘ pomeni *natančen tiskarski posnetek in natis starejše tržno redke knjige, ponatis*,⁶ torej posnetek integralnega besedila v prvotni podobi, medtem ko nam termin ponatis pomeni pač le *ponovni natis, ponovna izdaja*,⁷ torej nov natis z istimi ali z novimi črkovni fonti in lahko tudi z drugačno paginacijo in s še kakšnimi tehničnimi posegi. Da bi dosegli še večjo jasnost v razločevanju med obema, založniki pogosto pri prvem tipu publikacije navajajo, da gre, na primer, za popoln in nespremenjen reprint čisto konkretne izdaje, pri drugem pa radi pojasnjujejo, da gre za nespremenjeno besedilo, pogosto pa tudi za dopolnjeno, skrajšano ali prirejeno.

Saurov Lexikon (1991) pri geslu **Reprint** navaja: *Wiederabdruck, Neudruck ist eine durch photomechanische oder elektrostatische Vervielfältigungsmethoden hergestellter Nachdruck eines Druckwerke, meist vergriffener Bücher und Zeitschriftbände*.⁸ (Ponovni natis, nov natis je prek fotomehničnih ali elektrostatičnih razmnoževalnih metod izdelan ponatis nekega dela, zvečine razprodanih knjig in časopisnih zvezkov.)

Veliko natančnejši in izčrpnější je Lexikon des Bibliotheks-Wesens (1974),⁹ ki prinaša pri geslu **Nachdruck** izčrpen geselski članek z navedbo relevantne literature o tem vprašanju. Geslo je predstavljeno v štirih točkah. Najprej definira ponatis kot novo izdajo, ki prinaša integralno besedilo neke poprejšnje, vključno s paginacijo. Pri tem

- 4 To so besede, ki sicer v celoti ohranjajo svojo prvotno podobo tudi v drugem jeziku, vendar dobijo spremenjeno pomensko polje.
- 5 Primerjaj: Grad, Škerlj, Vitorovič: Veliki angleško-slovenski slovar. Ljubljana: DZS 1978.
- 6 Glej Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) IV, Ljubljana: DZS 1985, str. 480.
- 7 Prav tam, knjiga III, str. 809.
- 8 Margarete Rehm: Lexikon. Buch. Bibliothek. Neue Medien. München etc.: K. G. Saur 1991, str. 232.
- 9 Lexikon des Bibliotheks-Wesens. 2. neubearbeitete Auflage. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut 1974, str. 1009.

opozarja, da je treba že na naslovnici opozoriti, če gre za predelano ali izpopolnjeno izdajo. V drugi točki navaja, da ponatisi nastajajo zaradi potreb po knjigah in periodiki, ki ni več dosegljiva na trgu, zato so zelo pogosti ponatisi priročniške literature (slovarji, leksikoni ipd.). Tretja točka širi pomensko polje ponatisa, ker ga povezuje z reprintom in faksimilom: *Bezeichnung für den Neudruck eines Werkes in einem fotomechanischen Druckverfahren (anastatisches Verfahren, Manuldruck, Reproduktionverfahren), um dem Neusatz einzusparen (Reprint), wenn weder Stehsatz noch Matrern vorhanden sind. Auch Bezeichnung für originalgetreue Wiedergabe alter, seltener Drucke meist im Lichtdruck (*Faksimileausgabe)*. (Oznaka za nov natis dela s fotomehničnim tiskarskim postopkom /anastatičen postopek, manultisk, reprodukcijski postopek/, da bi si prihranili novo stavljenje /reprint/, kadar niti stavek niti matrica nista ohranjena. Pomeni tudi zvesto reprodukcijo starejšega, redkega tiska, zvečine v želatinskem tisku (*faksimile). V nadaljevanju geselski članek prinaša še druge zanimive vidike, npr. pravnozgodovinske, zato se bomo k njemu še vrnil.

Webstrov Enciklopedični slovar za geslo *reprint* navaja razlago: *to print again; to print a second or new edition; a verbatim reproduction of a printed work*¹⁰ (ponovno natisniti; natisniti drugo ali novo izdajo; zvesta reprodukcija tiskanega dela). Razlaga ne gre v podrobnosti, vendar zlasti prislov *verbatim* poudarja, da gre za nov natis brez sprememb besedila, ničesar pa ne izvemo o celotni publikaciji. Zanimivo, da je novejša različica tega slovarja bolj izčrpna in pri istem geslu pravi: *a reproduction of printed matter: as a: a subsequent printing of a book already published that preserves the identical text of the previous printing, b: offprint, c: matter that has appeared in print before*¹¹ (reprodukcija tiskanega gradiva: kot **a**: kasnejši natis že objavljene knjige, ki ohranja identično besedilo prejšnjega natisa, **b**: posebni odtis, separat, **c**: gradivo, ki je bilo že kdaj poprej natisnjeno). Druga dva pomena za nas nista zanimiva, prvi pa z nekoliko drugačno formulacijo spet poudarja identičnost besedila, ne pa tudi celotne publikacije.

10 The Living Webster Encyclopedic Dictionary of the English Language. Chicago: The English Language Institute of America 1977, str. 814.

11 Merriam Webster's Collegiate Dictionary. Tenth Edition. Springfield, MA: Merriam-Webster 1994, str. 993.

RAZVOJ SLOVENSKEGA FAKSIMILA IN REPRINTA

Začetki evropskega faksimila sodijo na konec 16. stoletja, večina strokovnjakov pa postavlja prve prave faksimile v 17. stoletje. Razvoj je bil najtesneje povezan z napredkom tiskarske tehnologije in fotografije. Sledimo mu od prvih poskusov mehanično razmnoženih posnetkov rokopisnih predlog do tehnično in uredniško izpopolnjenih izdaj v sredini 20. stoletja, ko se zaključuje obdobje predmodernega faksimila. Moderni faksimile na eni strani temelji na razvoju barvne fotografije in uvedbi ofsetnega tiska, na drugi pa sledi znanstvenemu razvoju strok, katere svoja spoznanja o predlogi izčrpno vnašajo v študijski del, ki postane nepogrešljiva sestavina izdaje.

Razvoj slovenskega faksimila in reprinta je treba vrednotiti ob soočanju z evropskimi vzporednicami tako v predmodernej kakor v moderni dobi. Zlasti starejši slovenski faksimili so bili doslej premalo znani ali celo neznani, predvsem pa strokovnoznanstveno neraziskani. Presenetljivo visoko strokovno raven, tehnološko in uredniško, izkazujejo naši prvi faksimili v 19. stoletju, ki jim je v odločilni meri botroval Jernej Kopitar. To je seveda posledica usklajenega dela strokovnjakov, ki niso bili omejeni z nacionalnimi in državnimi mejami. Prva polovica 20. stoletja kaže na področju našega faksimila skromnejšo podobo ali celo zastoj, ker so povezave z Evropo šibkejše. V tem času nastane tudi premik od srednjeveških predlog k novoveškimi (npr. Prešernove *Poezije*), ki odtlej prevladujejo.

Raziskava modernega slovenskega faksimila sloni na dveh pristopih: bibliografskem popisu celotnega fonda faksimilov rokopisov in redkih tiskov (reprintov) ter konkretnem pregledu primerkov. Glede na navedene kriterije, ki opredeljujejo v vseh temeljnih pogledih ustrezno izdelane moderne slovenske faksimile, lahko pregledano gradivo razvrstimo v tri značilne skupine. V najnižjo skupino sodijo izdelki, ki v več pogledih odstopajo od kriterijev in jih upoštevamo le zato, ker so jih izdajatelji opredelili kot faksimile. Drugo skupino tvorijo publikacije, ki v nekaterih pogledih ali celo v večini zahtev ustrezajo definiciji pravih faksimilov, še zmeraj pa ne zadovoljujejo v celoti. V prvo (najvišjo) skupino uvrščamo faksimile, ki po naši analizi ustrezajo vsem temeljnim kriterijem modernega faksimila, čeprav obstajajo tudi znotraj te skupine manjše razlike.

TISKARSKI PREDHODNIKI SLOVENSKEGA FAKSIMILA

Tiskarstvo se je v slovenskih deželah začelo s tiskarno Janža Mandelca, ki je zaradi versko-političnih pretresov delovala komaj šest let. Obrt se je ustalila in se začela spet kontinuirano razvijati šele v drugi polovici 17. stoletja. Prvi stalni tiskar in knjigotržec v Ljubljani je bil Janez Krstnik Mayr (od 1678). Podjetje se je uspešno nadaljevalo z novimi lastniki, od katerih so bili najpomembnejši Reichard (od 1731), Eger (od 1765) in Blaznik (od 1801). Slednji je 1847 dodal še lastno litografsko delavnico, tako je bilo podjetje tehnološko primerljivo z drugimi evropskimi.

Nekakšen poseben primer je bila zasebna Valvasorjeva bakro-reznica in tiskarna, ki si jo je lastnik uredil samostojno na svojem gradu Bogenšperk za tisk svojih del. Delovala je le od 1678 do 1689, vendar so tam izdelali in natisnili kar šest Valvasorjevih del (1679–1681), ki so pomembna tako zaradi vsebine in kot litografski ter tiskarski dosežki.

V 19. stoletju se je tiskarstvo na Slovenskem hitro razvijalo in širilo, ne samo v središču (Kleinmayr & Bamberg, Merk, Milic), ampak tudi na Štajerskem (Maribor, Celje, Ptuj), na Dolenjskem (Novo mesto), na Notranjskem (Postojna) in v Prekmurju (Murska Sobota). Tiskarji na področju slovenskih dežel se v 19. stoletju še niso lotili tiska faksimilov, niti niso o tem kaj strokovnega zabeležili. Najbližji tem poskusom je bil Krajec, ki je prevzel tiskarno v Novem mestu (1876) in postal v svojem času eden od najpomembnejših slovenskih založnikov in tiskarjev. Bil je prvi, ki se je lotil tehnološko zahtevnih reprintov Valvasorjevih del: *Das Erz-Herzogthum Kärndten von Johann Weichard Freiherrn von Valvasor. 2. unveränderte Aufl. Rudolfswert : J. Krajec 1882*, in *Die Ehre des Herzogthums Krain I/IV Bd. 2. unveränderte Auflage. Rudolfswerth : J. Krajec, 1877–1879*. Glede na strokovne kriterije gre za tipične reprinte oz. nespremenjene izdaje, kakor jih je sam poimenoval.

SLOVENSKI FAKSIMILI IN REPRINTI V 19. IN V PRVI POLOVICI 20. STOLETJA

Ker naša celotna raziskava zajema zelo dolgo časovno obdobje (176 let), v katerem so posamezne stroke, ki so povezane z razvojem faksimila in reprinta, zelo hitro napredovale, smo analizo razdelili na dve smiselni polovici: **predmoderni** (1827–1959) in **moderni** (1960–2003) faksimile. Na prelomu med 19. in 20. stoletjem je tiskarska tehnologija sicer nezadržno napredovala, vendar še ni prišlo do prelomne novosti – barvnega tiska. Za tisk faksimilov iz tega časa je predvsem pomembno, da je bil že zelo izpopolnjen fotografski postopek, ki so ga uporabljali za posnetek izvirnika in prenos na litografsko ploščo. Že proti koncu 19. stoletja je bila dobro razvita tiskarska tehnika kolotipije, ki je na osnovi želatinske plasti omogočala izredno natančno tonsko niansiranje enobarvnega tiska in predlog, ki so bile iluminirane v tehniki grisaille. To je zanimivo in pomembno tudi za nas, ker sta bila na ta način izdelana tako Legerjev faksimile *Reimskega evangelija* (1899), kakor tudi Vondrákovi *Brižinski spomeniki* (1896).

Za predmoderni faksimile in reprint je s tehnološkega vidika značilno, da že dosega visoko stopnjo preciznega prenosa izvirnega rokopisa, risbe ali tiska, pomanjkljiv pa je še glede popolne barvne ustreznosti. Praviloma spoštuje načelo celovitosti predloge in razpojenosti njenih sestavnih delov, prav tako format izvirnika, običajno pa še ne ločuje študijskega zvezka od reproduciranega gradiva.

Verodostojno raziskavo in relevantno analizo slovenskih predmodernih faksimilov in reprintov je mogoče izdelati le tako, da si postavimo trdna izhodišča, na osnovi katerih obravnavamo gradivo. Ta so v našem primeru naslednja:

- obseg gradiva: celoten korpus gradiva, ki je nastal v 123 letih (1827–1959),
- faksimili rokopisov in tiskov, ki sodijo med sloveniko v najširšem pojmovanju termina,
- reprodukcija celotne predloge v izvirnem formatu,
- vrednotenje publikacij glede na doseganje kriterijev za faksimile in reprint, kakršni so bili veljavni v predmodernem obdobju.

Predmoderni reprinti in faksimili tiskov

Časovni okvir: 1827–1959

Število reprintov: 12 (19. stol. 3, 20. stol. 9)

Ain neues lied von den kraynnerischen bauren (1877)

Za prvi poskus slovenskega faksimila tiska smemo pogojno šteti reprodukcijo letaka iz leta 1515. Pogojno zato, ker ne gre za samostojno izdajo, temveč le za prilogo v strokovni publikaciji *Letopis Matice slovenske 1877*, sicer pa ima vse poglavitne lastnosti faksimila, zlasti še, če upoštevamo njegov zgodnji nastanek. Izvirnik je nastal kot samostojen tisk na enem samem listu (potiskan enostransko), ki se je (po sedanjih podatkih) ohranil le v dveh primerkih (Ljubljana, Berlin). Reprodukcijska je izdelana v izvirnem formatu po izvodu, ki ga hrani NUK, ob pripravi faksimila pa je bil v lasti Slovenske matice. Komentar v obliki strokovnega članka je pridružen reprodukciji.

Krajčevi izdaji Valvasorjevih del (1877-79, 1882)

Poseben primer reprintov sta Krajčevi izdaji Valvasorjevih del: *Die Ehre des Herzogthums Krain / von Johann Weichard Freiherrn von Valvasor (1877–1879)* in *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae & modernae Completa (1882)*. V resnici gre za drugi izdaji, kar založnik in tiskar tudi izrecno navaja. Odstopanja od izvirne izdaje so sicer manjša, vendarle toliko pomembna, da izdaje ne moremo šteti k popolnim reprintom. Glavne spremembe so v reprodukciji bakrorezov, ki so prerisani iz izvirnih, spremenjena je tipografija, nekoliko pa celo paginacija.

Valvasorjeva Topographia Archiducatus Carinthiae (1928, 1975)

Prva publikacija, ki je bila v slovenskem tisku (Stelè 1928: 5) označena s strokovnim terminom faksimile, je bila spet Valvasorjeva *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa*. V resnici gre za klasični reprint, ki je prvič izšel v Celovcu 1928 in še enkrat prav tam 1975. Izdaja je v resnici natančen posnetek izvirne izdaje in odličen tiskarski izdelek, vendar ga ne moremo imeti za faksimile, ker ne gre za unikatno predlogo, ampak za prvotno raz-

množeni tisk, ki je ohranjen v večjem številu izvodov. Zanimiv je podatek, da je tiskarske plošče izdelala ista delavnica (Göschl) kot za faksimile Prešernovih *Poezij* (1909). Poudariti je treba, da se publikacija v svojem kolofonu ne razglaša za faksimile, ampak za nespremenjeno izdajo. Kljub temu je prav ob njej v našo tiskarsko in knjigotrško, pa tudi bibliotekarsko terminologijo prišel in se prijel termin faksimile, ki se še zmeraj neselektivno uporablja tudi za reproducirane ponatise redkih tiskov.

Trubarjev Catechismus in der Windischenn Sprach (1935)

Po unikatnem izvodu dunajske Nacionalne biblioteke je v juliju in avgustu l. 1935 izdelala njihova fotografska delavnica foto-posnetke prve slovenske knjige, ki so služili klišarni St. Deu v Ljubljani kot predloge za klišee. Pripravo in izdelavo reprodukcije je vodil Silvester Škerl.

Posnetek je mogoče pogojno smatrati za faksimile, ker gre za prenos celotne unikatne predloge, čeprav prvotno natisnjene v večjem številu izvodov. (Pre)kratka spremna beseda ni v samostojnem zvezku, ampak dodana na koncu. Publikacija je izdelana v tehniki knjigotiska in ne posnema barvne podobe izvirnika. Naklada: 1200 izvodov. Izdaja je pomembna predvsem zato, ker je prva v seriji reprintov naše prve knjige, sicer pa ne dosega sočasne kvalitete evropskih faksimilov.

Prešernova Sonetni venec in Gazele (1957)

V letu 1957 je Cankarjeva založba za svojo takrat ustanovljeno enoto Antikvariat Cankarjeve založbe izdala dve Prešernovi pesnitvi, ki sta izvorno izšli kot prilogi v časniku Illyrisches Blatt (*Sonetni venec* 1834, *Gazele* 1833). Drobna tiska sta razmeroma kvalitetna reprintsa po izvornem formatu brez spremnih študijskih dopolnil. Izdelana sta brez posebnih ovojev.

Trubarjeva Koledar in Prvi psalm (1957)

Po *Katekizmu* (1550) gre za prva reprintsa dveh manjših Trubarjevih del. Prvo je v izvorniku le del obsežnega *Prvega dela Novega testamenta* (1557/58), drugo pa je v izvorniku samostojen tisk (1579). Izdaji je pripravila prav tako Cankarjeva založba za svoj antikvariat. Reprintsa

imata pridruženi kratki študiji Mirka Rupla, ki se je tedaj znanstveno ukvarjal z raziskovanjem slovenske protestantske književnosti in sistematično zbiral izvornike ter začel izdajati njihove reprinte.

Reprinti protestantike v letu 1959

Mirko Rupel si je še naprej prizadeval sočasnim raziskovalcem in ljubiteljem predstaviti slovensko in hrvaško protestantiko, zato je leta 1959 pripravil še tri reprinte: Trubarjev prvi *Abecednik* (1550), Dalmatovo cirilsko *Tablo za dicu* (1561) in Konzulovo glagolsko *Tablo za dicu* (1561). Tudi pri teh izdajah gre za reprinte v izvornem formatu, ki vsebujejo le dokaj dober posnetek izvirnega tiska. Vse tri publikacije so drobne brošurice, namenjene poznavalcem in ljubiteljem. Kratke spremne študije so pridružene reprintom.

Slovenski moderni faksimile in reprint v 2. polovici 20. stoletja

Časovni okvir: 1960–2003 (februar)

Število faksimilov: 67

Število reprintov in (faksimilov tiskov): 225

Skupaj 292

Reprinti (in faksimili tiskov)

V začetnem delu našega razpravljanja smo ob faksimilu natančneje definirali tudi reprint in poudarili, da so za to obliko reprodukcije bistveni trije elementi: tehnično-mehaničen posnetek prvotnega natisa, popolnost besedila ter ustreznost za znanstveno in strokovno rabo. V ospredju pozornosti je torej besedilo, ki je znova dostopno v novi izdaji, a ne posnema prvotne v vseh njenih lastnostih, npr. papirju ali vezavi, in ni vselej veren posnetek podobe čisto določenega primerka prvotne izdaje, ki se nam je ohranil.

V kulturnozgodovinskem in tehnološkem razvoju knjige pa so seveda stalno prisotne povsem legitimne želje in potrebe po čimbolj popolnih reprodukcijah nekaterih posebej pomembnih, zanimivih, likovno in tiskarsko atraktivnih starejših tiskov. Pogosto gre za

odločitve, da se reproducira čisto določen primerek v podobi, v kakršni se je ohranil. Če torej stremimo k taki reprodukciji z vidika vseh pogledih verne reprodukcije (konkretna predloga, fotomehanični posnetek, ustreznost barv in materialov, posnemanje vezav, spremni komentar), nas ne preseneča, da take publikacije izdajatelji pogosto štejejo za faksimile. Drugi pristop, ki temelji na predlogi, takemu gledanju nasprotuje, ker gre vendarle za predloge, ki so bile že ob svojem prvotnem nastanku razmnožene v večjem številu enakih izvodov. Kakor smo že na več mestih utemeljili, je vendarle treba dosledno ločevati faksimile od reprintov tudi zato, ker gre pri tiskih v resnici redko za popolne reprodukcije konkretnega primerka, pa tudi sicer praksa izkazuje raznovrstna in pogosta odstopanja od kriterijev za pravi faksimile. Vztrajati torej moramo pri strokovnih stališčih, da gre pri reprodukcijah tiskov načeloma za reprinte, razen v posebnih primerih unikatnih tiskov (npr. Gutenbergova Bibilija, nekatera Trubarjeva dela ipd.), pri čemer morajo take publikacije poleg enkratnosti predloge ustrezati tudi vsem drugim kriterijem modernega faksimila.

Pred časom smo v raziskovalni nalogi obravnavali vse reprinte, ki sodijo v najširši okvir slovenike in stremijo k čimbolj popolni reprodukciji izvirnika, zaradi česar so bili v večini primerov ob svojem nastanku poimenovani kot faksimili.¹² Naša analiza je pokazala, da gre razen v primeru dveh del (Trubarjeva *Katekizem* in *Register*) v celoti za reprinte, čeprav je med njimi precejšnje število takih, ki v veliki meri dosegajo večino tehnoloških in uredniških kriterijev faksimilov.

V okviru kritične analize modernih slovenskih reprintov smo si zastavili dve temeljni vprašanji: katere so temeljne vsebinske determinante, v skladu s katerimi je nastala celotna produkcija (okoli 200 enot), in kakšna je kvalitetna podoba teh publikacij s tehnološkega in uredniškega vidika. Seveda s tem še niso izčrpana vsa zanimiva strokovna vprašanja, npr. razmerje med domačo in tujo proizvodnjo,

12 Primerjaj: Mihael Glavan: Edicijski problemi izdajanja starih knjižničnih fondov v faksimiliranih izdajah. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za bibliotekarstvo, 2004; zlasti poglavje 11, str. 121–157.

knjigotrški vidiki, vloga založnikov, urednikov in drugih strokovnih sodelavcev pri nastajanju reprintov, vloga knjižnic, namembnost in uporaba reprintov itd.

Izbira predlog za reprinte

Slovstveni mejniki

Vsebinska analiza modernih slovenskih reprintov izkazuje, da izbor njihovih izvirnih predlog temelji predvsem na slovenskih slovstvenih mejnikih od ljudskega slovstva do modernih klasikov. Velika večina konstitutivnih besedil slovenske literature je doživela ponovne izdaje v podobi bolj ali manj kvalitetnih reprintov. Pregled izdaj po vsebini in glede na razvrstitev v časovnem loku (1964–2003) sicer ne izkazuje nekih sistematično postavljenih programskih smernic, ki bi jih izdelala literarna zgodovina sama ali v sodelovanju z založništvom in knjigotrštvom, vendar so se kljub temu v desetletjih samodejno izoblikovale. Izobraževalne ustanove, knjižnice in posamezniki imajo v tej obliki na voljo večino del, na katerih temeljita slovenska kulturna in literarna zgodovina.

Podrobnejše notranje strukturiranosti v našem okviru ne moremo obravnavati, zato naj izpostavimo le nekatere poudarke. Na področju ljudskega slovstva smo v podobi reprintov dobili npr. Štrekljevo zbirko *Slovenskih ljudskih pesmi*. Od starejših slovstvenih del je treba omeniti *Pisanice*, *Krajnsko čbelico* in *Vodnikove Pesmi*, med starejšimi klasiki sta favorita Prešeren in Gregorčič, med mlajšimi pa predvsem Cankar in *Pesmi štirih*. Posebna enota znotraj slovstvenih mejnikov je nedvomno slovenska protestantika, ki je bila reproducirana skoraj v celoti, nekatera dela tudi večkrat. Z reprinti najbolj poudarjena dela so seveda Trubarjev prvi *Katekizem* (1550), Dalmatinova *Biblija* in Bohoričeva slovnica.

Znanstvena knjiga

Drugo pomembno skupino slovenskih reprintov tvorijo predvsem starejše znanstvene publikacije. Najbolj pogoste so tiste s humanističnega področja, npr. starejši slovarji (Megiser, Alasia, Pohlin, Pleteršnik), jezikoslovna dela (Kopitar, Miklošič, Škrabec), zgodov-

vinopisje (Herberstein, Kuripečič, Academia Operosorum, Valvasor, Rutar), starejša kartografija (Ortelij, Florjančič, Kozler), naravoslovje, medicina idr. (Steinberg, Janša, Močnik, Potočnik).

Tudi v okviru te skupine je razvidno prizadevanje, da bi z reprinti predstavili vse glavne dosežke naše znanosti, vendar podoba ni tako popolna kot na področju umetniškega slovstva. Obstaja še precejšnje število del, ki bi zaslužila izid v obliki reprinta, vendar so knjigotrško manj zanimiva.

Redkosti in posebnosti

Za raziskovalce, ljubitelje in celo širše družbene skupine bralcev so vselej zanimive kulturnozgodovinske knjižne redkosti in zanimivosti, zato so pogoste tudi med modernimi slovenskimi reprinti. K redkostim navadno prištevamo starejše tiske, ki so nastali ob posebnih priložnostih in so že ob nastanku bili razmnoženi v majhnem številu, ali pa so se ohranili le redki izvodi, npr. *Catalogus librorum* (zgodnji knjigotrški katalog), prve slovenske pratike in podobna periodika, drobne tiskovine (letak s prvimi slovenskimi besedami, *Hišni žegen*, *Sončni mrk* ipd.), stara obredna besedila (pasijoni ipd.) in verske pesmarice. V nekaterih primerih gre za pokrajinsko ali lokalno zanimiva zgodovinska pričevanja, npr. *Istra kliče*, *Borba ob Soči*, *Narodne pesmi koroške*, *Slavjanski rodoljub*, *Cerkniško jezero*, *Pivovarna Adria* ipd. Dokaj pogosti in priljubljeni so reprinti zabavnih, tudi erotičnih, ljudskih ali umetnih pesmi ali zgodb, npr. Knoblova zbirka *Štiri pare kratkočasnih novih pesmi*, Staničeve *Pesmi za kmete ino mlade ljudi*, *Vodiška Johanca* ipd. Uspešnice so tudi starejše kuharske knjige (Vodnik) in druga praktičnoupoučna dela, npr. s področja sadjereje in vinoreje (Vertovec, Vest), znamenite božjepotne lokacije, npr. *Sveta gora*, *Pater Bavčer* ipd.

Tiski iz NOB

Zaključeno tematsko celoto tvorijo reprinti tiskov, ki so nastali v posebnih razmerah NOB (1941–1945). Zaradi specifičnih vojnih razmer so to večinoma drobni, celo miniaturni tiski, v izvorni podobi tehnološko pomanjkljivo izdelani in natisnjeni na zelo slabem papirju. Med njimi so predvsem pesniške zbirke posameznikov, npr.

Kajuha in Bora, pa tudi skupinska dela in periodika. Med njimi je nesporno vodilna Prešernova jubilejna *Zdravljica*, ki je kot partizanski tisk izšla leta 1944, potem pa doživela še pet reprintov v zelo visokih nakladah.

Pomembnejši dosežki na področju reprintov

V izhodiščih obravnave modernih slovenskih reprintov smo opozorili na posamične primere strokovnega prizadevanja po celovitem posnemanju izvirnega tiska. Med slovenskimi reprinti imamo nekaj odličnih primerov te vrste, ki praktično v celoti zadoščajo potrebam raziskovalcev in ljubiteljev, predvsem pa uspešno izpopolnjujejo knjižnične fonde, ki nimajo izvirnikov. Sem sodijo predvsem reprinti pomembnih starejših znanstvenih, verskih in umetniških del. Posebej je treba navesti Dalmatinovo *Biblijo*, ki je doživela več izdaj, od katerih sta najkvalitetnejši tisti iz leta 1976 (v sozaložništvu Mladinske knjige in Rudolfa Trofenika) in iz leta 1994 (založila DZS v Ljubljani). Več odličnih reprintov so doživela Valvasorjeva dela: *Prizorišče človeške smrti v treh delih* (Maribor – Novo mesto, 1969), *Di Ehre dess Hertzogthums Crain* (Ljubljana – München 1970), *Topographia Ducatus Carnioliae modernae* (Ljubljana – München 1970), *Pasijonska knjižica* (Ljubljana 1970), *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa* (Celovec 1975), *Ovidii Metamorphoseos icones* (Ljubljana, 1984, 1995), *Topografija Kranjske* (skicna knjiga) (2001). Največje število reprintov je doživela prva slovenska knjiga, Trubarjev *Katekizem* (1550). Med njimi je najboljši tisti iz leta 2000 (Slovenska knjiga), ki smo ga zaradi unikatne predloge uvrstili k faksimilom.

Ostali vidiki modernih slovenskih reprintov

Z vidikoma predlog in kvalitete produkcije seveda še niso izčrpana vsa zanimiva strokovna vprašanja v zvezi z modernimi slovenskimi reprinti. V okviru naše naloge lahko le opozorimo na nekatera pomembnejša, npr. na razmerje med domačo in tujo proizvodnjo, sodelovanje tujih in slovenskih strokovnjakov, knjigotrški vidiki, vloga založnikov, urednikov in drugih strokovnih sodelavcev pri njihovem nastajanju, vloga knjižnic, namembnost in uporaba reprintov itd.

**BIBLIOGRAFSKI POPIS REPRINTOV
SLOVENSKE PROTESTANTIKE¹³**

1877–1879

LETOPIS Matice Slovenske. - 1869–1912. - V Ljubljani : Matica Slovenska, 1869–1912. - 22 cm

Ov. nasl. - Od 1894–1907: Letopis Slovenske Matice. - Za leto 1908 in 1909

Letopis ni izšel. - Letnik. - Nadaljevanje publikacije Národní koledar in Letopis Matice Slovenske

Ain neues lied von den kraynnerischen bauren. Letopis Matice slovenske 1877, str. 200/201.

Faksimile letaka kot priloga v strokovni publikaciji.

VALVASOR, Johann Weikhard

Die Ehre des Herzogthums Krain / von Johann Weichard Freiherrn von Valvasor. - 2. unveränderte Aufl. / herausgegeben von J. Krajec [und] Josef Pfeifer. - Rudolfswerth : J. Krajec, 1877–1879 ([Rudolfswerth] : J. Krajec). - 4 zv. : ilustr. ; 30 cm

Nasl. izv. izd.: Die Ehre des Hertzogthums Crain. - Got. - Izv. izd.: Laibach ; Nürnberg, 1689

1882

VALVASOR, Johann Weikhard

Das Erz-Herzogthum Kärndten [Slikovno gradivo] / von Johann Weichard Freiherrn von Valvasor. - 2. unveränderte Aufl. - In Rudolfswert : J. Krajec, 1882. - [6], X, 110 str., [229] f. z. bakrorezi, [1] zganj. pril. : ilustr. ; 30 cm

Izv. stv. nasl.: Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae & modernae completa. - Podatek o založniku na nasl. str. za podatkom o letu izida. - Got. - Valvasor in Kärnten / von P. v. Radics: str. 1-6. - Izv. izd.: Nürnberg, 1688

13 Celotna bibliografija reprintov starih redkih slovenskih tiskov je kot priloga objavljena v gradivu, ki je navedeno v opombi 12. Za našo revijo so relevantni predvsem protestantski tiski, zaradi razvojne črte pa dodajamo še štiri predhodne reprinte.

1928

VALVASOR, Johann Weikhard, Frhr. von

Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae & modernae completa: Das ist Vollkommene und gründliche Land - Beschreibung des berühmten Erz - Herzogthums Kärndten. - Nürnberg : W. M. Endter, 1688. - f°

Najboljši reprint pred letom 1960.

1935

TRUBAR, Primož

Catechismus in der windischenn Sprach : samt einer kürtzen Ausslegung in gesang weiss: item die Litanai und ein predig vom rechten Glauben, gestelt, durch Philopatridum Illiricum : anu kratku Poduuzhene skaterim vsaki zhlouik more v nebu pryti / [Primož Trubar]. - Faks. izd. / [priprave Silvester Škerl]. - V Ljubljani : Akademsko založba, 1935 (Vir, Domžale : P. Veit). - 244 str. : note ; 17 cm

Edini ohranjeni izvod te izdaje poseduje Avstrijska nacionalna biblioteka na Dunaju. Po njem je v juliju in avgustu l. 1935 izdelala fotografska delavnica te knjižnice verne foto-posnetke, ki so služili klišarni St. Deu v Ljubljani kot predloge za klišeje.

1957

TRUBAR, Primož

Ta slovenski kalendar 1557 / Trubar. - V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1957. - [24] str. ; 21 cm

TRUBAR, Primož

Ta prvi psalm shnega triiemi islagami, Htroshtu vsem kerszhenikom, kir od Turkou inu Papeschnikou sijlo terpe, de se vti nih prauí veri ne sblanio inu od nee ne pado : [Shkurianez inu kukouez ... Crainza sta slushila] / Primož Trubar ; Sprema beseda: Mirko Rupel. - Faksimil. izd. - [V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1957]. - [X] str. ; 8°

1959

TRUBAR, Primož

Abecedarium : ene buquice, is katerih se ti mladi inu preprosti Slouenci, mogo lahko tar hitru brati inu pissati nauuzhiti / [Trubar]. - V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1959 ([Ljubljana] : Ljudska pravica). - [23] str. ; 16 cm

Reprint edinega izvoda, ki ga hranijo v Avstrijski nacionalni biblioteki; privezan je k 1. in 2. slovenski knjigi (sg 18. Z. 44). - Del naklade s prelepljenim impresumom: München : R. Trofenik, [1959].

DALMATA, Antun

Tabla za dicu : jedne malahne knjižice, iz koh se ta mlada predraga ditca, tere priprosti ljudi s cirulskimi slovmi čtati, i poglavitei, i potribnei artikuli, ili členi ove prave Karstianske vere, koja svakoga čovika izveliča, lahko mogu naučiti / [Antun Dalmata] ; [spremno besedo napisal Mirko Rupel]. - Faks. izd. - (V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1959). - [30] str. ; 16 cm

Spremna beseda / Mirko Rupel: str. [23] - [25]. - Geleitwort / Mirko Rupel: str. [26] - [29]

KONZUL, Stjepan Istranin

Tabla za dicu : edne malahne knjižice iz koh se ta mlada predraga ditca, tere priprosti ljudi zglagolskimi slovmi čtati, i pogalvitei, o potribnei artikuli, ili členi ove prave stare karstianske vere, koja svakoga čovika izveliča lagko mogu naučiti = Abecedarium, und der gantze Catechissmus : one ausslegung, in der Crobatischen Sprach. - V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1959 ([Ljubljana] : Ljudska pravica). - [36] str. ; 16 cm

Ov. nasl.: Glagolska tabla za dicu 1561. - Spremna beseda, ki jo je napisal Mirko Rupel, v slov. in nem. prevod. - Del naklade s prelepljenim impresumom: München : R. Trofenik, [1959]. - Bibliografija pri spremni besedi. - Izv. izd.: Tübingen, 1561.

1965

TRUBAR, Primož

Abecedarium, oli tabliza, is katere se vsaki more lahku inu vkratkim, brati inu pissati nauuzhiti / [Primož Trubar]. - [Faksimili]. - V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1965 ([Ljubljana] : Ljudska pravica). - [18] str. ; 16 cm

Nasl. na ov.: Abecedarium. - Avtor naveden na ov. - Spremna beseda / Branko Berčič: str. [15-18]. - 300 izv. - Izv. izd.: V Tibingii, 1566

1966

TRUBAR, Primož

Abecedarium vnd der klein Catechismus in der Windischen Sprach : ane Buquice is tih se ty Mladi inu preprosti Slouenci mogo lahku vkratkim zhasu

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

brati nauuzhiti. - Faksimile / spremno besedo napisal Branko Berčič. - V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1966. - 26, [VIII] str. ; 16 cm

Spremna beseda: str. [I-VIII]. - Bibliografija pri spremni besedi. - Izv. izd: In Sybenburgen : T. Jernei Skuryaniz, 1550

TRUBAR, Primož

Ena dvhovska peissen svper Tvrke inv vse sovrashnike te Cerque Boshye : enu opuminane Hpokuri inu Kmolutui, S. Daniela inu druge Molytue, skusi P. Truberia sloshene inu tolmazhene = ein Chrstlich Lied Ermanung zur Buss Danielis vnnd andere Gebett wider die Türcken... - [Faksimile] / [spremno besedo napisal Branko Berčič]. - V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1966. - [22] str. : ilustr. ; 16 cm

Spremna beseda: str. [17-22]. - Bibliografija pri spremni besedi. - Izv. izd: Vtibingi, 1567

1967

TRUBAR, Primož

Eni psalmi, ta celi catehismus, inu tih vegshih gody, stare inu noue kerszhanske peisni, od P. Truberia, S. Krelija, inu od drugih sloshene, druguzh popraulene inu pobulshane = #Der #gantz Catechismus, ettlich Psalm, Christliche Gesäng, die man auff den fürnembsten festen finget, in der Windischen Sprach, zum andern Corrigirt vnnd gemehret / [spremno besedo napisal Branko Berčič]. - Faksimile. - Ljubljana : Cankarjeva založba, 1967 (v Ljubljani : Ljudska pravica). - [48] str. : faksim. ; 17 cm

Spremna beseda / Branko Berčič: str. [37-47]. - Nasl. na ov.: Eni psalmi. - Ob 400-letnici prve slovenske pesmarice. - 300 izv. - Bibliografija: str. [48]. - Izv. izd.: VTibingi, 1567

MEGISER, Hieronymus

Slovenisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch : Neugestaltung und Faksimile der ersten Ausg. aus dem Jahre 1592 / Hieronymus Megiser ; bearbeitet von Annelies Läg Reid = Slovensko-nemško-latinski slovar : preureditev in posnetek prve izdaje iz leta 1592 / Hieronim Megiser ; priredila Annelies Läg Reid. - Wiesbaden : O. Harrassowitz, 1967. - XXII, 388 str. ; 25 cm. - (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes ; T. 7)

Vorwort / Annelies Läg Reid: str. V-XIX. - Bibliografija: str. XX-XXII

Slovar vključujemo zato, ker je Megiser uporabil besedje slovenskih protestantskih tiskov, zlasti iz Dalmatina.

1968

BIBLIA, 1584. #T. #1, Text / [Übersetzer] Jurij Dalmatin ; [Vorwort Branko Berčič]. - München : R. Trofenik ; Ljubljana : Mladinska knjiga, 1968 (Heppenheim : Franz Wolf). - [12] str., [50], 334, [6], 210, [9] f. : lesorezi ; 36 cm. - (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen ; #Bd. 3)

Boh. in lat. - Faksimile po izvodu NUK R 10052. - Die Entstehung der Dalmatin-Bibel / von Branko Berčič: str. [5-11]. - Izv. izd.: Wittemberg, 1584 – 500 izv.

BIBLIA, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta / slovenski, tolmazhena, skusi Iuria Dalmatina = Bibel, das ist, die gantze heilige Schrifft : windisch. - Izredna izd., faksimile / [sprema beseda in primerjava z originalom Branko Berčič]. - V Ljubljani : Mladinska knjiga ; iz Münchna : R. Trofenik, 1968 (v Heppenheimu : F. Wolf). - [50], 334, [6], 210, 150, [10] f., V str. : ilustr. ; 36 cm. - (Monumenta litterarum Slovenicarum, izr. izd.) – 2430 izv.

Boh. - Listi potiskani na obeh straneh. - Faksimile po izvodu iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. - O nastajanju Dalmatinove Biblije / Branko Berčič: str. I-V. - Bibliografija pri spremni besedi. - Kazala. - Izv. izd.: Wittemberg, 1584.

MEGISER, Hieronymus

Das Vaterunser : in vierzig Sprachen : Frankfurt 1593 / Hieronymus Megiser ; [mit einem Nachwort von Branko Berčič]. - Nachdruck. - München : R. Trofenik, 1968. - [58] str. ; 21 cm. - (Litterae slovenicae ; 4)

1969

BOHORIČ, Adam

Arcticae horulae : #die #erste Grammatik der slowenischen Sprache : Wittenberg 1584 / Adam Bohorič ; [Redaktion Branko Berčič]. - München : R. Trofenik, 1969-<1971>. - Zv. <2> ; 25 cm. - (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen ; #Bd. #4, Teil 2)

1970

TRUBAR, Primož

Catechismus in der windischenn Sprach : samt einer kürtzen Ausslegung in gesang weiss: item die Litanai und ein predig vom rechten Glauben, gestelt, durch Philopatridum Illiricum : anu kratku Poduuzhene skaterim vsaki zhlouik more v nebu pryti / [sprema beseda Mirko Rupel (priredil Branko Berčič)]. -

V Ljubljani : Mladinska knjiga, 1970 (Graz : Akademische Druck- und Verlagsanstalt). - 244, XXXVI str. ; 17 cm. - (Monumenta litterarum Slovenicarum ; 8)

Philopatridus Illiricus je psevdonim. - Dva lesoreza na nasl. str. - Got. in lat. - Predgovor v nem. - Faksimile po edinem ohranjenem izvodu Avstrijske nacionalne biblioteke na Dunaju.

BOHORIČ, Adam

Arcticae horulae ... / Adami Bohorizh. - Faksimile / spremna beseda Branko Berčič. - V Ljubljani : Mladinska knjiga ; München : Rudolf Trofenik, 1970. - 178, 59, XXII str. : faks. ; 18 cm. - (Monumenta litterarum Slovenicarum ; 7)

Faksimile po izvodu iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. - Adam Bohorič in njegova slovnica slovenskega jezika / Branko Berčič: str. I-XXII. - Bibliografija: str. XXII

1973

JEZUS Sirah / [prevedel] Jurij Dalmatin. - Faksimilirana izd. / spremna beseda Branko Reisp. - Ljubljana : Delo, 1973 (Ljubljana : Delo). - [20], 241, XXXVIII str. ; 19 cm

Boh., got. in lat. - Z ekslibrisom ČGP Delo B. Jakca. - 400 oštevilčenih izv. - Prvi ljubljanski tiskar Janez Mandelc (Mannel, Manlius), 1575-1581 / Branko Reisp: str. I-XXXVIII. - Bibliografija: str. XXIV-XXXVIII. - Sažetak / prev. Milan Rakočević ; Zusammenfassung ; Summary / [oboje] prev. Milan Mlačnik. - Izv. izd.: Ljubljana : Janez Mandelc, 1575

- - Ob izdaji faksimile Jezus Sirah. - 1 zgibanka (6 str.) ; 14 cm

TRUBAR, Primož

Cerkovna ordninga = Slowenische Kirchenordnung. #Teil #1, Text / Primož Trubar = Primus Truber. - [Faksimile]. - München : R. Trofenik, 1973. - 168, [13], XXXIV str. ; 19 cm. - (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen ; #Bd. #10)

Predgovor in spremna beseda v nem. s slov. prevodom. - Predgovor / Rudolf Trofenik: str. XI-XIV. - Trubarjeva »Cerkovna ordninga« : sklepna beseda k faksimilirani izdaji / Christoph Weismann: str. XXVII-XXXIV. - Izv. izd.: Tübingen, 1564

1974

JEZUS Sirah / [prevedel] Jurij Dalmatin. - [Faksimile / spremna beseda Branko Reisp]. - Ljubljana : Mladinska knjiga, 1974 (Ljubljana : Delo). - 241, XVII str. ; 19 cm. - (Monumenta litterarum Slovenicarum ; 12)

Izv. stv. nasl.: Jesus Sirah, ali negove bukvice (latinski Ecclesiasticus). - Boh., got. in lat. - Faksimile po primerku iz NUK. - Prva v Ljubljani natisnjena slovenska knjiga / Branko Reisp: str. III-XVI. - Bibliografija (pri spremni besedi): str. XVII-[XVIII]. - Izv. izd.: Drukanu vLublani : skusi Ioannesa Mandelza, 1575

1983

DALMATIN, Jurij

Agenda tu ie koku se te imenitische boshie slushbe opravljajo po wirtembergsski cerkovni ordnungi, slovenski = Wirtembergische Kirchenagend : windisch / [Jurij Dalmatin]. - Faksimil / [izdajo pripravil in uredil Bogomil Gerlanc]. - Murska Sobota : Pomurska založba, 1983 (v Ljubljani : Delo). - 54 str. ; 16 cm
Nasl. na ov. in v kolofonu: Agenda. - Boh. - Avtor naveden na ov. in v kolofonu. - Faksimil iz knjižnice Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Sign. R-1430, v Zagrebu. - 3.300 izv. - Spremna beseda / Bogomil Gerlanc: str. 49-[55]. - Izv. izd.: VVitebergae : Haeredes Iohan. Cratonis, 1585

1984

TA celi catehismus, eni psalmi, inu teh vekshih godov, stare inu nove kerszhanske pejsni / od P. Truberja, S. Krellia, inu od drugih sloshena, inu s' dostemi lepimi duhovnimi pejsmi pobulshane ... - Faksimile / [izdajo s spremno besedo pripravil Bogomil Gerlanc]. - V Ljubljani : Mladinska knjiga, 1984 (v Ljubljani : Delo). - 334 str. : ilustr. ; 18 cm

Nasl. na prelim. str. ter nasl. v kolofonu in na ov.: Slovenska protestantska pesmarica. - Delni faksimile (Dalmatinov nemški predgovor preveden v slov., Trubarjeva slovenska uvodna beseda prirejena v gajici, manjka tudi kazalo) po izvodu iz knjižnice JAZU, Zagreb, sign. R-1430. - Izredna izdaja za knjižni klub Svet knjige. - 8500 izv. - Ob novem natisu starih duhovnih pesmi / Bogomil Gerlanc: str. 301-330. - Izv. izd.: V'Bitembergi : Johann Kraffts Erben, 1584

TA celi catehismus, eni psalmi, inu teh vekshih godov, stare inu nove kerszhanske pejsni / od P. Truberja, S. Krellia, inu od drugih sloshena, inu s' dostemi lepimi duhovnimi pejsmi pobulshane ... - Faksimile / spremno besedo prispeval Jože Koruza ; izdajo pripravil in uredil Bogomil Gerlanc. - V Ljub-

ljani : Mladinska knjiga, 1984 (v Ljubljani : Delo). - 343 str. : ilustr. ; 18 cm. - (Monumenta litterarum Slovenicarum ; 19)

Nemški predgovor Jurij Dalmatin, slovenska uvodna beseda Primož Trubar. - Faksimile po izvodu iz knjižnice JAZU, Zagreb, sign. R-1430. - 1100 izv. - Cerkevne pesmi in pesmarice slovenskih protestantov / Jože Koruza: str. 307-336. - Urednikove opombe / Bogomil Gerlanc: str. 338-340. - Najpomembnejša literatura: str. 337. - Izv. izd.: V^oBitembergi : Johann Kraffts Erben, 1584

1986

LUTHER, Martin

Mali katechismus, touje tou krátky návuk vöre kerschánszke / dávno nigda, po D. Luther Martonni z szvétoza pizsma vkúp zebráni ino za droune Deczé volo szpizsani, zdai pak na szlovenszki jezik preloseni. - Faksimile / spremna beseda Mihael Kuzmič. - Murska Sobota : Pomurska založba, 1986 (Ljubljana : »Jože Moškrič«). - 48, XV str. : faks. Temlinovega rokopisa ; 17 cm. - (#Zbirka #Panonika)
Nasl. na ov.: Mali katechismus; nasl. v kolofonu: Mali katechismus dr. Martina Luthra. - Prevedel Franc Temlin; njegovo ime skrito tudi na nasl. str. v velikih črkah anagrama. - Faksimile po izvodu iz Hauptbibliothek der Frankeschen Stiftungen v Halle. - Izšlo ob 400-letnici smrti Primoža Trubarja. - 800 izv. - Temlinovo pismo nemškim pietistom / prevod Kajetan Gantar: str. I-IV. - Franc Temlin in Luthrov Mali katekizem / Mihael Kuzmič: str. V-XII. - Opombe: str. XIII-XV. - Izv. izd.: Halle, 1715

DALMATIN, Jurij

Catehismus, tu ie ty nar potrebnishi shtuki nashe kerszhanske vere, sred kratko sastopno islago inu hishno tablo, inu drugimi potrebnimi navuki. - Fresach : Verein für die evangelische Glaubensüberlieferung in Kärnten, 1986 (Wolfsberg : Ernst Ploetz). - [119] str. : ilustr. ; 15 cm. - (Schriften des »Evangelischen Diözesanmuseums in Kärnten«)

Prيرهjeno po: Der kleine Catechismus, 1529 / Martin Luther. - Ov. nasl.: Catehismus. - Boh. - Prireditelj Jurij Dalmatin; domnevni avtor spremne besede Oskar Sakrausky. - Faksimile. - Martin Luthers Kleiner Katechismus in slowenischer Sprache aus dem Jahre 1580: str. 113-118. - Izv. izd.: V Lublani : skusi Iansha Mandelza, 1580

TRUBAR, Primož

Ta slovenski kolendar 1557 : [faksimil] / Primož Trubar. - Ljubljana : Delo ; Vevče : Papirnica, 1986 (Ljubljana : Delo). - [17] str. ; 21 cm

Povodom 400-godišnjice smrti Primoža Trubara. - Tiraž 500 (Broš.)

TRUBAR, Primož

Ena dolga predgovor k Novemu testamentu / Primož Trubar. - V Ljubljani : Cankarjeva založba, 1986. - 2 zv. ; 21 cm. Ob štiristoti obletnici smrti Primoža Trubarja Vsebina: [1]:Ena dolga predgovor k Novemu testamentu. - Reprint. - [196] str. - Izv. izd. V Tibingi : Morhart, 1557. [2]:Trubarjeva Ena dolga predgovor/ Jože Rajhman. - 136 str.- Dodatek k reprintu.

1987

KRELJ, Sebastijan

Otrozhia biblia : #ein #Handtbüchlein, darinn ist unter anderm der Catechismus von fünfferlei Sprachen ... - Faksimile / [spremnno besedo prispevala Martina Orožen in Bogomil Gerlanc]. - V Ljubljani : Mladinska knjiga, 1987. - 162 str. : ilustr. ; 18 cm. - (Monumenta litterarum slovenicarum ; knj. 20)

Avtor Sebastijan Krelj naveden v kolofonu. - Faksimile po izvodu iz knjižnice Biblioteca Apostolica Vaticana v Rimu, sign. 21383, in faksimile pisma po izvirniku v Drž. arhivu Slovenije v Ljubljani. - 1000 izv. - Kreljeva »Otročja biblija« / Martina Orožen: str. 139-157. - Ob Krelju in Bohoriču / Bogomil Gerlanc: str. 158-161. - Bibliografija pri obeh spremnih besedah. - Izv. izd.: V Regensburgi : skusi Ioannesa Burgera, 1566. - Vsebuje tudi faksimile, prepis in prevod pisma: Trubar-Kreljevo pismo Adamu Bohoriču, Ljubljana, 1. avgusta 1565

BOHORIČ, Adam

Arcticae horulae succisivae = Zimske urice proste / Adam Bohorizh ; prevedel in spremno študijo napisal Jože Toporišič ; [uvodni del prevedel Anton Sovre, posodobil Kajetan Gantar]. - Maribor : Obzorja, 1987. - 331 str. ; 21 cm
Vzpor. lat. besedilo in slov. prevod. - Faksimile. - Zimske urice, prva slovenska slovnica ; Prevajalsko in uredniško poročilo / Jože Toporišič: str. 281-331

1990

VRAMEC, Antun

Postilla / Antun Vramec : [za tisk priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih]. - Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti : Kršćanska sadašnjost ; Varaždin : Zavod za znanstveni rad, 1990. - 238, 118, 77 str. : ilustr. ; 19 cm + 1 list z grafijo Vramčeve Postille. (Posebna izdanja JAZU) (Bibliofilska izdanja KS. #Niz #Reprinti)

Bibliografija o Postilli Antuna Vramca: str. 63-65. - Zusammenfassung. - Izv. izd.: v Varašdine, 1586

1992

TRUBAR, Primož

Catechismus : v slouenskim Iesiku sano kratko sastopno Islago ... / [Primož Trubar ; spremno besedilo Mihael Glavan]. - [Faksimile]. - Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1992 (Ljubljana : »Jože Moškrič«). - [208] str. : faksimile ; 12 cm

Nasl. v kolofonu: Catechismus 1555. - Avtor naveden v kolofonu. - Izv. izd.: Tübingen : Morhart, 1555. - 1000 izv. - Trubarjev narodni kulturni program / Mihael Glavan: str. [201-207]. - »V bibliofilski izdaji 100 oštevilčenih izvodov na ročno izdelanem papirju ...

VRAMEC, Antun

Kronika / Antun Vramec ; [za tisk priredio Alojz Jembrih]. - Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti : Kršćanska sadašnjost ; Varaždin : Zavod za znanstveni rad, 1992. - 65, [2] str. : ilustr. ; 19 cm. - (Posebna izdanja HAZU) (Bibliofilska izdanja KS. Niz reprinti)

Ov. nasl. - Uz izdanje / Alojz Jembrih: str. [67-68]. - Izv. stv. izd.: v Lublane, 1578

-- O Vramčevoj kronici / Alojz Jembrih. - 99 str. : ilustr. Bibliografija: str. 74-77.

- Zusammenfassung

1993

TA evangeli svetiga Matevsha, sdai pervizh v ta slouenskij Iesig preobernen = Evangelium d. n. Iesv Christi, authore Matthao, nunc primum uersum in linguam Schlaucam / [[prevedel] Primož Trubar ; spremna beseda Mihael Glavan]. - [Reprint po izvodu v Österreichische Nationalbibliothek na Dunaju]. - Ljubljana : DZS, 1993 (Ljubljana : »Jože Moškrič«). - 80, 14 str. ; 16 cm

Evangelij sv. Matevža - prvi slovenski prevod iz Svetega pisma / Mihael Glavan: str. 2-14. - 500 izv. »od tega 100 oštevilčenih bibliofilskih izvodov na ročno izdelanem papirju ...«

1994

BIBLIA, tu je, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta / slovenski, tolmazhena, skusi Jurja Dalmatina = Bibel, das ist, die gantze heilige Schrifft : windisch. - Faksimile / [uredil Mihael Glavan]. - Ljubljana : DZS, 1994 (Ljubljana : »Jože Moškrič«). - [50], 334, [6], 210, 150, [9] f. : lesorezi ; 4° (36 cm)

Boh. - Faksimile po izvodih NUK R 10052 in NUK R 19062. - 100 oštevilčenih izv. - Izv. izd.: Wittemberg, 1584

MIHAEL GLAVAN

BIBLIA, tu je, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta / slovenski, tolmazhena, skusi Jurja Dalmatina = Bibel, das ist, die gantze heilige Schriftt : windisch. - Faksimile / [uredil in spremno besedo napisal Mihael Glavan]. - Ljubljana : Mladinska knjiga, 1994 (Ljubljana : »Jože Moškrič«). - [50], 334, [6], 210, 150, [14] f. : lesorezi ; 4° (36 cm)

Boh. - Faksimile po izvodih NUK R 10052 in NUK R 19062. - Izdano v počastitev petdesetletnice Mladinske knjige. - 1200 izv. - Dalmatinova Biblija in Slovenci / Mihael Glavan: na koncu knjige. - Izv. izd.: Wittemberg, 1584

1995

LUTHER, Martin

Hishna postilla D. Martina Lutheria, zhes te nedelske inu teh imenitishih prasnikou Evangelie, skusi cejlu lejtu, s'vsem flissom tolmazhena, skusi Primosha Truberia Krainza rainziga. - Faksimile. - Ljubljana : DZS, 1995 (Ljubljana : »Jože Moškrič«). - 1 zv. (loč. pag.) : ilustr. ; 32 cm

Nasl. v kolofonu: Hišna postila D. Martina Lutherja, čez te nedelske inu teh imenitishih praznikov Evangelije, skuzi cejlu lejtu z vsem flisom tolmačena skuzi Primoža Trubarja ... - Boh. in got. - Faksimile po izvodih NUK R 10054 in NUK R 19055. - Tiskano 100 oštevilčenih izvodov. - Izv. izd.: V Tibingji, 1595

- - Trubarjeva Hišna postila : ob 400. obletnici izida zadnje slovenske protestantske knjige / [besedilo] Mihael Glavan. - 12 str., [20] str. pril. s faks.

1996

TRUBAR, Primož

Catehismus s dveima islagama : ena pridiga od starosti te praue inu kriue vere ... vkupe sbrana ... skusi Primosha Truberia. - Faksimile. - Ljubljana : DZS, 1996 (Ljubljana : »Jože Moškrič«). - 531 str. ; 16 cm

Faksimile po izvodih ÖNB Wien 15.510-A in Zagreb, JAZU R-1430. - 100 oštevilčenih izv. - Izv. izd.: V Tibingji, 1575

- - Trubarjev Katehismus z dvejma izlagama / Mihael Glavan. - 21 str. ; 15 cm Bibliografija: str. [22]

1997

TRUBAR, Primož

Chatehismus / Primož Trubar. - [Faksimile]. - Celovec : Wieser, cop. 1997 ([Ljubljana : Mladinska knjiga]). - 244 str. ; 16 cm. - (Novo berilo / Wieser)

Ponatis faks.: V Ljubljani : Akademsko založba, 1935; izv. izd.: Tübingen : Ulrich Morhart, 1550

TRUBAR, Primož

Register vnd summarischer Inhalt, aller der Windischen Bücher, die von Primo Trubero biss auff diss 1561. Jar in Truck geben seind, ... - Faksimile. - Ljubljana : Slovenska knjiga, 1997 (v Ljubljani : Mladinska knjiga). - [24] str. ; 20 cm. - (Monumenta Slovenica ; 7) V kolofonu tudi slov. nasl.: Register in kratka vsebina vseh slovenskih knjig, ki jih je Primož Trubar do leta 1561 dal v tisk ... - Popolni faksimile izvornika - unikata s sg. R 7616, ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. - Faksimile in komentar v škatli 4 × 29 × 23 cm. - Bibliofilska izd. v 450 oštevilčenih izv., dodatno natisnjenih 50 izv. za potrebe založbe. - Izv. izd.: Tübingen, 1561

- - Commentarium / [v angleščino prevedel Peter Altshul, v nemščino prevedla Marija Javor-Briški]. - 83 str.

Beseda založbe in študija prevedeni v nem. in angl. - Vsebina: Beseda založbe / Martin Žnidaršič. Register in kratka vsebina vseh slovenskih knjig, ki jih je Primož Trubar do leta 1561 dal v tisk ... / prevod izvornika v slovenščino Anton Janko. Trubarjev Register / Mihael Glavan

TRUBAR, Primož

Try duhouske peissni : v ti eni, ie te cerque boshye ... / od Primosha Truberia sloshene. - Faksimile. - Ljubljana : DZS, 1997 (Ljubljana : »Jože Moškrič«). - [33] str. ; 16 cm

Faksimile po izvodu v ÖNB Wien, sign. 396.057-AM. - Faksimile in komentar v škatli 2 × 24 × 18 cm. - Tiskano v 100 oštevilčenih izv. - Izv. izd.: V Tübingen, 1575
- - Trubarjeve tri duhovske pesmi / Mihael Glavan. - 15 str. Bibliografija: str. [16]

1998

BIBLIA, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta = Bibel, das ist, die gantze heilige Schrifft : windisch / slovenski, tolmažena, skusi Jurja Dalmatina. - Faksimile / [uredil in spremno besedo napisal Mihael Glavan]. - Ljubljana : Mladinska knjiga, 1998 (Ljubljana : Mladinska knjiga). - [50], 334, [6], 210, 150, [14] f. : lesorezi ; 36 cm

Boh. - Faksimile po izvodih NUK R 10052 in NUK R 19062. - Listi potiskani na obeh str. - 800 izv. - Dalmatinova Biblija in Slovenci / Mihael Glavan: na koncu knjige. - Izv. izd.: Wittemberg, 1584

TA drugi deil tiga Noviga testamenta, ... / skusi Primosha Truberia Crainza,

MIHAEL GLAVAN

sueistu preobernen. - Faksimile. - Ljubljana : DZS, 1998 ([Ljubljana] : »Jože Moškrič«). - [92] str. ; 21 cm

Boh. in got. - Faksimile po izvodu NUK R 10064. - Faksimile in spremna študija v škatli 3 × 28 × 23 cm. - Tiskano v 100 oštevilčenih izv. - Izv. izd.: V Tibingi, 1560

-- Trubarjevi prevodi Nove zaveze : [spremna študija] / Mihael Glavan. - 16 str.

1999

TRUBAR, Primož

Catechismus : v slouenskim Iesiku sano kratko sastopno Islago ... / [Primož Trubar ; spremno besedilo Mihael Glavan]. - Faksimile. - Ljubljana : DZS, 1999 (Ljubljana : »Jože Moškrič«). - [208] str. : faks. ; 12 cm

Nasl. v kolofonu: Catechismus 1555. - Avtor naveden v kolofonu. - Podatek o izdaji naveden v CIP-u. - Trubarjev narodni kulturni program / Mihael Glavan: str. [201-207]. - Izv. izd.: Tübingen : Morhart, 1555

NOUVI zákon ali Testamentom goszpodna nasega Jezusa Krisztusa / zdaj oprvics z grcskoga na sztári szlovenszki jezik obrnyeni po Stevan Küzmicisi Surdánszkom F. - Faksimile / [spremni besedi Mihael Kuzmič in Mihael Glavan]. - Ljubljana : Svetopisemska družba Slovenije : Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, 1999 (Ljubljana : »Jože Moškrič«). - 854, 21 str. ; 18 cm
Faksimile po izvodu NUK R 10262. - Štefan Küzmič - prevajalec Novega zakona / Mihael Kuzmič: del 2, str. 3-9. - Najpomembnejša prekmurska slovenska knjiga / Mihael Glavan: del 2, str. 11-21. - Izv. izd.: V Halli Saxonskoj, 1771

2000

TRUBAR, Primož

Catechismus in der windischenn Sprach : samt einer kürtzen Ausslegung in gesang weiss: item die Litanai und ein predig vom rechten Glauben, gestelt, durch Philopatridum Illiricum : anu kratku Poduuzhene skaterim vsaki zhlouik more v nebu pryti / [Primož Trubar ; spremna beseda Janko Kos]. - Ljubljana : Mladinska knjiga, 2000 (Ljubljana : Mladinska knjiga). - 244, [III] str. : note ; 17 cm

Nasl. v kolofonu in na hrbtu knj.: Catechismus. - Avtor naveden v kolofonu. - Got. - Jubilejna izd. ob 450. obletnici. - Faksimile po izvodu iz Österreichische Nationalbibliothek na Dunaju. - Prva slovenska knjiga / Janko Kos: str. I-III. - Izv. izd. je iz leta 1550

TRUBAR, Primož

Catechismus in der windischenn Sprach : sambt einer kürtzen Außlegung in gesang weiß. Item die Litanai und ein predig vom rechten Glauben, gestelt, durch Philopatridum Illiricum : anu kratku Poduuzhene skaterim vsaki zhlouik more vnebu pryti. - Faksimile. - Ljubljana : Slovenska knjiga, 2000 (v Ljubljani : Pleško). - 155 f. : note ; 16 cm. - (Monumenta Slovenica ; 10)

Nasl. v kolofonu: Catechismus 1550 ; Abecedarium 1550 ; Abecedarium 1555. - Nasl. na škatli: Katekizem 1550 ; Abecedarij 1550 ; Abecedarij 1555. - Philopatridus Illiricus je psevdonim Primoža Trubarja. - Spremna študija v slov., nem. in angl. - Got. - Faksimile skupaj s študijo v škatli 29 × 23 × 6 cm. - Listi oštevilčeni z roko; paginacija izvirnikov: [16], 244; 26; [15] str. - Popolni faksimili izvirnikov - unikatov s skupno signaturo 18. Z. 44., ki jih hrani Österreichische Nationalbibliothek na Dunaju. - Bibliofilska izd. v 999 oštevilčenih izv., dodatno je bilo natisnjenih 100 izv. za potrebe založbe. - Izšlo ob 450-letnici prve slovenske knjige. - Vsebuje tudi: Abecedarium vnd der klein Catechismus in der windischen Sprach ; Abecedarium : ene buqvice, is katerih se ti mladi inu preprosti Slouenci, mogo lahku tar hitru brati inu pissati nauuzhiti - - Commentarium. - 95 str. ; 27 cm

Vsebina na nasl. str.: Prve slovenske knjige / Matjaž Kmecl ; [prevod v nemščino Marija Briški, prevod v angleščino Agencija A3]. Popolni faksimili prvih slovenskih knjig / Martin Žnideršič ; [prevod v nemščino Marija Briški, prevod v angleščino Margaret Davis]

2001

KULTSÁR, György

Postilla az az evangeliomoknac, mellieket esztendõ által a kereszteenec gyölekezeti szoktac oluasn es hirdetni, prédicatio szerint valo magyarázattia, az régi és mostani sze(n)tírásbeli doctoroknac irásokbol, irattatott az Kultsár György also lynduai prédicator által 1574 esztendöben / Kultsár György. - Reprint. - Also Lyndua : [s.n.], 1574 (Also Lyndvan : Rodolphus Hoffhalter). - [1200 str.] : ilustr. ; 19 cm

**FAKSIMILI IN REPRINTI SLOVENSКИH TISKOV
IZ 16. STOLETJA**

Preglednica po avtorjih in založbah

Ain neues lied von den kraynnerischen bauren, 1515

- 1965: Cankarjeva založba, Ljubljana

Primož Trubar: Katekizem, 1550

- 1935: Akademska založba, Ljubljana
- 1970: Mladinska knjiga, Ljubljana
- (1988?): Mladinska knjiga (nova vezava tiska iz 1970)
- 1997: Wieser, Celovec
- 2000: Mladinska knjiga, Ljubljana
- 2000: Slovenska knjiga, Ljubljana

Primož Trubar: Abecednik, 1550

- 1966: Cankarjeva založba, Ljubljana
- 2000: Slovenska knjiga, Ljubljana

Primož Trubar: Abecednik, 1555

- 1959: Cankarjeva založba, Ljubljana in Rudolf Trofenik: München
- 2000: Slovenska knjiga, Ljubljana

Primož Trubar: Katekizem, 1555

- 1992: Državna založba Slovenije, Ljubljana (bibliofilska in popularna izdaja)
- 1999: DZS, Ljubljana

Primož Trubar: Evangelij svetega Matevža, 1555

- 1993: DZS, Ljubljana

Primož Trubar: Ta slovenski koledar, 1557

- 1957: Cankarjeva založba, Ljubljana
- 1986: Delo Ljubljana in Papirnica Vevče

Primož Trubar: Ena dolga predgovor, 1557

- 1986: Cankarjeva založba, Ljubljana

Primož Trubar: Drugi del Novega testameta, 1560

- 1998: DZS, Ljubljana

Primož Trubar: Register, 1561

- 1997: Slovenska knjiga, Ljubljana

Primož Trubar, Stjepan Konzul: Katekizem (v glagolici), 1561

- 1994: Istarsko književno društvo »Juraj Dobrila«, Pazin

Primož Trubar: Tabla za dicu (v cirilici), 1561

- 1959: Cankarjeva založba, Ljubljana
- 1986: Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, Zagreb

Primož Trubar: Tabla za dicu (v glagolici), 1561

- 1959: Cankarjeva založba, Ljubljana
- 1986: Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, Zagreb

Primož Trubar: Cerkovna ordninga, 1564

- 1973: Rudolf Trofenik, München
- 1975: Mladinska knjiga, Ljubljana (izbor v knjižnici Kondor)

Primož Trubar, Stjepan Konzul: Katekizem (hrvaški v latinici), 1564

- 1991: Istarsko književno društvo »Juraj Dobrila«, Pazin

Stjepan Konzul: Govorenje vele prudno, 1565

- 1996: Istarsko književno društvo »Juraj Dobrila«, Pazin

Primož Trubar: Abecednik, 1566

- 1965: Cankarjeva založba, Ljubljana

Sebastijan Krelj: Otročja biblija, 1566

- 1987: Mladinska knjiga, Ljubljana

Primož Trubar: Ena duhovska peisen, 1567

- 1966: Cankarjeva založba, Ljubljana

Primož Trubar, Sebastijan Krelj: Eni psalmi, ta celi katekizem, 1567

- 1967: Cankarjeva založba, Ljubljana

Primož Trubar: Tri duhovske peisni, 1575

- 1997: DZS, Ljubljana

Primož Trubar: Katekizem z dveima izlagama, 1575

- 1996: DZS, Ljubljana

Jurij Dalmatin: Jezus Sirah, 1575

- 1974: Mladinska knjiga, Ljubljana (bibliofilska in popularna izdaja)

Antun Vramec: Kronika, 1578

- 1992: Krščanska sadašnjost, Varaždin : Zavod za znanstveni rad

Primož Trubar: Ta prvi psalm, 1579

- 1957: Cankarjeva založba, Ljubljana

Jurij Dalmatin: Katekizem, 1580

- 1986: Verein für die evangelische Diözesanmuseums in Kärnten, Fresach

Jurij Dalmatin: Biblija, 1584

- 1968: Mladinska knjiga, Ljubljana in Rudolf Trofenik, München
- 1994: DZS, Ljubljana (bibliofilska izdaja)
- 1994: Mladinska knjiga (popularna izdaja)
- 1998: Mladinska knjiga (popularna izdaja)

Jurij Dalmatin: Ta celi katekizem, 1584

- 1984: Mladinska knjiga, Ljubljana (bibliofilska in popularna izdaja)

Adam Bohorič: Arcticae horulae, 1584

- 1970: Mladinska knjiga, Ljubljana in Rudolf Trofenik, München
- 1987: Obzorja, Maribor

Jurij Dalmatin: Agenda, 1585

- 1983: Pomurska založba, Murska Sobota

Hieronim Megiser: Štirijezični slovar, 1592

- 1967: O. Harrassowitz, Wiesbaden

Hieronim Megiser: Očenaš v štirideset jezikih, 1593

- 1968: Rudolf Trofenik, München

Primož Trubar: Hišna postila, 1595

- 1995: DZS, Ljubljana

IZBRANA LITERATURA

- Brockhaus** (1838): *Bilder-Conversations-Lexikon für das deutsche Volk. ... Bd. II (F – L)*. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1838.
- Brockhaus** (1996): *Die Enzyklopädie: in 24 Bänden, 20. überarbeitete und aktualisierte Auflage*. Leipzig; Mannheim: Brockhaus, 1996, Bd. 7.
- Černič Letnar** (1999): Černič Letnar, Marjeta: Obstočnost papirja za tisk faksimilov. *Sodobni arhivi 1999*, str. 75-87.
- Dachs** (1986): Dachs, Karl: Die Konzeption von Faksimileausgaben als bibliotekarische Aufgabe. *Bibliotheksforum Bayern 14* (1986), 1, str. 33-49.
- Degotardi**, Johann Nepomuk. *The Art of Printing*. (Sydney, 1861) (Reprint.) Sydney: Brandywine Press, 1982. (Avtor prve avstralske knjige o tiskarstvu je bil rojen v Ljubljani.)
- Douteil** (1971): Douteil, Herbert: Ge-griff und Aufgabe des Faksimile. *Adeva-Mitteilungen 28*, Graz 1971, str. 7-11.
- Dular**, Franja: *Knjigotrska ponudba na Kranjskem od 17. do začetka 19. stoletja*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani. Filozofska fakulteta. Oddelek za bibliotekarstvo. Ljubljana, 2000.
- Grdina** (1992): *Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja*. (Ur.) Ljubljana: Slovenska knjiga, 1992. Poglavlja: Zunanji opis, Diplomatični in kritični prepis, Oris raziskav.
- Hilka** (1985): Hilka, Thomas: Zur Terminologie und Geschichte der Faksimilierung. *Bibliothek: Forschung und Praxis 9* (1985), 3, str. 290-299.
- Kolar** (1998): Kolar, Jana: *Vpliv konzervatorskih postopkov na obseg razgradnje celuloze : disertacija*. Ljubljana, 1998.
- Kramer** (1979): Kramer, Manfred: Faksimile-Ausgaben als verlegerische und technische Herausforderung im Dienste der Forschung. *Codices Manuscripti 5* (1979) 2, str. 58-62.
- Kramer** (1980/1): Kramer, Manfred: Das Faksimile : Versuch zur Deutung eines Phänomens der modernen Buchproduktion. *Librarium: Zeitschrift der Schweizerischen Bibliophilen-Gesellschaft 23* (1980), št. 2.
- Kramer** (1980/2): Kramer, Manfred: Die Praxis der Zusammenarbeit zwischen Bibliotheken und Verlagen bei der Reproduktion von Bibliothekbeständen. O. Mazal and E. Irblich (Ed.). *Das historische und wertvolle Buchgut in der Bibliotheksverwaltung.* Vienna, 1980. (Biblos-Schriften 104) (str. 185-194)
- Kramer** (1986): Kramer, Manfred: Was ist ein Faksimile? Geschichte und Technik des Faksimiles. *Imagination 1* (1986), str. 6-7.

- Kramer** (1988): Kramer, Manfred: Faksimile als Wertanlage. *Aram : Magazin für Kunst und Kommerz*. Wien, 1988.
- Kramer** (1989): Kramer, Manfred: Geschichte und Technik des Faksimilierens. *3000 Jahre Buchkunst. Katalog. ADEVA*. Graz, 1989. (str. 7-10)
- Kramer** (1992): Kramer, Manfred: Zgodovina in tehnika tiskanja faksimilov. *Knjiga 1992*, št. 3, str. 64/47; št. 4/5, str. 79 in št. 6. str. 103.
- Kramer** (1997): Kramer, Manfred: Anmerkungen zur Faksimilierung altes Buchgutes. *Der wohlinformierte Mensch: eine Utopie*. Graz: Edit Stupf-Fischer, 1997, str. 258-261.
- Kramer** (2001): Kramer, Manfred, Žnideršič, Martin: O faksimilih in reprintih. *Spremna brošura ob razstavi založbe Faksimile Verlag Luzern na 17. Knjižnem sejmu 23. 11. – 2. 12. 2001*. Ljubljana: Organizacijski odbor 17. Knjižnega sejma pri strokovnem združenju založnikov in knjigotržcev Slovenije, 2001, str. 10.
- Lexikon des Bibliotheks-Wesens, 1974: 2. neubearbeitete Auflage**. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut 1974, str. 1009.
- LGB** (1989): *Lexikon des gesamten Buchwesens (1989)*, str. 538-541.
- Mazal** (1975): Mazal, Otto: *Handschriftenbeschreibung in Österreich*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1975. 174 str.
- Mazal** (1980): Mazal, Otto: *Kommentar zur Wiener Genesis*. Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1980.
- Mazal** (1986/1): Mazal, Otto: *Lehrbuch der Handschriftenkunde*. Wiesbaden: Reichert, 1986, 388 str.
- Mazal** (1986/2): Mazal, Otto: Das Faksimile und die Wissenschaft : Kriterien für die Auswahl von Handschriften für die Faksimilierung: Schutz des Originals, wissenschaftliches Interesse, Einmaligkeit der Vorlage. Graz, 1986. *Imagination: aus der Welt des Mittelalters ; Jg. 1,1.*, str .8-11.
- Mazal** (1987/1): Mazal, Otto: *Zur Praxis des Handschriftenbearbeiters : mit einem Kapitel zur Textherstellung*. Wiesbaden: Reichert, 1987, 196 str.
- Mazal** (1987/2): Mazal, Otto: Kulturpolitische Aufgaben und konservatorische Vervantwortung von Handschriftensammlungen«. *Liber-Bullettin. 11.1978*. str. 58-75.
- Mazal** (1997): Mazal, Otto: *Einbandkunde: Die Geschichte des Bucheinbandes*. Wiesbaden: Reichert, 1997. 516 str.
- Mazal** (1999): Mazal, Otto: Manuskriptologie. Bedeutung und Aufgaben der Handschriftenkunde. *Handschrift. HRSG. Von W. Hennecker (Pro file 4 = Jg. 2. 1999)*. Wien 1999, 23-34.
- Merkli** (1985): Merkli, Werner: Faksimiliertechnik von gestern und heute.

Machs na = Fac simile: Berner Gemeinschaftsausstellung zur Buchkunst und Faksimiletechnik. Bern 1985, str. 15-35.

Možina (2001): Možina, Klementina: *Zgodovinski razvoj knjižne tipografije : doktorska disertacija.* Ljubljana, 2001.

Muzerelle (1985): Muzerelle, Denis: *Le vocabolaire codicologique. Répertoire méthodique des termes française relatifs aux manuscrits.* Paris, 1985.

Nordenfalk (1976): Nordendalk, Carl: *Color of the Middle Ages.* Pittsburgh: University Art Gallery, 1976. (64 str.)

Overgaauw (2000): Overgaauw, Eef: Die Bedeutung von Faksimiles für die Handchriftenkunde. *Staatsbibliothek-zu-Berlin-Preussischer-Kulturbesitz-Mitteilungen-NF* 9(2) 2000, str. 288-93.

Rehm (1991): Rehm, Margarete: *Lexikon. Buch. Bibliothek. Neue Medien.* München etc.: K. G. Saur 1991, str. 232.

Reisp (1970): Reisp, Branko: Faksimilirane izdaje naših tiskov, rokopisov in grafičnih listov, ki so jih izdale slovenske založbe v letih 1909 do 1969. *Knjižnica 1970*, str. 137-146.

Salzmann (2000): Salzmann, Birgit: »Doppelgänger des Unersetzlichen«. Aspekte der Reproduktionsformen mittelalterlicher Handschriften vom klassischen Buch-Faksimile bis zur CD-ROM. *Bibliothek und Wissenschaft 33 (2000)*, 59-102.

Unterkircher (1978): Unterkircher, Franz: Erschliessung der Handschriften durch Faksimilierung. *Liber Bulletin 11 (1978)*, S. 94-103.

Webster (1994): *Merriam Webster's Collegiate Dictionary. Tenth Edition.* Springfield, MA: Merriam-Webster 1994, str. 993.

Zotter (1976): Zotter, Hans: *Bibliographie faksimilierter Handschriften.* Graz, 1976.

Zotter (1980): Zotter, Franz: Faksimile und nachdruck. *Das historische und wertvolle Buchgut in der Bibliotheksverwaltung (Bibloschriften; 104).* Wien 1980, str. 177-183.

Zotter (1984): Zotter, Franz: Wer braucht schon ein Faksimile? *Liber-Bulletin 24 (1984)*, str. 52-54.

Zotter (2000): Zotter, Franz: Faksimiles und digitalisierte Handschriften – Konkurrenz oder Ergänzung? *Anschrüche der Wissenschaft an die Wiedergabe vom Originalen.* Emden, 2. September 2000. 6 str.

Žnideršič (1971): Žnideršič, Martin: Mali leksikon knjižarstva. *Knjiga 19*, št. 1/2, Ljubljana 1971, str. 68.

Žnideršič (1977): Žnideršič, Martin: *Knjiga in založništvo.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1977. 244 str.

- Žnideršič** (2000): Žnideršič, Martin: Prvič popolni faksimili prvih slovenskih knjig. Katekizem, Abecednik 1550 in Abecednik 1555. *Knjiga 2000*, november, str. 44.
- Žnideršič** (2001): Kramer, Manfred, Žnideršič, Martin: O faksimilih in reprintih. *Spremna brošura ob razstavi založbe Faksimile Verlag Luzern na 17. Knjižnem sejmu 23. 11. – 2. 12. 2001*. Ljubljana: Organizacijski odbor 17. Knjižnega sejma pri strokovnem združenju založnikov in knjigotržcev Slovenije, 2001.

Silvano Cavazza

BONOMO, VERGERIJ, TRUBAR

1.

Devetindvajsetega junija 1586 je teolog iz Tübingena Jakob Andreae v mestu Derendingen opravil svečani govor na pogrebni slovesnosti za Primoža Trubarja, ki je preminul dan pred tem, star oseminsedemdeset let. Govor, ki so ga takoj zatem natisnili v izvirnem nemškem jeziku, dve leti kasneje pa še v slovenščini, se je začel s spominom na Pietra Bonoma, tržaškega škofa, ki je Kranjca zelo cenil in mu je bil že od njegove mladosti zelo naklonjen (*lieb und werth*). Poleg tega naj bi Trubarja kot pravi sobrat (*Mitbruder*) v krščanstvu vse življenje podpiral in ščitil pred različnimi sovražniki.

Kdo ve, če je med navzočimi z izjemo ozkega kroga sorodnikov, družinskih prijateljev in sodelavcev pokojnika, kdo pred tem že slišal za prelata iz Trsta ali pa za mesto, v katerem je bil ta skorajda pol stoletja duhovni vodja. Bonomo je umrl leta 1546 in Trst je bil za njegovega časa gotovo precej odmaknjen od dogodkov, ki so zaznamovali luteranski Württemberg v osemdesetih let šestnajstega stoletja.¹

Pietro Bonomo se je rodil leta 1459, torej takrat kot cesar Maksimilijan I., pri katerem je služboval kot pomemben svetovalec. Erazem Rotterdamski je bil deset, Martin Luther pa štiriindvajset let mlajši od njega in škof je v svojem dolgem življenju imel gotovo precej

1 P. TRUBER, *Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*, hg. von O. SAKRAUSKY, Wien-Ljubljana 1989, str. 23–50: 55, 57. Andreae se je pri svojem govoru očitno opiral na Trubarjeva pisma in predgovore. V besedilu je navedena sodobna slovenska oblika imena »Primož Trubar«, medtem ko med nemškimi pisci prevladuje oblika »Primus Truber«, kakor se je v svojih spisih pogosto podpisoval tudi sam.

priložnosti, da bi tako ali drugače navezal stike z obema. A Bonomo je pripadal drugi generaciji in je živel v drugačnem okolju. Njegovi humanistični spisi, ki se ukvarjajo s politično, slavilno in ljubezensko tematiko z literarnega stališča, še vedno nosijo pečat Quattrocenta, njegova pobožnost pa je dokaj mlačna in skorajda preveč zadržana za človeka, ki je leta 1502, torej le dvanajst let zatem, ko je postal duhovnik, že vodil tržaško škofijo. Bonomo je namreč vse do svoje starosti služboval kot politik in diplomat. Ko je leta 1519 umrl Maksimilijan I., je bil prvi dvorni svetovalec, pod nadvojvodo Ferdinandom je bil član dvornega sveta nižjeavstrijskih dežel, nato veliki kancler ter leta 1523 še upravnik dunajske škofije. Oktobra 1523 je pustil službo na Dunaju in se vrnil v rodno mesto. Čeprav je bilo iz ravnanja nadvojvode, ki je štel komaj dvajset let, razvidno, da se želi otresti vseh starih ministrov svojega deda, Bonomo pri mladeniču ni padel v nemilost. Vse do svoje smrti je ostal Ferdinandov zaupnik v južnih deželah njegove posesti, torej Trstu, Gorici in Reki, pa tudi na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, kjer so mu dodelili pomembne beneficije.²

Trubar je prišel v Trst, ko mu je bilo šestnajst let, torej leta 1524, in sicer le nekaj mesecev zatem, ko se je v mesto vrnil škof. Rodil se je na Raščici, kraju južno od Ljubljane pod gospostvom Auerspergov, v skromni, a kljub temu ne revni družini.

Študiral je na Reki in v Salzburgu, kjer se je za silo naučil latinščine, takrat še vedno pomembnega jezika, italijanščine (na Reki so v občinskih šolah poučevali v tem jeziku) ter nemščine, ki jo je kar dobro obvladal. V Trstu so mu sprva namenili mesto cerkvenega pevca v zboru stolnice Svetega Justa, poleg tega pa je v skromni šoli, ki je bila prizidana škofovski palači, kjer je najverjetneje bival, nadaljeval s študijem latinščine. V tistem času je bil to po vsej Evropi povsem običajen način šolanja duhovnikov in zdelo se je, da je mladi Kranjec na dobri poti, da si zagotovi dobro cerkveno službo. Bonomo ga je takoj vzel pod svojo zaščito in mu leta 1527 dodelil župnijo v Loki

2 O življenju Bonoma prim. S. DI BRAZZANO, *Pietro Bonomo (1458–1546), diplomatico, umanista e vescovo di Trieste. La vita e l'opera letteraria*, Trieste 2005: Pomembno in že sedaj temeljno delo. (Pričakujemo ga v slovenskem prevodu pri Slovenski matici. – Op. ur.)

pri Radečah, kraju južno od Celja ob reki Savi. Trubar sicer še ni imel dvajset let in še ni bil posvečen v duhovnika, a na ta način je lahko zbral nekaj denarja ter se štirinajstega aprila 1528 vpisal na dunajsko univerzo. Studiral je le eno leto, saj so spomladi 1529 Turki napadli Dunaj in Trubar se je vrnil v Trst. Leta 1530 je Bonomo svojega varovanca posvetil in ga imenoval za vikarja v Laškem, kraju na pol poti med Loko in Celjem, ki so mu Nemci pravili Tüffer, in kjer je imel škof eno od svojih župnij.³

Trubar se je vrnil v Trst šele leta 1540. V tem času se je iz mladega študenta že prelevil v uglednega duhovnika, saj so ga leta 1535 (ali 1536) poklicali v Ljubljano in mu ob podpori škofa Franza Katzianerja (Kacijanar) zaupali službo pridigarja v stolnici Svetega Nikolaja. Tam se je gibal v krogih, naklonjenih reformi Cerkve in širjenju luteranstva ter navezal stike z ljudmi, kot sta bila kanonik Paul Wiener in laik Matija Klombner. Ni znano, ali je v tem času že prestopil sicer še precej nejasno črto med rimsko pravovernostjo in protestantizmom. Konec leta 1539 je Trubar, ki se je že pred tem izrekel proti romanju in raznim drugim pobožnostim, izrazil dvome v zvezi s čudežem na Sveti Gori nad Gorico, ter obsodil načrte za gradnjo cerkve na mestu, kjer naj bi se prikazala Marija. Okoli tega je nastala živahna razprava, v katero so se na eni strani zapletli kranjski deželni stanovi, ki so nasprotovali novemu »praznoverju«, ter na drugi predstavniki oglejskega patriarhata ter sam nadvojvoda Ferdinand I., ki so bili naklonjeni gradnji cerkve. Leta 1541, torej kmalu potem, ko je prišlo do omenjenih sporov, je vladar ostro ukrepal proti luterancem in drugim krivovercem v Ljubljani, a Trubar je bil takrat že v Trstu, kamor se je po vsej verjetnosti umaknil že jeseni prejšnjega leta.

- 3 Temeljno delo o Trubarju in njegovem življenju je še vedno M. RUPEL, *Primož Trubar. Življenje in delo*, Ljubljana 1962: knjiga je zastavljena nadvse izčrpno, poleg številnih koristnih podatkov pa v njej lahko najdemo tudi precej pronicljivih razlag: tu se bomo na željo avtorja oprli na nemški prevod, ki je tudi dokončna različica dela: M. RUPEL, *Primus Truber; Leben und Werk des slovenischen Reformators*, Deutsche Übersetzung und Bearbeitung von B. SARIA, München 1965. Za dopolnitev, tudi glede biografije, prim. J. RAJHMAN, *Trubar, Primož*, in *Slovenski biografski leksikon*, IV, Ljubljana 1982, str. 206–225.

Čas drugega bivanja v Trstu bi lahko označili kot eno najpomembnejših, a obenem tudi najmanj raziskanih obdobj v Trubarjevem življenju. Težko bi natančno določili, koliko časa se je zadržal na Primorskem, z gotovostjo lahko potrdimo le to, da je zapustil Trst leta 1542, ko se je vrnil v Ljubljano, kjer je postal kanonik v stolni cerkvi. Vladarjev odlok proti luterancem ni imel dolgotrajnega učinka in podobno se je na Kranjskem tik pred koncem stoletja dogajalo tudi z drugimi tovrstnimi uredbami. V teh dveh letih Trubar ni bival zgolj v Trstu. Še vedno je vodil župnijo v Loki, poleg tega pa mu je Bonomo tisti čas dodelil tudi zelo donosen beneficij v cerkvi svetega Maksimilijana v Celju. Tako je po vsej verjetnosti nekaj časa prebil tudi na Spodnjem Štajerskem.

Zdi se, da se zapisi o škofu, ki nam jih je zapustil, navezujejo predvsem na čas njegovega drugega obiska Trsta, čeprav se na nekaj mestih očitno križajo s spomini iz obdobja med letoma 1525 in 1530. Tržaškega humanista je Trubar vedno spoštoval kot učitelja, ki ga je v mladostnih letih vzgajal in mu pomagal pri učenju. Marca 1557 je Heinrichu Bullingerju zaupno povedal tole: »Tergesti ab episcopo Petro Bonomo, poeta et viro piissimo, sum a teneris annis educatus.«⁴ Lahko bi rekli, da kranjski reformator nikoli bil izurjen in prefinjen literat in ko je pisal v latinščini, ga je vedno skrbelo, da ne bi zagrešil kakšne slovnične napake.⁵ A v gosteh pri tržaškem škofu je bil deležen drugačnega pouka. To je javno razglasil nekaj mesecev kasneje, ko je julija leta 1557 izšel prvi del slovenske različice *Nove Zaveze*, natisnjen v Tübingenu. Nemški predgovor tega nadvse pomembnega besedila z naslovom *Den gotseligen Christen*, vsebuje obširen biografski *excursus*, v katerem lahko preberemo, kako je ta bogaboječi prelat njemu in

- 4 Primož Trubar Heinrichu Bullingerju, Kempten, 13. marec 1557, v *Primus Trubers Briefe*, gesammelt und erläutert von Dr. T. ELZE, Tübingen 1897, str. 27; J. RAJHMAN, *Pisma Primoža Trubarja*, Ljubljana 1986, str. 27. Rajhmanova izdaja v slovenskem jeziku dopolnjuje nemško s pismi, ki so jih našli kasneje, a ne vsebuje tako obsežnih opomb in nekaterih besedil, ki jih je v zbirko vključil Elze.
- 5 Prim. prav tam str. 26 (*Pisma*, str. 27): Latine haud libenter scribo, nisi necessitate compulsus, sicuti d. Vergerio semper latine scribere cogor, postquam germanicam linguam non intelligit. Nam vereor in scribendo latine ne committam aliquem soloecismum et ne peccem in Priscianum«.

drugim poleg Vergilovega pisanja razložil (*ausgelegt*) tudi *Paraphrases in Novum Testamentum* Erazma Rotterdamskega ter *Institutio christianae religionis* Jeana Calvina, in sicer v italijanskem, nemškem in slovenskem jeziku (*in Wälscher, Teutscher und Windischer sprach*). Da bi ta spomin še dodatno podkrepil, je ob strani navedel Vergilov verz v latinščini: »... et bene apud memores veteris stat gratia facti.«⁶

Pri tem zapisu izstopa predvsem omemba treh jezikov, ki so jo mnogi navezovali na Trubarjevo pridiganje v slovenščini v različnih tržaških cerkvah in celo v stolnici Svetega Justa, o čemer nimamo zanesljivih podatkov.⁷ Dosti pomembnejša so bržkone besedila, navedena poleg Vergila, ki se po vsej verjetnosti navezujejo na spomine iz dvajsetih let, torej iz Trubarjevih šolskih dni.⁸ Erazmove *Parafraze* so izhajale od leta 1517, ko je ugledalo luč sveta *Pismo Rimljanom*, do *Dejanj apostolov*, natisnjenih leta 1524. Razlage besedil štirih evan-

6 TRUBER, *Deutsche Vorreden* cit. str. 95-96. Avtobiografski zapis bi lahko prevedli takole: »Tri ali štiri leta kasneje (torej po izidu slovenskega katekizma, ki je v resnici izšel pet let prej) sem v Nemčiji srečal častitega in nadvse učenega gospoda Petra Pavla Vergerija, škofa Kopra (*zu Gaffers*), ki sem ga bil spoznal že kot kot slovenski pridigar v službi pri plemenitem in pobožnem gospodu Pietru Bonomu, tržaškemu grofu in škofu. Mesto *Gaffer*, ki mu nekateri pravijo tudi *Caput Histriae*, drugi *Justinopolis*, Slovenci pa *Copper*, je samo dve milji stran od Trsta. Omenjeni tržaški škof me je poučil o veri in zaradi njega sem postal pobožen kristjan. Na svojem domu je meni in še nekaterim drugim poleg Vergilovih verzov razložil tudi Erazmove *Paraphrases* ter Calvinove *Institutiones* in sicer v italijanščini, nemščini ter slovenščini.«. Kar se tiče navajanja Vergila, prim. VERGILIUS, *Aeneis*, 4, 539; »Mogoče zato, ker rešila prej sem nekoč jih pogube, so zdaj za pomoč mi hvaležni.« (prevod Fran Bradač).

7 Prim. pregled v DI BRAZZANO, Pietro Bonomo cit. str. 326, opomba 178. Nedavno je ponovno obudil trditve o pridigah v Svetem Justu G. Paolin, *Pensando a Pietro Bonomo, v Sotto il segno di Menocchio*. Poklon Aldu Colonnellu, Montereale Valcellina 2002, str. 115–122. Precej bolj previden je RUPPEL, *Primus Truber* cit. str. 51 (*Primož Trubar* cit. str. 48).

8 V tistem času v humanističnih šolah po vsej Evropi besedil klasičnih avtorjev niso prevajali v ljudski jezik, ampak so jih parafrazirali, torej pojasnili z drugimi besedami, v latinščini. Trubar se je najbrž spomnil, kako mu je stari humanist ob enem svojih obiskov v šoli v slovenščini ali nemščini pojasnil neki težko razumljiv latinski izraz. Podrobnost razkriva škofovo dobrosrčnost in njegovo navezanost na mladega učenca.

gelistov so prav tako izšle v kratkem času med letoma 1522 in 1523, vsaka od njih pa je bila posvečena enemu od velikih evropskih vladarjev: Karlu V., Henriku VIII., Francu I. in Ferdinandu Habsburškemu. Šlo je torej za spise, ki so v letih 1540 in 1541, ko jih je Trubar podrobneje spoznal, že nekaj časa krožili med ljudmi in so bili poznani predvsem zaradi zvenečih imen svojih naslovnikov.⁹ Calvinovo delo je najprej izšlo v Baslu leta 1536, potem pa še v dopoljnjeni izdaji v Strasburgu leta 1539. Eden prvih, ki je o njem javno spregovoril v Italiji, je bil benediktinec Gregorio Cortese. Kasnejšemu kardinalu je knjiga »polna škodljive učenosti« prišla v roke v Padovi avgusta 1540 in Cortese je njenega avtorja brez pomislekov označil za »luteranca«.¹⁰

V Tübingenu, kjer je delo izšlo, je bilo leta 1557 precej tvegano javno govoriti o Calvinu. Luteranci v Württembergu so namreč v tem času gledali na švicarske reformatorje precej postrani in Trubar je nekaj let zatem moral celo prekiniti svoje stike z Bullingerjem, ki je v Zürichu kot glavar tamkajšnje cerkve nasledil Zwinglija. Tudi v svojih spisih Calvina in njegovih del ni več omenjal. Prav zato so spomini, ki se navezujejo na tržaška učna leta, toliko bolj zanimivi. Ko je pisal Bullingerju, ga je spomnil, da je bil Bonomo »summus fautor fratris Julii«, torej zaščitnik Giulia iz Milana in drugih heterodoksnih pridigarjev.¹¹ Avguštiniec Giulio iz Milana (Giuliano Della Rovere), se je namreč odzval povabilu škofa in za advent leta 1540 prišel pridigat v Trst, kjer se je zadržal približno dva meseca.

Kot cerkveni gornik je slovel po vsej Italiji, v tistih letih pa so ga že večkrat obtožili, da širi zamisli protestantske reforme, saj je med številnim občinstvom, ki je hodilo poslušat njegove pridige, zanetil prav toliko žolčnih razprav, kot je požel navdušenja. Tudi v Trstu je bilo tako. Kmalu zatem je avguštinec odpotoval v Benetke in tam leta 1541 v cerkvi San Cassiano pridigal ob štiridesetdnevem postu.

9 Za datume in razlage teh del prim. A. RENAUDET, *Études erasmiennes* (1521–1529), Paris, 1939, str. 177–181.

10 Prim. M. FIRPO, *Riforma protestante ed eresie nell'Italia del Cinquecento*, Roma-Bari 1993, str. 17.

11 P. Trubar H. Bullingerju, Kempten, 13. september 1555, v *Primus Trubers Briefe* cit., str. 27–28 (*Pisma* cit., str. 27).

19. aprila (dva dni po Veliki noči) so ga po ukazu papeškega nuncija zaprli in proti njemu sprožili kazenski postopek.¹²

Če bi radi natančneje preučili versko življenje in razmere v Trstu na začetku štiridesetih let 16. stoletja,¹³ gotovo ne moremo mimo tako pomembne osebnosti, kot je Giulio iz Milana. Koprski frančiškan fra Giulio Morato, ki so mu bratje lastnega reda v Benetkah leta 1557 sodili zaradi krivoverstva, se je dobro spominjal govorov, ki jih je poslušal v Trstu, a ker je od tega preteklo že veliko časa, ni znal natančno povedati, katero leto se je takrat pisalo. Avguštinec, »ki mu je ob strani stal škof in ga je podpirala vsa dežela«, naj bi bil zelo oster in je pri svojem poslušalcu vzbudil trajne dvome, tako da je moral nesrečnik v svojem preklicu jasno povedati: »Verjel sem fra Giuliu iz Milana, ki je razglašal, da so maše goljufije ter navadne zlorabe duhovnikov in redovnikov.« Med procesom je bilo pričevanje fra Giulia Morata o tem dogodku zelo jasno:

S prezirom do svetnikov, njihovih dejanj ter prelatov je razglašal, da so maše goljufije ter zlorabe redovnikov in duhovnikov ter povedal še precej nezaslišanih stvari, ki so bile skrajno nespoštljive. Ker sem bil ves iz sebe, nisem vedel, kaj naj verjamem ali rečem. Odločno je zanikal vice, posredovanje svetnikov in še mnoge druge stvari, ter svojim nepoučenim poslušalcem bral knjige s podobno vsebino.¹⁴

12 Prim. U. ROZZO, *Della Rovere, Giulio (Giulio da Milano)*, v *Dizionario Biografico degli Italiani*, 37, Roma 1989, str. 353–356: izčrpana biografska predstavitev.

13 O tem govorita dve starejši, a še vedno temeljni deli: A.C.T. VENETIANER, *Die Evangelisch-Reformierte Kirche (vormals S. Silvestro) in Triest. Beitrag zur Geschichte des Evangelismus in Triest*, Triest und Leipzig 1887; A. TAMARO, *Assolutismo e municipalismo a Trieste. Il governo del capitano Hoyos (1546–1558)*, v *Archeografo Triestino*, s. III, 18 (1933), str. 1–385. Najpomembnejša referenca za omenjeno dogajanje je še vedno razprava Tamara z občudovanja vrednim dokumentarnim aparatom (s katerim se avtor oddolži za občasno nekoliko površno besedilo). Oba avtorja navajata obširne odlomke o inkvizicijskem procesu Giulia iz Milana, o katerem hranijo obsežno dokumentacijo v ARCHIVIO DI STATO DI VENEZIA, *Sant'Uffizio*, mapa 1 (proces 1541–1545), fasc. 1: *Processus magistri Iulii Mediolanensis*.

14 V. MENEGHIN, *Fra Giulio Morato da Capodistria dei frati Minori Conventuali processato dal S. Uffizio per idee luterane*, v »Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria«, n.s. 3 (55 v zbirki, 1954), str. 131–146: 142–145.

Med temi knjigami je bila gotovo tudi Calvinova *Institutio*. Ko so avguštinca zaprli in še istega dne preiskali njegovo domovanje v Benetkah, omenjenega dela sicer niso našli, a je med zaslišanjem petega julija sam priznal, da je imel v lasti tudi »eno Calvinovo knjigo, en komentar Brenza o Luku in dva Butzerjeva spisa o evangelijih«. ¹⁵

Nekaj več kot dvajset knjig, ki so jih 19. aprila 1541 našli shranjene »in quaddam capsas seu forzerio« pri Giuliju iz Milana, je najbrž sestavljalo knjižnico potujočega pridigarja. Poleg nekaj humanističnih besedil in *Svetega pisma* so našli še precej spisov cerkvenih očetov, še posebej Avguština in Janeza Krisostoma, ter štiri Erazmova dela: tri zvezke parafraz k *Novi Zavezi* in *Ecclesiastes sive de ratione concionandi*, eno zadnjih del humanista (1535), posvečeno izključno vprašanju cerkvenega govorništva. Dela protestantskih avtorjev, ki so se znašla v tej skromni zbirki, se nanašajo predvsem na interpretacijo svetih spisov in nekatera med njimi so nadvse zajetna: *Pandectae veteris et novi Testamenti Otta Brunfelsa* (1527), *In Acta Apostolorum commentariorum libri VI* Heinricha Bullingerja (1533) ter »Repertorium Bibliae Pelicani«, torej najbrž *Index Bibliorum* Konrada Pellikana (1537). Med temi je bilo le eno italijansko besedilo in sicer »Prediche del Savonarola sligate et pichole«. ¹⁶ Če k temu dodamo še *Enarrationes perpetuae, in sacra quatuor Evangelia* Martina Butzerja (1530) ter *Institutio christianae religionis* iz prejšnjega seznama, lahko hitro opazimo, da se je avguštinec opiral bolj na teologe iz Švice in Strasbourga kot pa na one, ki so veljali za luterance. Izjema so bile le homilije Johannesa Brenza *In Evangelii quod inscribitur secundum Lucam* (1537). V tistem času so bila to dokaj sveža dela, saj ni skoraj nobeno od njih izšlo več kot deset let pred tem. Giulio iz Milana se je hotel pred svojim občinstvom pokazati s čim bolj sodobnimi orodji prepričevanja.

V beneškem domovanju, ki ga je avguštinec delil s humanistom iz Piemonta po imenu Celio Secondo Curione, so zaplenili tudi precej

15 *Processus magistri Iulii Mediolanensis* cit., costituti, c. 72r (neobjavljeno). Zahvaljujem se Ugu Rozzu, ki mi je dal na voljo svojo fotografsko kopijo procesa.

16 Prav tam, dokumenti, »Inventarium omnium librorum et scripturarum etc.«, cc. n.n., zapisnik preiskave devetnajstega aprila 1541 (neobjavljeno).

pisem, od katerih so bila tri od Pietra Bonoma. Eno mu je škof poslal, preden je redovnik prišel v Trst, dve pa kasneje, ko je ta mesto že zapustil. Iz njih je moč razbrati, da si je Bonomo dolgo prizadeval najti »pridigarja čiste evangelijske resnice« in te njegove besede je v svojem zagovoru 14. junija učinkovito pojasnil sam Giulio iz Milana: »Prečastiti škof je dober govornik in poznavalec jezikov, zdi pa se mi tudi, da ni preveč naklonjen tistim, ki bi radi na prižnici javno razpravljali. Po njegovem mnenju je treba pridigati neprekinjeno in ne *per viam disputationis*.¹⁷ Bonomo je bil torej kritičen do pridig, ki so temeljile na sholastičnem načinu, torej na številnih delitvah in prekinitvah govora, ter se opirale na primere in vplivna mnenja (*exempla, auctoritates*), ki so lahko podpirali neko trditev ali pa ne, da bi na ta način pokazali pot do spodbudnega sklepa (*conclusio*). Seveda ni šlo za povsem novo problematiko, saj je o njej nekaj čudovitih misli v svojem delu *Ecclesiastes* zapisal že Erazem. Zadevo lahko povzamemo tudi s preprostimi mislimi avguštince: »Tisti, ki pridiga kot filozof in na prižnici razpravlja, po nepotrebnem obremenjuje možgane neotesancev.« Pri svojih tržaških pridigah se Giulio torej ni ravnal po zapovedih, ki jih je nalagala »shola anticha«, ampak po katehetični metodi, ki naj bi mu jo izrecno predpisal Bonomo: »Pridigal sem zgolj o dvanajstih verskih resnicah, o očenašu in desetih zapovedih. Tako mi je namreč ukazal monsignor škof.«¹⁸

V Trstu se je torej malo pred koncem leta 1540 dosti govorilo o pridiganju, še posebej tistem v ljudskem jeziku. Giulia iz Milana je v mesto pripeljal Bonomo, pri tem pa mu je najbrž pomagal Celio Secondo Curione.¹⁹ Za prihodom avguštince se tako skriva zamotana

17 TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 170.

18 Prav tam, str. 171.

19 Bonomo in C. S. Curione, ki se je zatekel v Benetke leta 1539, sta si izmenjala nekaj pisem, v katerih je škof humanista iz Piemonta prosil, če bi mu lahko pomagal najti pridigarje »te vaše evangelijske poti«: prim. TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 170–171. V Miljah, kraju, ki je sodil k tržaški škofiji, čeprav je bil že na beneškem ozemlju, je kot učitelj deloval Curionov učenec Jacopo iz Piemonta: glej odlomek iz zaslišanja 7. julija, ki je izšel v P. PASCHINI, *Venezia e l'Inquisizione romana da Giulio III a Pio IV*, Padova 1959, str. 15–16.

mreža zaupnega dopisovanja in pogovorov, ki se je iz Benetk napletla po vsej severni Italiji. Seveda so bili tisti, ki so zagovarjali nove verske zamisli, precej blizu humanistom, saj so ti razpravljali o podobni problematiki. Giulio iz Milana je sicer polnil cerkve s svojimi pridigami v italijanščini, a so bila besedila, iz katerih je črpal, vsa v latinskem jeziku. Poleg tega ni imel izkušenj s propagando v ljudskem jeziku, ki je na drugi strani Alp že od samega začetka služila kot nadvse učinkovito orodje za širjenje reformacije. Trubar je začel pridigati v nemškem in slovenskem okolju, kjer ljudje bržkone niso bili tako izobraženi, a so vseeno dobro poznali cerkvene nauke. Vemo tudi, da ni obsojal svobodomiselnosti avguštince, samozavestnega in nadvse bistrega človeka, ki je bil le nekaj let starejši od njega, ter njegovih govorov, ki so takrat močno burili duhove. A kako predstaviti reformatorske zamisli na Kranjskem, torej v slovenščini, jeziku brez literarne zgodovine? Najbrž se prav na to vprašanje navezuje omemba treh jezikov v predgovoru iz leta 1557. Bonomo, ki je dolgo časa živel na mejnem ozemlju, je dobro poznal težavo, za redovnika iz Milana pa tega ne bi mogli trditi. Giulio je svojim sodnikom v Benetkah povedal, da Trubarja ne pozna osebno, in da je, kolikor ve, »familiar del veschovo«, se pravi škofov dober prijatelj, ter da govori »la lingua schiavona«.²⁰

2.

Proces, ki so ga proti Giuliju iz Milana sprožili zaradi krivoverstva, je trajal deset mesecev in redovnik je nadvse spretno odgovarjal zasliševalcem. Navedel je celo vrsto manj pomembnih podrobnosti, pri čemer se ni nikoli zapletel ali se pustil zmešati.

Petnajstega januarja 1542 je preklical svoje zmote, zaradi česar ga je doletela dokaj blaga kazen: leto zapora in štiriletna prepoved pridiganja v Trstu in Benetkah. 21. julija istega leta je Pavel III. z bulo *Licet ab initio* preuredil Rimsko inkvizicijo in razmere za tiste, ki so jih sumili krivoverstva, so postale precej nevarnejše. Mogoče zaradi

20 TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 177; zaslišanje z dne 27. junija.

bojazni, da bi obnovili proces, je februarja 1543 bivši avguštinec (takrat že izključen iz reda) kljub temu, da mu je kazen že skoraj potekla, pobegnil iz zapora in se zatekel v Grigione. Tako sta leto poprej storila tudi Bernardino Ochino in Pietro Martire Vermigli, znana pridigarja, nad katera so se tisti čas spravile cerkvene oblasti. Med letoma 1545 in 1547 je Giulio iz Milana v Baslu dal tudi natisniti svoje pridige iz San Cassiana, ki jih je bil opravil ob štiridesetdnevem postu 1541. Ni znano, do kakšne mere je besedilo v dveh zvezkih pred izdajo spremenil, vemo le, da delo priča o avtorjevem dobrem poznavanju Calvina.²¹ Lahko bi rekli, da je vse življenje ostal privrženec reformatorja iz Ženeve, kar velja tudi za tisto dolgo obdobje, ko je služboval kot pastor v Valtellini. Najprej se je mudil v Vicosoprano in nato v Poschiavu in se v tem času srečal z nekaterimi italijanskimi somišljeniki, pregnanimi zaradi vere (*religionis causa*), od katerih jih je bilo nekaj, vsaj kar se nauka tiče, precej bolj nestrpnih od njega. Umrli je v Tiranu leta 1581. Kolikor vemo, kasneje ni imel stikov z nikomer od svojih znancev iz tržaških let, niti s Petrom Pavlom Vergerijem, ki bi ga njegova izkušnja po vsej verjetnosti zelo zanimala.

Čeprav se navezujejo na vsega nekaj tednov, nam zapisi s procesa proti Giuliju iz Milana ponujajo pomembne podatke o zadnjih letih Pietra Bonoma in o verskem življenju v Trstu na splošno. Treba je le še ugotoviti, ali je šlo za osamljen primer, ali pa je bilo povabilo, namenjeno pridigarju, del širšega načrta, ki ga je škof pripravljal dalj časa. Če je tak načrt zares obstajal, bi bilo dobro vedeti tudi, kdaj ga je Bonomo začel uresničevati in kako so se zadeve razvijale. Podobna vprašanja so se porodila takoj po smrti prelata in mnogi so odgovore nanja iskali v njegovi očitni naklonjenosti reformi. Sodobni strokovnjaki pa so glede tega precej bolj previdni in so svoje pomisleke podprli s celo vrsto takšnih in drugačnih ugotovitev.²² Previdnost je

21 Prim. U. ROZZO, *Le »Prediche« veneziane di Giulio da Milano (1541)*, v »Bolletino della Società di Studi Valdesi«, št. 152 (1983), str. 3–30; T. BOZZA, *Le »prediche« veneziane di Giulio da Milano*, v *Studi politici in onore Luigi Firpo*, Milano 1990, I, str. 481–524.

22 Glede tega velja omeniti ugotovitve, ki jih zagovarja DI BRAZZANO, *Pietro Bonomo* cit., str. 318–321. V skladu z temi naj bi bila Bonomova dejavnost

vsekakor na mestu. Ko je Luther objavil svojih petindevetdeset tez, je imel Bonomo že skoraj šestdeset let. Na državnem zboru v Wormsu leta 1521 je bil v komisiji, zadolženi za sestavo cesarskega odloka o obsodbi reformatorja. Pričevanja o škofovih verskih pomislekih se navezujejo večinoma na kratko obdobje med letoma 1540 in 1546 ali pa celo na čas po njegovi smrti. Gre večinoma za posredna pričevanja, saj pisem ali uradnih dokumentov, ki bi jasno potrdila njegovo stališče, ni na voljo. Leta 1551 je Španec Antonio Parraguez de Castillejo, ki je prevzel vodstvo škofije junija 1549, na njenem sedežu nabral za debelo mapo pisnih dokazov, ki naj bi po njegovem mnenju pričali o krivoverstvu njegovega predhodnika.

Dosje je nato izročil nunciaturo na Dunaju, da bi ga od tam poslali naprej v Rim, a kot kaže, so zadeve v avstrijski prestolnici zastale in mapa se je izgubila.²³ Temu skrivnostnemu dogodku so po vsej verjetnosti botrovali bolj politični kot pa verski razlogi. Bonomo je v svojem življenju namreč zasedal pomembne javne položaje, ki so mu jih tako na svojem dvoru kot na nemirnem obmejnem ozemlju zaupali Habsburžani. Bil je torej zaščitен.

Tudi treh pisem, ki jih je škof poslal Giuliu iz Milana, ni več med dokumenti beneškega procesa. Mogoče jih je v Rim poslal nuncij, ali pa jih je zasegla beneška oblast, da bi jih uporabila kot politično orodje proti Avstriji, s katero je prišla navzkriž po zasedbi Marana (januar 1542).²⁴ Njihova vsebina je bila bržkone zelo jasna, saj je neki duhovnik, ki se je družil s kardinalom Carafo (kasnejšim Pavlom IV.), opisal avtorja z izrazi »inquo et impio«, torej kot nemirnega in

bližje negotovi struji »katoliške reforme«, čeprav številna verodostojna pričevanja jasno govorijo o škofovi oddaljitvi od katoliške pravovernosti. Prim. tudi S. CAVAZZA, *Un'eresia di frontiera. Propaganda luterana e dissenso religioso sul confine austro-veneto nel Cinquecento*, v »Annali di storia Isontina«, 4 (1991), str. 7–33: 14; v luči nedavnih raziskav se mi zdijo danes ugotovitve, ki sem jih takrat navedel, zastarele.

23 Prim. TAMARO, *Absolutismo e municipalismo* cit., str. 125, 138–139.

24 Dogodek je močno zaznamoval odnose med Benetkami in Habsburžani, kar velja tudi za cerkveno področje. Kmalu zatem so Avstrijci zavzeli še Oglej, ki so mu vladali patriarhi, in kjer je bil sedež stolne cerkve; prim. G. TREBBI, *Il Friuli dal 1420 al 1797. La storia politica e sociale*, Udine 1998, str. 140–146.

nepobožnega.²⁵ Pisma je možno vsaj delno obnoviti, kar ne velja zgolj za njihovo vsebino, ampak tudi za izvirno izrazje, saj je sodišče pod vodstvom Giorgia Andreassija obtoženemu ukazalo, da stavek za stavkom razloži najbolj kočljive odlomke. Ta se je spretno izmikal izpraševalcem, saj naj bi navedene trditve ne bile njegove: »Če bi radi izvedeli kaj več, se posvetujte z omenjenim škofom.«²⁶ V resnici je šlo za precej natančna pričevanja o nalogah, ki jih je Giulio imel v Trstu in o tem še posebej jasno govori pismo z dne 4. aprila 1541. V njem Bonomo zapiše:

*Lahko vam na kratko odgovorim, da podpiram vaš trud in delo, ki ste ga opravili to zimo pri nas, kot tudi neuspešne poskuse našega sedanjega pridigarja čiste evangelijske resnice. Ti poskusi pri poslušalcih do danes niso obrodili sadov, saj so ljudje večinoma neotesani in obduratae cervicis, torej trdovratni. Množica tako raje v zmoti in slepo sledi ustaljenemu obredju, s čimer podpira očitne zlorabe, po drugi strani pa z veseljem udriha in rohni proti svetlobi božje besede. (...) Zadovoljen sem, da se boste vrnili k nam in da bomo s skupnimi močmi nadaljevali zastavljeno delo, s katerim bi radi omeščali nevedne trmoglavce, ter jim pokazali pot do svetlobe.*²⁷

Gre za besede, polne bolečine, ki so bile precej drugačne od zmagoslavčnih misli bolonjskega zdravnika Melchiorra Cerrona, s katerim si je avguštinec tudi dopisoval. Melchiorre je prav v onih dneh v enem od svojih pisem nadvse hvalil »dejavnost ... posvečeno slavi Jezusa Kristusa«, ki se je takrat razmahnila v Trstu. »Povem vam, da je ta zdravnik zmešan človek zmešane pameti,« je kratko odvrnil

25 Pietro Contarini, škof Pafa, Gian Pietru Carafi, Benetke 1. maj 1541, v Nunziature di Venezia, II (9. januar 1536 – 9. junij 1542), uredil F. GAETA, str. 351–352: »Med temi pismi (zaplenjenimi Giuliu iz Milana), jih je nekaj tudi od škofa, ki je zelo vneto zagovarjal njegova stališča in se nasploh izkazal za nadvse nemirnega in nepobožnega.

26 TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit. p. 172; zaslišanje dne 14. marca. Avguštinec je večkrat ponovil ta stavek: prim. prav tam, str. 171: »Kdor bi rad vedel več, naj se posvetuje z njim«.

27 Obnovo najdemo že v VENETIANER, *Die Evangelisch-Reformierte Kirche* cit., str. 80–81; navedeno besedilo se ravna po obnovi v izdaji TAMARO; *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 172–173; zaslišanji 14. in 21. junija.

Giulio iz Milana, ko so ga o zadevi spraševali sodniki.²⁸ Kar se tiče škofovih besed, je skušal pogovor speljati stran od nauka in ga navezati na poslušnost duhovnikov. Po njegovih besedah naj bi se uprli kanoniki stolnice, ki so živeli kot nekakšni »javni priležniki« in se niso pustili prepričati, da bi spremenili svoje navade. Ti »uživajo podporo raznih strank in blatijo monsignorja ter pridigarje, ki jih oštevajo«. To je gotovo držalo, saj je bilo v mestu tisti čas precej vplivnih skupin, za katerimi so se prej skrivali politični interesi in spori med rodbinami kot pa različna verska prepričanja.²⁹ A škof ne govori o tem, bolj ga skrbijo zlorabe in obredi, zavračanje božje besede in trdi vratovi someščanov. (Tu se njegove misli jasno navezujejo na neposlušnost in nespoštovanje vere onih, ki so častili zlato tele, *Eksodus*, 32, 9: »In gospod je rekel Mojzesu: Videl sem to ljudstvo: to je trdovratno ljudstvo.«) »Betežnega in bolnega«,³⁰ a še vedno popolnoma bistrega Bonoma je skrbelo, da bi začeli verniki javno dvomiti o njegovi duhovni oblasti. Poleg tega ljudem niso bili po volji duhovniki, ki jih je postavil na prižnico, in nekateri so celo odločno zahtevali vrnitev pridigarjev »stare šole«. ³¹

Čeprav je škof še naprej ostal ena ključnih osebnosti, predvsem kar se tiče odnosov z vlado na Dunaju, se zdi, da je prišlo med njim in delom Tržačanov do nesoglasja. Prav zaradi funkcije, ki so mu jo naložili, je malo verjetno, da bi imel kaj opraviti z begom devetinsštiridesetih od stotridesetih moravskih anabaptistov, ki so jim sodniki Ferdinanda I. naložili prestajanje kazni v genovskih ječah, in so jih februarja 1540 poslali v Trst. Nenavaden dogodek, ki najbrž nima

28 TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 173; o zdravniku glej DI BRAZZANO, *Pietro Bonomo* cit., str. 323 in opombo 165; 333–334. Človeka so starejši strokovnjaki najbrž precejevali: prim. VENETIANER; *Die Evangelisch-Reformierte Kirche* cit., str. 68–71; tudi romaneskni TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 14. Giulio iz Milana o njem govori vedno z odporom.

29 TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 173, zaslišanje 21. junija; o strankah v Trstu prim. prav tam, str. 10–16, 40–52.

30 Gre za besede Giulia iz Milana: prav tam, str. 177

31 Prav tam, str. 170–171, se navezuje na DI BRAZZANO, *Pietro Bonomo* cit., str. 330–333.

dosti skupnega s takratnimi verskimi tokovi v Trstu,³² si je takoj prislužil hvalnice v anabaptističnih martirologijih srednje Evrope.

Napeto razmerje med Bonomom in nekaterimi od njegovih so-meščanov je bolje razvidno iz dogodka, v katerega je vpleten Niccolò de Brischia, proti kateremu so mestne oblasti sprožile proces poleti 1544. Brischia je namreč grmel proti Bonomu in avguštincu fra Serafinu, ki je potem, ko ga je škof poklical, da bi tistega leta pridigal ob štiridesetdnevem postu, ostal v mestu. Oštel je tudi »lažnive pridigarje«, do katerih je bil Bonomo prizanesljiv, saj naj bi brezobzirno »zasejali med tržaškimi prebivalci razdor ter jim zmešali glave z lažnim Luthrovim naukom«. Rekel je celo, da bi bilo treba takoj po koncu nevarnost kuge napoditi tako škofa kot pridigarja.³³

Brischia je med procesom delno popravil svoje izjave, iz katerih je izpustil škofa, ter navezal vse, kar je bil prej povedal, na ravnanje redovnika. Ta premišljenost mu je prinesla oprostitev. Obtožbe, navedene pred sodniki in namenjene fra Serafinu, so bile tako zares natančne in resne, saj naj bi redovnik zanikal prvenstvo papeža, obstoj vic, zakramentalno veljavo spovedi, Marijino čaščenje, kanon maše, liturgično obredje in nujnost posta. Gre za trditve in zamisli, o

32 Prim. A. STELLA, *L'ecclesiologia degli anabattisti processati a Trieste nel 1540, v Eresia e Riforma nell' Italia del Cinquecento*, Miscellanea I, Firenze-Chicago, 1974, str. 205–238. Obnova dogodkov okoli pripetljaja je tudi v tržaških listinah zelo natančna, vseeno pa se zdi malo verjetno, da bi se proces, opisan v *Rechenschaft*, od koder črpa tudi avtor, res odvijal v Trstu. Razsodba o kaznivem dejanju, ki so ga očitali anabaptistom (izmikanje prestajanju kazni v državnem zaporu) je bila v pristojnosti predstavnika vladarja, torej *capitana*, kar pomeni, da je šlo za skrajšan postopek, ki j bil precej drugačen od tistega javnega, na katerega namiguje poročilo. Tudi sam Stella ugotovi, da podatkov o smrtnih obsodbah, ki so jih izrekli ob tej priložnosti, ni mogoče najti v nobenem drugem dokumentu tistega časa (str. 217). Bolj smiselno je torej govoriti o verskem delovanju, povezanem z izvirnim procesom na Moravskem, in prirejenim apologetskim ciljem martirologija. Tržačani so se ob tej priložnosti znašli v neprijetni vlogi »vojaških hlapcev«, saj so tudi njim zagrozili z genovskimi ječami, če ne bi hoteli oskrbeti avstrijskih vojakov. Razprava v DI BRAZZANO, *Pietro Bonomo* cit. str. 321–323 je zastavljena zelo previdno, čeprav se v veliki meri sklada z ugotovitvami Stelle.

33 TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 20, 179–181 (obramba Niccola Brischie); DI BRAZZANO, *Pietro Bonomo* cit., str. 337–340.

katerih so takrat v protestantskih krogih pogosto razpravljali in se je o njih veliko govorilo tudi v Italiji. Bolj pomembno pa je, da je avguštinec za razliko od drugih heterodoksnih pridigarjev, ki so v Trstu službovali pred njim, po luteranskem nauku o konsubstanciaciji zagovarjal stvarno navzočnost v posvečeni hostiji. V Trstu tega nauka še niso poznali, zato so se vnele številne polemike. Tako vsaj po robatem pričanju Brischie:

Kar se tiče evharistije, je skušal ljudi z lažnimi razlagami prepričati, da je hostija, ki jo posveti duhovnik, telo Gospoda Jezusa Kristusa in tako zanetil številne spore. S tem mračnim naukom je med poslušalci, ki so hodili k njegovim pridigam, spodbudil razne govorce in prav zaradi teh izmišljotin se pri nas precej šušlja o evharistiji. S takimi in podobnimi trditvami je Tržačane zelo razburil in mednje zasejal razdor.³⁴

Bonomo se je z veseljem zavzel za prihod fra Serafina, ki je kljub temu, da je bilo zaradi epidemije kuge tisti čas težko potovati, v Trst prispel iz nekega mesta beneške Istre. O njem je pisal mestnemu svetu: »Je učen človek, ki ga krasijo mnoge vrline in lepe navade, zato bodo njegove pridige gotovo primerne in med ljudmi ne bodo povzročale nemirov.«³⁵ A do nemirov je kljub temu prišlo in sicer predvsem zaradi obtožb, izrečenih v dokaj slikovitem jeziku, s katerimi se je redovnik spravil nad nekatere duhovnike in njihove navade. Razumljivo je, da ob polemikah, ki so se dotikale celo kanonikov stolnice (večinoma tudi pomembnih članov mestne aristokracije), vprašanja o nauku v Trstu niso bila več v središču pozornosti.

Tudi potem, ko so se nemiri zaradi fra Serafina polegli, je Bonomo še naprej vabil »predicadores, qui predicassent in hac civitate purum evangelium«.³⁶ V zadnjih mesecih svojega življenja (umrl je 4. julija 1546) je sprejel fra Giovannija da Catarra, ki je ostal v Trstu do poletja 1547. Spomladi leta 1546 so po Benetkah že krožile govorce, da so mesto okužile nevarne nove zamisli »o spovedi, evharistiji, postu, čaščenju svetnikov ter celibatu redovnikov in duhovni-

34 TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 180.

35 Prim. škofova pisma vrhovnim sodnikom navedena v DI BRAZZANO, *Pietro Bonomo* cit., str. 337–338 in opombe 224–225.

36 Zaslišanje Giuseppeja de' Pellegrinija na procesu proti luterancem v Trstu, 27. januarja 1548, v TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 209.

kov«. ³⁷ Kot pričajo kasnejši viri, je Giovanni da Catarro govoril proti maši, postu in spoštovanju verskih praznikov, še bolj pomembno pa je bilo njegovo prepričanje, da Kristusovo telo ni navzoče v posvečeni hostiji. ³⁸ Sirjenja takih naukov so obtožili tudi skupino Tržačanov, ki so jih po ukazu Ferdinanda I. zaprli jeseni 1547, torej kmalu po izgonu dalmatinskega redovnika iz mesta in s tem povezanimi dogodki, o katerih velja še spregovoriti. Kanonika Petra Peterlina z vzdevkom Claudus (v tržaščini so mu najbrž rekli *el Zoto*, torej šepav), edinega duhovnika v skupini, so bremenile zelo resne obtožbe. Trdil naj bi, da nima maša nobene veljave (*nihil valet*), v zvezi z evharistijo pa naj bi povedal: »Hostia ista est figura passionis Jesu Christi«, s čimer je zanikal Kristusovo stvarno navzočnost. Kanonik je tudi izjavil, da se je držal tradicionalnih obredov le še *pro consuetudine*, torej iz navade, in da je po dolgem času slepote ugledal luč resnice. (»Hactenus fui caecus, nunc autem incipio videre veram lucem.«) ³⁹

Če torej zberemo vsa pričevanja o Bonomu in o njegovih znancih od Giulia iz Milana do Peterlina, lahko pridemo do povsem enotnih in jasnih sklepov: škof in njegovi privrženci so širili spiritualistično pojmovanje religije in precej kritično gledali na cerkveno izročilo ter obredje, ki so ga kljub temu še opravljali. Najbolj glasni očitki so se nanašali prav na srce katoliškega obreda, torej na mašo in evharistijo. Zdi se, da so protestantom naklonjeni Tržačani skorajda enoglasno podprli trditve o zanikanju stvarne navzočnosti, s čimer so se oddaljili tudi od Luhtrovega nauka in se jasno postavili na stran Zwinglija. V tej luči je treba preučiti tudi spomenico, ki jo je škof Castillejo prinesel septembra 1549 s seboj v Rim, kamor so ga po zelo kratkem bivanju v Trstu poklicali, da bi potrdili njegovo funkcijo. Gre sicer za podatke

37 Škof Dionigi de Zanettinis »Il Grechetto« kardinalu Alessandru Farneseju, Benetke, 24. april 1546, v G. BUSCHBELL, *Reformation und Inquisition in Italien um die Mitte des XVI. Jahrhunderts*, Paderborn 1910, str. 114 in opomba 3.

38 Zaslisanje Marca Isolana, Trst, 3. februar 1548 v TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 213.

39 Proces proti luterancem, Trst, januar in februar 1548, prav tam, str. 198–214: 199, 201, 203 (»Iste presbyter Petrus obtulit Eucharistiam dicendo: Hoc non est corpus Christi, sed est eius similitudo«).

iz druge roke, ki so jih zbrali predvsem stolni kanoniki in habsburški kapitan Hans von Hoyos (Juan de Hoyos, rojen v Španiji) ter njegovi sodelavci, a ker se skladajo z drugimi pričevanji, se gre nanje zanesti. Bonoma takrat že tri leta ni bilo več med živimi in po vsej verjetnosti njegovega imena ne bi blatili, če ne bi njegove zamisli še vedno burile duhov meščanov in resno ogrožale pravovernost.

Španec je tako v pismu Pavlu III., ki je imel takrat osemdeset let in je bil malo pred smrtjo (umrl je desetega novembra 1549), hotel sprožiti preplah. Bonoma je obtožil številnih krivoverstev, katerih naj škof sploh ne bi skrival ali se jih sramoval. Ko se je odpravljal k maši, naj bi ga večkrat slišali reči: »Pa pojdemo k tej vsakdanji zmoti.« Na stolnem kapitlju naj bi izjavil, da je zakrament evharistije samo znamenje, posmehoval naj bi se cerkveni zaobljubi in priprošnji pokojnikov, poleg tega pa naj bi ščitil pridigarje, ki so širili nauke Luthra, Zwinglija in Ecolampadija. Te je v mesto klical tudi iz zelo oddaljenih krajev, pri čemer mu ni bilo mar za stroške. V hiši je imel veliko knjig o omenjenih spornih naukih. S takim učiteljem in vodjo se je gobavost hitro prijela mnogih meščanov. Številni Tržačani, med katerimi so bili tako izterjevalci davkov, mešetarji, čevljarji in drugi laiki, so začeli brati evangelije in Pavlova pisma s komentarjem Martina Luthra, ter razpravljati o navzočnosti Jezusa v hostiji, pri čemer jih je veliko podprlo zamisli Zwinglija ter Ecolampadia. Medtem so bile cerkve prazne, na duhovnike pa so gledali postrani kot na navadne brezdelneže. Ljudje so o njih govorili: »Naj ti postopači poprimejo za plug ter si na polju zaslužijo za kruh. Skrajni čas je že, da motika razbrazda njihove nekoristne bele dlani.«⁴⁰

Ferdinand I. je na čelo tržaške škofije postavil škofa Castilleja, benediktinskega meniha, ki je to pomembno mesto zasedel predvsem zaradi zaslužnosti svojih sorodnikov. Tega učenega človeka in velikega ljubitelja knjig, za katerim so bila dolga leta študija, so nenadoma posadili na škofovski sedež v kraju, ki mu je bil tako po jeziku kot po miselnosti popolnoma tuj.⁴¹ V Trstu si je takoj nabral kup sovraž-

40 Zapis v TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., str. 123–124.

41 Prim. kratek biografski oris v C.F. LAFERL, *Die Kultur der Spanier in Österreich unter Ferdinand I. 1522–1564*, Wien 1997, str. 226, s sledečimi biografskimi navedbami.

nikov, med katerimi so bili tudi kapitan Hoyos in drugi njegovi rojaki, na koncu pa je zaradi svojega ravnanja padel v nemilost tudi pri avstrijski vladi. A kot kaže, Castillejo vseeno ni bil topoumen gorečnejš, kakor o njem vsi po vrsti pišejo tržaški zgodovinarji, in gotovo ga ne bi mogli označiti zgolj kot zagrizenega lovca na krivoverce. V začetku leta 1552, ko je moral zaradi spora s posvetno oblastjo odstopiti, se je nekaj časa mudil v Padovi, kjer si je delil streho z bergamskim škofom Vittoreom Soranzom, proti kateremu so zaradi očitnih heterodoksnih stališč sprožili preiskavo. V resnici naj bi tam za njim oprezal, a je na koncu nunciju v Benetkah poslal »izčrpno poročilo« o »pobožnosti in dobroti« sobrata.⁴² Leta 1560, ko je bil nadškof Cagliarija, je kot pooblaščenec španske inkvizicije oprostil najbolj znanega sardskega protestanta Sigismonda Arquerja, ki so ga leta 1563 ponovno zaprli in osem let kasneje obsodili na grmado.⁴³ S Pietrom Bonomom pa je bil skorajda že obseden. Obtožbe proti njemu je obnovil marca 1550 v *Apologiji*, naslovljeni na Ferdinanda I., in v dolgem zagovoru v španskem jeziku, ki ga je v svojo obrambo sestavil v Rimu septembra 1551.⁴⁴

Iste leta je, kot rečeno, v Trstu zbral dokumente, s katerimi naj bi dokazal, da je bil njegov predhodnik krivoverec. Prelatu torej niso zadostovali zapisi o govoricah, ki jih je v naglici zbral poleti 1549, ampak je preiskavo podaljšal za več kot dve leti, ne da bi pri tem ponovno preučil prejšnje ugotovitve.

V Castillejevih obtožbah proti Bonomu (kot tudi v drugih pričevanjih) ne zasledimo nekaterih razlag, ki so jih tisti čas navadno pripisovali »luterancem« in so se dotikale papeževe moči, cerkvene hierarhije, celibata duhovnikov, uporabe keliha tudi za laike in števila

42 Prim. M. FIRPO – S. PAGANO, *I processi inquisitoriali di Vittore Soranzo (1550–1558)*, Kritična izdaja, Città del Vaticano, 2004, I, str. LII.

43 Prim. R. TURTAS, *Antonio Parragues De Castillejo e Sigismondo Arquer a confronto*, v »Archivio Storico Sardo«, 39 (1998), str. 203–226, tudi za prejšnjo bibliografijo

44 Prim. latinsko *Apologijo*, Dunaj, marec 1550, in španski zagovor, Rim, 18. september 1551, v TAMARO, *Assolutismo e municipalismo* cit., oziroma str. 263–274 in 308–312. K tem dokumentom velja prišteti vsaj še pismo Ferdinandu I., Trst, 25. december 1549: prav tam, str. 255–258.

zakramentov. Zaman bi iskali tudi dovolj jasno omembo prepričanja o opravičenju po veri, čeprav je to tudi drugod veljalo za doktrinarni temelj zavračanja (katoliškega) bogoslužja. Zaradi tega je pričevanje španskega škofa še bolj pomembno. Castillejo se pri obtožbah, namenjenih svojemu predhodniku, namreč ni zadovoljil s takratnimi klišeji o krivovercih, ki so jih v polemikah širili njihovi katoliški nasprotniki. O tem pričata tako osredotočenost na pojmovanje evharistije, kot izrecno omenjanje Zwinglija ter Ecolampadija, najvidnejših predstavnikov švicarske reformacije v dvajsetih letih 16. stoletja. S tem v zvezi bi lahko načeli tudi razpravo o zanimanju humanista Bonoma za reformatorje, ki jim je bila zelo blizu humanistična miselnost, in za Erazma, ki jim je utrl pot, a zaradi skopih zgodovinskih podatkov ne moremo zastaviti obširnejše raziskave. Pričevanja, ki jih je Castillejo zelo skrbno zbral, da bi očrnil Bonoma, so namreč izginila, kar je v veliki meri otežilo podrobnejše preučevanje verskega življenja v Trstu v tridesetih in štiridesetih letih 16. stoletja. Španec je s svojo zagnanostjo dosegel le to, da se je spremenilo v problem nekaj, kar so tako on sam kot njegovi sodobniki že priznali kot dejstvo, in sicer da je bil škof Bonomo krivoverec.

Prevedel mag. Tomaž Jurca

Z dovoljenjem avtorja objavljen prevod iz italijanščine prvega dela razprave »Bonomo, Vergerio, Trubar« v knjigi: Gianfranco Hofer (ur.) »La Gloria del Signore. La Riforma protestante nell'Italia nord-orientale«, Storia goriziana e regionale, Collana di studi e documenti 8, Edizioni della Laguna.

Nenad H. Vitorović

PRIMOŽ TRUBAR
IN »JUDOVSKO VPRAŠANJE«

KRŠČANSKE KORENINE ANTISEMITIZMA?

Ko se danes, po holokavstu, streznjeni oziramo nazaj po zgodovini naše celine, se nas – v kolikor smo streznjeni – polasti tesnoba. Slutimo namreč, da smo z usodo evropskih Judov sami usodno povezani. Poskusi, da bi odgovornost in krivdo za genocid varno locirali v nacističnem režimu ali kakih posebnih značilnostih nemškega naroda, ki je ta režim podpiral, nas ne prepričajo. Jasno je, da gre za evropsko katastrofo. Nenazadnje se je velika večina Evropejcev v deželah, ki jih je »tretji rajh« zasedel, ali so že bile njegove zaveznice, ob deportacijah Judov vedla na las podobno veliki večini Nemcev: gledali so stran. Pa ne samo iz strahu za lastno življenje ali življenja svojih bližnjih; sovraštvo do Judov (vsaj v latentni obliki) lahko namreč zasledimo v vseh obdobjih evropske zgodovine in tudi danes, tako v Sloveniji kot v drugih evropskih državah. V medijih ga pri nas čutimo zaenkrat predvsem v moralističnem zgražanju nad vsekakor nedopustnimi početji države Izrael, v katerem pa ne moremo zaznati niti kančka zavesti o naši odgovornosti za usodo njenih državljanov.¹ Ko pa popraskamo pod svodom javne sfere, hitro ugotovimo, da je še vedno živa cela galerija klasičnih stereotipov o Judih, vključno z vero

- 1 Ne samo zaradi holokavsta. Sionizem je bil neposredna reakcija na zaostreni antisemitizem v 19. stoletju »prebujenih« evropskih narodov. Zato je sionizem evropski pojav in država Izrael evropska tvorba. Obsodba ravnanja do Palestinev na zasedenih ozemljih, očitnih kršenj njihovih temeljnih človekovih pravic, zračnega uničevanja cele sosednje države ipd., je ne le upravičena, temveč nujna, toda spremljati bi jo morala pripravljenost jamčiti varnost države Izrael v njenih mednarodno priznanih mejah in potrditi njeno pripadnost evropski družini narodov.

v »judovsko zaroto«. Glede na eskalacijo sovražnega govora v javnih medijih, ki v zadnjem času očitno postaja nekaj dopustnega (zaenkrat predvsem, ko gre za Rome), pa se je bati, da predsodki do Judov ne bodo dolgo ostali potlačeni oz. zgolj-latentni. In vendar je to, da antisemitizem še vedno čutimo celo v deželah, kakršna je Slovenija, kjer je Judov (ostalo) tako malo, blago rečeno bizarno. Samo dejstvo obstoja takšnega »antisemitizma brez Judov«, kot končnega rezultata vseevropske zgodovine, zaznamovane s serijami pogromov, množičnih hysterij na podlagi lažnih obtožb, ki so v Judih ob vsakršnih nesrečah ali zgolj trenutnih potrebah posvetnih in cerkvenih oblasti vselej znale najti pripravnega grešnega kozla, zbuja sum, da gre pri odnosu med Judi in drugimi Evropejci za temeljni, ne zgolj naključni antagonizem. Če tekom stoletij najdemo popolnoma enake vzorce tako na Zahodu kot na pravoslavnem Vzhodu, ali če se le-ti lahko razmeroma hitro in brez potrebe po večjih modifikacijah prenašajo od skrajnega zahoda celine do njenega skrajnega vzhoda,² se nam vsiljuje ideja, da obstaja nekakšen skupni imenovalc sovražnega odnosa drugih evropskih narodov do Judov, in da bi ta skupni imenovalc znal biti krščanstvo.

Ali je torej krščanstvo kot takšno res vsaj latentno antisemitsko? Ali v judovstvu res nujno vidi svojega konkurenčnega dvojčka (ki ne bi smel obstajati) in zato generira kulturne vzorce z močnimi antisemitskimi potezami, ki pa se v naslednjem koraku od njega lahko tudi »emancipirajo«, kot v primeru »neopoganske« nacistične doktrine, in ki vztrajajo tudi tam, kjer Judov skorajda ni več? Ali pa so, nasprotno, zgodnji mediteranski kristjani podlegli vplivom svojih dotedanjih poganskih kultur in vsrkali njihov antisemitizem ter ga nato vnašali v svoje interpretacije novozaveznih besedil? Tukaj ne bomo mogli celovito odgovoriti na vprašanja, ki se nam ob evropskem antisemitizmu zastavljajo, naredili pa bomo nekakšen *case study* in si ogledali Trubarjev odnos do Judov in judovstva na osnovi njegovega razumevanja apostolskega nauka.

2 Npr: absurdna obtožba, češ da Judje obredno žrtvujejo krščanske otroke in konsumirajo njihovo kri, se je iz katoliške Anglije 12. stoletja razširila po vsej celini, vključno z Rusijo.

PROTESTANTIZEM MED VIRI ANTISEMITIZMA?

Za začetek nekaj ozadja, ki tvori kontekst: Trubar je deloval kot luteranski cerkveni voditelj in ne glede na teološko bližino pripadnikom »švicarske« reformacije (zlasti Bullingerju in Calvinu) je njegovo delo potekalo predvsem med luteranskimi cerkvenimi in posvetnimi voditelji. Luthru pa je bil tudi osebno globoko zavezan kot prvemu, ki je po dolgem času spet tako jasno izpostavil to, kar je tudi sam dojemal kot jedro evangelija, namreč da Bog človeka sprejema kot pravičnega samo zaradi Kristusa, ki je vzel nase njegov greh – Kristusa Jezusa, ki ga poznamo samo iz Pisma (Stare in Nove zaveze) – da Bog človeka torej pred seboj opraviči tako, da mu podeli Jezusovo pravičnost, in sicer samo na osnovi golega zaupanja v Jezusa. Niti to zaupanje oz. vera pa ni nekakšno človekovo »tveganje« oz. delo. Sploh ni iz človeka, ampak je Božji dar: je iz Božje milosti same. To so štirje Luthrovi »*soli*«: *solus Christus, sola scriptura, sola fide* in *sola gratia*,³ ki so tudi Trubarjeve »nevralglične točke«. Trubar je skratka Luthra res zelo spoštoval,⁴ zato očitek, da je svoje lutrovstvo hlinil iz oportunističnih motivov, ne zdrži. Vsekakor pa je globoko obžaloval razkol med »švicarskimi« reformatorji in luteranci, njegovo zaostrovanje ter utrjevanje različnosti stališč. Trubar je nasprotno v svojem prvem katekizmu (1550) najprej skušal posredovati med Luthrovim in Zwinglijevim razumevanjem zakramentov podobno kakor Calvin, po tem, ko so ga obtožili cvinglijanstva, pa je zakramenta razlagal tako, da bi tisti, ki bi mu hotel dokazati, da ni luteranec, imel velike težave. Kljub temu se vsebinsko ni uklonil pritiskom.

To omenjam kot kontekst Trubarjevega odnosa do Judov in judovstva zato, ker Luthru vsaj od druge polovice dvajsetega stoletja pripisujejo soodgovornost za nemški antisemitizem, nekateri ga celo

- 3 Posamezni *soli* imajo lahko tudi druge razsežnosti. Npr. *sola scriptura* vključuje to, da je Pismo popolnoma zadostni in hkrati edini vir cerkvenega nauka itd.
- 4 Trubarjev zadnji literarni podvig je prevod obsežne Luthrove *Hišne postile* – dolgo načrtovani projekt, ki naj bi ga dokončal tri dni pred smrtjo (SPP, 1966: 26).

predstavljajo kot enega njegovih virov. Tudi mu, podobno kot smo dejali pri Trubarju, očitajo oportunistem, ko razlagajo premik od stališč v spisu *Jezus Kristus je po rodu Jud* (1523), do tistih, ki jih zastopa po letu 1537 v *Judje in njih laži* (1543), in vse do smrti (1546), češ da je sprva skušal pridobiti Jude za protestantizem, ob neuspehu pa razočaran in jezen ubral trdo antisemitsko politiko. Kdor Luthra bere, se lahko prepriča, da tudi v njegovem primeru takšna sodba ne zdrži. Najprej glede same motivacije: kdor z reformatorji ne deli njihovega prepričanja, lahko res sprva misli, da jim je šlo za ustanovitev nekakšne »nove vere«, s katero bi se predvsem emancipirali od papeštva. Toda kdor Luthra in Trubarja bere, se bo prepričal, da jima nikakor ni šlo za takšno »stvar protestantizma« in novačenje ljudi, s katerim bi dosegali družbene spremembe, ampak za to, da bi ljudje verovali evangeliju, Bogu v slavo. Kar pa zadeva očitek oportunistem: resda je bil Luther kot človek in cerkveni voditelj impulziven, toda kot teolog ni bil ravno muhast. Tako je tudi njegov »judovski opus« bolj konsistenten, kot se lahko zdi, kar seveda ne pomeni, da je zato že povsod skladen z apostolskim naukom.

Četudi je absurdno vzeti zares izjave nacističnih voditeljev, namenjene propagandi med nemškimi evangeličani, namreč da je Luther njihov vzornik – le kako bi se lahko res navdihovali pri nekemu, ki je Jude obsojal kot tiste, ki niso hoteli verjeti, da je Jud Jezus njihov Mesija, tj. Kristus, in kot tiste, ki niso hoteli verjeti, da se je Bog odločil postati Jud itn. – pa ne moremo mimo dejstva, da so mnoge Luthrove izjave v teh poznejših spisih vendarle grobo »antisemitske«. Tu seveda sploh ne gre za rasistično oz. etnično motivirani antisemitizem, kakršnega poznamo od 19. stoletja naprej: Luther bi se vselej razveselil slehernega Juda, ki bi pričel verjeti v Kristusa; tudi nikakor ne bi terjal, da se takšni Judje asimilirajo, tj. postanejo Nemci. Veselil bi se jih prav kot Jezusovih rojakov, prav kot Judov. In vendar vztrajanje na razlikovanju med protijudovstvom in antisemitizmom lahko izzveni kot dlakocepski poskus sprenevedanja, kolikor danes s pojmom antisemitizem ponavadi razumemo sleherno in celo predvsem latentno sovražnost do Judov kot Judov, ne glede na motiv in intenco te sovražnosti (versko, etnično itn.). V tem smislu izraz uporabljam

tudi sam, skupaj z njegovo »anahronistično« rabo za dobo pred 19. stoletjem.⁵

Toda če takšno rabo sprejmemo, ne bi smeli pozabiti, da sta oba, Luther in Trubar, z vsemi tedanjimi kristjani vred, bila antisemita že nekako »po rodu«. Krščanska kultura tistega časa – ki je bila njuno edino obzorje, preden sta začela Biblijo brati v luči zgoraj omenjenega dojetanja evangelija – je bila namreč že ekstremno antisemitska. Do zaostritve njenega (ne zgolj religioznega) antisemitizma, ki mu lahko sicer kontinuirano sledimo že od antike, je na evropskem Zahodu prišlo v času križarskih vojn, in sicer predvsem »od spodaj«, na osnovi predstav o Judih kot »morilcih Boga«, prekletih na blodenje, in drugih sovražnih vsebin prisotnih v ljudski religioznosti (ki so jim cerkvene in posvetne oblasti po lastnih potrebah enkrat dolivale goriva, drugič pa jih skušale gasiti), vsaj od prve polovice 13. stoletja pa znova tudi strukturno »od zgoraj«, s strani koncilov, nekaterih papežev in teologov.⁶ Judje so poslej morali živeti v getih in nositi posebna koničasta pokrivala ali rumene prišitke oz. kroge. V tem času se (predvsem s strani lokalnih prelatov) razširijo tudi absurdne

- 5 Protijudovstvo se »sliši« kot antijudaizem in je zato lahko zavajajoč izraz. Tudi krščanstvo apostolov je seveda vsaj »*per accidens*« antijudaistično v smislu, da nasprotuje judaizmu, ga zavrača. In vendar takšen antijudaizem nikakor ne implicira sovražnosti do Judov, ne glede na to, ali so nosilci judaizma ali ne (Rim 9,3). Skozi vso evropsko zgodovino pa smo pričr ravno sovražnosti do Judov. Hkrati je seveda res, da ima moderni antisemitizem (19.–20. stol.) posebne značilnosti: Judje kot protagonisti »zarote«, katere cilj naj bi bil zavladati svetu, postanejo v glavah tistih, ki vanjo verujejo, utelešenje samega zla.
- 6 Tomaž Akvinski v pismu vojvodinji brabantki ali grofici flamski (sporno), ki ga je prosila nasvetov, utemeljuje pravico gosposčine, da lahko Judom kadarkoli odvzame njihovo imetje, v obstoječi zakonodaji po 4. lateranskem koncilu, kot da bi bila ta vir resnice: »Čprav so Judje – kakor pravijo zakoni – po lastni krivdi obsojeni na nenehno služnost, in jim torej gospoda dežel, v katerih prebivajo, lahko jemlje reči, kakor da bi bile njihova last /.../«. Namen Akvinskega je sicer predvsem opozoriti vojvodinjo, da mora gosposka vendarle brzdati svoje apetite. Stavek se namreč nadaljuje: »/.../ vendar s to omejitvijo, da se /Judom/ ne odvzame tega, kar nujno potrebujejo za življenje /.../«. Za posebna znamenja, ki jih morajo Judje in Judinje vedno nositi, glej njegov odgovor k osmem vprašanju. (Akvinski, 1271?/2004)

obtožbe, češ da so Judje vzrok raznih nadlog, kot npr. kuge v 14. stoletju, in krivi množičnih pomorov kristjanov (npr. z zastrupljanjem vodnjakov), ritualnih umorov krščanskih otrok ipd., čemur seveda pogosto sledijo pogromi, linči in usmrtitve na podlagi montiranih procesov.

Luther je v spisu *Jezus Kristus je po rodu Jud* (1523) obsodil predvsem segregacijo Judov in dejstvo, da jim je že stoletja onemogočeno, da bi se ukvarjali s človeka dostojnimi poklici, tako da so se bili prisiljeni ukvarjati s posojanjem in živeti od obresti.⁷ Kristjane poziva, naj v odnosu do Judov ignorirajo papežev zakon in se ravnajo po zakonu krščanske ljubezni ter Judom dovolijo skupaj z njimi delati in trgovati, da bi ti imeli priložnost slišati krščanski nauk in videti krščansko življenje (Luther, 1900/1966: 336). Luther je, vsaj kar zadeva Jude, s tam postal prvi zahodni »integracionist«, in je tudi prvi, ki je odločno poudaril dejstvo Jezusovega judovstva. Iz spisa pa je obenem razvidno, da Luther pri tem ni računal na kako splošno spreobračanje vseh Judov, ampak je skušal ustvariti pogoje, da lahko slišijo evangelijski namesto izkrivljenega krščanskega nauka, in molil, da bi ga mnogi med njimi sprejeli (1900/1966: 315; 336). Če bi torej iskali razloge za Luthrove poznejše pozive (1543) posvetni gosposčini, naj Judom požge sinagoge in hiše, talmude in molitvenike, ter jih naseli v hlevih »kot cigane« in prisili k fizičnemu delu, ali pa izžene iz dežel (Luther, 1920/1968: 522-526; v Avraham, 2005: 47 ff.), bi se bržkone motili, ko bi vse to pripisali njegovi razočaranosti nad odzivom Judov na evangelijski nauk.

Med motivi za takšno Luthrovo držo bi kazalo izpostaviti njegov odziv na nekaj, kar ga je morda res presenetilo, namreč dejstvo, da je ponekod judaizem pričel močno vplivati na kristjane. S tem so Judje za Luthra seveda padli v kategorijo heretikov, za katere je na splošno

7 To je nekaterim višjim slojem že vseskozi koristilo, tako da cerkev obresti kot takšne ni prepovedovala, čeprav jo je obsojala. Prepoved je tako veljala le za kristjane. Zaradi tega se je pri nižjih stanovih poleg religiozno motivirane sovraštosti do Judov razvilo tudi socialno-ekonomsko motivirano sovraštvo, oziroma preplet obeh motivov, saj je že samo pobiranje obresti veljalo za hudobno dejanje. Luther je zagovarjal splošno prepoved posojil na obresti. Prim. Luthrov spis *O kupčiji in dobičkarstvu* (1524), v Luther (2002): 154-170.

terjal, naj jih posvetne oblasti onemogočajo v delovanju in jih izganjajo.⁸ Tudi to je seveda poteza krščanske kulture vsaj od časov cesarja Teodozija, če že ne od Konstantina. Njenemu vplivu so podlegli vsi večji predstavniki t. i. »magistratne« reformacije, leta 1565 pa je dokumentirano zavzemanje majhne kalvinsko reformirane cerkve za – v njihovih lastnih očeh krivoverne – anabaptiste pred (bržkone pretežno katoliškimi) magistrati v flamskem mestu Gent.⁹ Prav anabaptisti pa so v 16. stoletju bili prvi, ki so dokazovali, da je narobe preganjati krivoverce (Andrejč, 2006: 100–104), vendar za ceno lastnega poudarka na popolni ločenosti od vsega svetnega in s tem tudi od drugih reformiranih kristjanov. Zdi se torej, da je pogreznjenost cerkve v vlogo državnega kulta rimskega cesarstva ustvarila razmere, iz katerih je dobrih tisoč let pozneje bilo skorajda nemogoče izstopiti brez grobih nedoslednosti (takšnih ali drugačnih) pri interpretaciji in aplikaciji apostolskega nauka.¹⁰

Pri ocenjevanju Luthra in drugih »magistratnih« reformatorjev, vključno s Trubarjem, bi se torej morali vprašati, v kolikšni meri je njihov »antisemitizem« (kolikor je prisoten) predvsem nesrečna posledica prepričanja, da so dolžni priporočati ali terjati preganjanje heretikov kot nasprotnikov evangelija, v kolikšni meri pa tudi pri njih lahko zasledimo poteze splošne sovražnosti do Judov – torej pravega

- 8 Luther (za razliko od Rima, a tudi Zwinglija, Calvina, itn.) praviloma ni odobral usmrtitve krivovercev, posledično tudi usmrtitve Judov ne. Izjema so bili oboroženi uporniki proti posvetnim oblastem (npr. Münzerjevi privrženci in uporni kmetje nasploh, karizmatično-teokratsko »kraljestvo« v Münstru ipd.).
- 9 Od mestnih oblasti so med drugim terjali, naj sankcionirajo zgolj zunanjo (ne)pravičnost podložnikov, ne pa njihove pravovernosti. Ta ideja ni bila nova, toda pri njihovih prošnjah je prvič rabljena dosledno v smislu, da tudi odkriti in dejavni krivoverci ne bi smeli biti obsojani in preganjani, če živijo dostojno. S tem so pravzaprav terjali politični pluralizem. Mislim, da bi se dalo pokazati, da so šele njihove eksplicitne in implicitne zahteve povsem v skladu z apostolskim naukom. Za prevod večjega dela njihovega pisma gentskim magistratom glej: Hardi Vitorović (2006): 356 ff.
- 10 Za drugačen pogled glej članek Gorazda Andrejča (2006), ki se mu anabaptistične teološke pozicije zdijo manj problematične, do »magistratnih« pa je bolj kritičen.

antisemitizma. V prvem primeru gre za kulturni vpliv imperialnega krščanskega sveta na njihovo teološko-politično misel (tako pri eksegezi bibličnih tekstov, kot pri zmožnosti apliciranja), v drugem za kulturni vpliv splošne srednjeveške sovražnosti do Judov (korenine katere segajo v predkonstantinovsko obdobje) na njihove osebne nagnjenosti, eksegezo, aplikacije. Tukaj se seveda s takšnim pretresanjem Luthra ne moremo ukvarjati, po moji oceni pa pri njem prvo prevladuje, vendar so vsekakor prisotni tudi elementi drugega. Zato moram Luthru, ne glede na absurdnost ocen, ki v njem vidijo enega virov antisemitizma,¹¹ očitati nedoslednost glede na njegovo lastno spoznanje, zaradi katere je tako pri sebi kot pri drugih v cerkvi dopuščal ohranitev sovražnosti do Judov, s katero so vsi skupaj bili okuženi (Oberman, 2003: 129). Toliko bolj zanimivo bo preveriti, ali lahko kaj podobnega najdemo tudi pri Trubarju.

TRUBAR O JUDIH IN O JUDOVSTVU

Judje, Turki, »papežniki«

Resnici na ljubo povejmo, da za razliko od Luthra Trubar ni bil neposredno soočen z Judi. Tako ali tako maloštevilni Judje so bili v času Trubarjevega delovanja že izgnani iz vseh notranjeavstrijskih

11 Razen seveda v ključnem smislu, da je lahko kdo, ki mu ni bilo mar za to, kar Luther sicer pravi (nacisti), iz njegovih spisov kot »vir« povsem arbitrarno iztrgal tisto, kar mu je prišlo prav, slednje razglasil za Luthrovo »*authentische Stimme*« in izkoristil dejstvo, da so luteranske cerkve izgubile lutrovsko osredotočenost na evangelij, ter s tem postale dojemljive za prilizovanja nacističnih oblastnikov. Toda ta dojemljivost ni bila izjema: Heiko Oberman z izjavami samih Judov dokumentira, da je na začetku 20. stoletja antisemitizem v Hitlerjevi domači (katoliški) Avstriji, a tudi na Poljskem, v Franciji in celo v Angliji bil precej močnejši, kot v Nemčiji (Oberman, 2003: 130–132). Za 15. in 16. stoletje pa kot indikator antisemitizma upošteva držo do takrat pokristjanjenih Judov. Pri takšnem testu se mu glede na Luthrovo zaupanje v moč evangelija, da iz Judov naredi pristne ude cerkve, celo njegov nizozemski rojak – humanist Erazem Roterdamski – izkaže za tršega antisemita, kaj šele Luthrov prvi »papežniški« nasprotnik Johannes Eck, za katerega so bili Judje »Kristusovi morilci« in je Luthra zmerjal z »*Judewater*« (Oberman, 2003: 128).

dežel z izjemo Goriške (habsburška od l. 1500), kjer pa jih je tudi bilo malo. Do odkrite sovražnosti nasproti Judom je v slovenskem prostoru prišlo l. 1348 ob epidemiji kuge. Sledili so pogromi, največji med njimi leta 1397 na Štajerskem, ko so v Radgoni, Gradcu in na Ptujju požgali tamkajšnje judovske četrti. Na zahtevo deželnihi stanov so bili Judje 40 let po vnovičnem požigu na Ptujju (1456) izgnani iz Štajerske in Koroške (1496–7), v letih 1513–1515 pa pod pritiskom ljubljanskega meščanstva tudi iz Kranjske (Enciklopedija Slovenije, 1990: 135 ff.). Podobno je bilo v kraju Trubarjevega izgnanstva, namreč v okolici Tübingena, od koder so Jude izgnali l. 1477. Vendar je vse to bilo še dovolj sveže in Trubar bi gotovo lahko igral na ta resentiment tudi doma, kaj šele pri podpornikih s severa. Nenazadnje so med najbolj trdoživimi predsodki o Trubarju prav tisti, ki temeljijo na poudarjanju njegove odvisnosti od protestantskega plemstva (nemške narodnosti) ter »njihove« Wittenberške »centrale«. Toda v njegovih spisih, posvetilih, predgovorih in korespondencah zama iščemo kako grobo in nespoštljivo izražanje v zvezi z Judi. Tudi ne najdemo idej, da bi bili Judje trajno zavrženo Božje ljudstvo, namesto katerega bi Bog izvolil cerkev, ali da bi bili razlog za kakršnekoli nadloge: niti v tem smislu ne, da bi bili s svojo prisotnostjo in svojimi dejavnostmi Božja kazen za grehe kristjanov. Slednje pa je ena izmed vlog, ki jo pripisuje npr. »papežnikom« in Turkom (tj. muslimanom). Tako že v »Pridigi o besedi vera« na koncu *Katekizma* iz l. 1550 beremo:

Četudi so bili Judje tedaj njegovo ljudstvo in cerkev, jih je /Bog/ zaradi njihove nevere in nepokorščine velikokrat kaznoval z ognjem, z mečem in s kačami. Zemlja je požrla del ljudstva (4Mz 16; 21; 25), pozneje pa je celo ljudstvo prepustil poganom, da so ga strli.¹² Enako še zdaj kaznuje svojo cerkev (kristjane) z marsičim – na primer s Turki, z draginjo, s kugo, s pogubnimi boleznimi, s hudobno gosposko, družino in soseščino, s hudobnimi škofi, duhovniki, menihi in z drugo nesrečo. (Trubar, 1550/2000: e5a-b = 117a-b)

12 V 59. poglavju *Ene dolge predgovori* Trubar piše: »Bog je dopustil, da je bila njegova stara judovska cerkev odpeljana v babilonsko ujetništvo /.../, vendar je cerkev spet pripeljal domov /.../.« (1557/1986: cc4b)

Vidimo, da se Judje ne pojavljajo v zadnjem delu, kjer Trubar (začenši s Turki) našteva nekatere izmed nadlog, s katerimi je kaznovana cerkev; omenjeni so ravno kot cerkev, ki jo Bog kaznuje. Ker se na prvi pogled lahko zdi, da Judje nastopajo kot zavrženo ljudstvo, naj opozorim, da odlomek pravzaprav poudarja *kontinuiteto* cerkve (ki jo Bog še zdaj enako kaznuje). Kaj ta poudarek pomeni, bomo videli v nadaljevanju, za zdaj se še na kratko pomudimo pri muslimanih oz. »Turkih«. ¹³ Primerjava Judov s »Turki« (a tudi s »papežniki« in drugimi krivoverci) je informativna, saj Trubar »današnje Jude« večkrat omenja skupaj z njimi. Pri tem lahko najprej ugotovimo, da se tudi v primeru muslimanov ne izraža difamatorno, čeprav je Osmansko cesarstvo postalo resna grožnja vsej srednji Evropi in je že zasedlo večji del Hrvaške, vpadi v slovenske dežele pa so bili pogosti. Trubar seveda sočustvuje s preprostim ljudstvom. Tako v nemškem predgovoru k *Prvemu delu Nove zaveze* (1557) ¹⁴ »pobožnim kristjanom vseh stanov, ki prebivajo na Kranjskem, Spodnjem Štajerskem, Koroškem, Krasu, v Istri in v Slovenski marki« piše:

Bog ve, da sem še v tistem času, ko sem pri vas pridigal v slovenskem jeziku iz latinskih in nemških knjig, pogosto vzdihoval in klical k Bogu, naj se zaradi posvečenja svojega imena in razširitve svojega kraljestva milostno ozre tudi na naše ubogo, preprosto, dobrosrčno slovensko ljudstvo, naj mu prizanese in ga obdari z veliko milostjo in darom, da bi se tudi njegov jezik pisal in bral kakor jezik drugih narodov, ter da bi se Sveto pismo in druge dobre krščanske knjige prav prevedle in natisnile v slovenskem in hrvaškem jeziku. Oba naroda slovenskih in hrvaških dežel se mi namreč srčno smilita in bi se po pravici zares morala smiliti vsakomur ne samo zaradi tega, ker morata prebivati in stanovati na turški meji in se nimata kam umakniti, niti kam zbežati, ker je Turek zavzel in nenehno čedalje bolj zavzema najboljši in največji del njihovih dežel in krajev, ker Turki in

13 Turki so pri Trubarju sinonim za muslimane, torej tudi za slovanske muslimane, vendar ne zgolj za slednje, kot je menil npr. Anton Aškerc (1905: 34).

14 Novo zavezo je Trubar prevajal postopoma, tako da je izšla v petih delih. *Ta perui deil tiga Nouiga testamenta* vsebuje Evangelije in Apostolska dela ter dodatke, med katerimi je tudi »ena dolga predgovor« k Novi zavezi.

martolozi¹⁵ skoraj vsak dan mnogo ljudi pobijejo, zadušijo, ujamejo, jih z ženami in otroki vred odpeljejo, nato pa ločene prodajo v večno in bolj kot živinsko sužnost za sramotno in nenaravno uporabo – ampak smilita se mi tudi, ker prav malo ali nič ne vesta (saj jih tudi ne učijo prav) o najpotrebnejših in najbolj tolažilnih naukih naše resnične krščanske vere, katerih poznavanje je za vsakega razumnega človeka najbolj potrebno za odrešenje njegove duše in najvišjo tolažbo. (Trubar, 1989: 91)¹⁶

Iz odlomka je razvidno še nekaj, kar je ključno za Trubarjevo razumevanje statusa Judov (in Turkov ter drugih). Vidimo namreč, da Trubar izhaja iz prepričanja, da je večina Slovencev in Hrvatov izgubljena, saj jih jasno oznanjeni evangelij še ni dosegel. Ne gre torej *zgolj* za skrb, da bodo v turškem ujetništvu spričo nepoučenosti in s tem neodpornosti na krivi nauk postali muslimani (moment, ki ga bo Trubar poudaril nadvojvodi Maksimilijanu),¹⁷ problem je večji: sploh še niso kristjani v pravem pomenu besede, niso še rešeni. Ko tukaj v nadaljevanju razlaga, kateri so ti najpotrebnejši nauki resnične krščanske vere, pravi namreč:

- 15 Milice v službi Otomanskega cesarstva, prvič formirane sredi 15. stoletja v težko dostopnih delih Tesalije kot *Αρματολοι*. Najbrž gre za skovanko iz benečanske sposojenke *arma* (orožje), s pomenom »orožniki«. Drugi možni pomen je »grešniki« (http://en.wikipedia.org/wiki/Armatoloi). Do 17. stoletja so jih sestavljali izključno nemuslimani (pravoslavni in katoličani), ki so zato bili oproščeni posebnega davka, kakršnega je sicer bila prisiljena dajati »raja«, t.j. pripadniki različnih »ljudstev knjige«, ki niso hoteli sprejeti islama.
- 16 Za Ruplov prevod celotnega nemškega predgovora, na katerega sem se v pričujočih odlomkih opiral, a sem ga nekoliko posodobil, glej: SPP (1966): 71–82.
- 17 V posvetilu Maksimilijanu k *Drugem delu Nove zaveze*: »In ker je začeto delo slovenskemu ljudstvu čedalje bolj všeč in po volji, saj se njihova ljuba mladina in preprosti ljudje, ki razen slovenskega ne znajo nobenega drugega jezika, iz njega lahko temeljito naučijo najpotrebnejših in najbolj odrešujočih naukov stare, prave krščanske vere, in tega, kako naj se v njej ohranijo in tolažijo, ko jih ujamejo in ugrabijo Turki, da ne bi iz obupa postali mameluki, so mi mnogi izmed njih in nekateri Nemci, pobožni in učeni možje, vneto prigovarjali, naj nadaljujem s prevodom drugega dela Nove zaveze.« (Trubar, 1560/1998: a2a–b)

Taki nauki so: o razliki med postavo in evangelijem, kaj je izvorni greh in opravičenje vere, kako naj Boga prav(ilno) kličemo in mu služimo /.../ kako in s čim naj se kristjan tolaži v zunanjih nadlogah, kakor v uboštvu /.../, v izgnanstvu, v trdem ujetništvu in veliki bolečini, pa tudi pri notranjih velikih preizkušnjah, kakršne so greh, resni Božji srd, smrt, hudič in pekel. O teh naukih ubogi Slovenci in Hrvati ne razumejo in ne vedo mnogo, zlasti tisti ne, ki se niso učili tujih jezikov in pisav. Temu je tako, ker jim močno primanjkuje poštenih učiteljev in pridigarjev, in ker nimajo v svojem jeziku vsega biblijskega Pisma, kakor ga imajo Nemci in drugi narodi. Kajti z vztrajnim poslušanjem Božje besede in z marljivim branjem Svetega pisma pridejo izvoljeni ljudje povsod in redno po moči in delovanju Svetega Duha do prave vere, do resničnega spoznanja Boga samega in njegove volje /.../. (Trubar, 1989: 91–92)

Videli bomo, da je za Trubarja prav evangelij rdeča nit celotnega Svetega pisma, in prvi štirje nauki, ki jih Trubar tukaj omenja, ga pravzaprav razlagajo oz. tvorijo njegov kontekst, sledijo pa jim nauki, ki se tičejo njegove aplikacije v konkretnih življenjskih okoliščinah, pri čemer Trubar (kot je razvidno iz zadnjega stavka) namiguje, da so tiste »notranje«, iz katerih lahko reši le evangelij, bržkone bolj resne kot »zunanje« (Mt 10,28), med katere bi seveda lahko šteli tudi Turke. O tem pa, da so bili Turki v očeh preprostega slovenskega ljudstva (in ne le gosposke) ena najhujših groženj, pričuje dejstvo, da jo Trubar v prvem poglavju slovenskega predgovora (*Ena dolga predgovor*) k Novi zavezi¹⁸ uporablja za preliminarno ilustracijo tega, kaj naj bi evangelij bil:

Evangelij je grška beseda, ki se lahko sloveni kot dobro oznanilo / *selfstuu* /, dobro sporočilo / *glas* /, oz. dobre, vesele novice / *marini* /, ki bodo ljudi razveselile, da bodo z vsem veseljem o njih govorili – jih poslušali in pripovedovali drugim –, kot če bi mi zdaj prejeli dobro, resnično sporočilo oziroma novico, da so naš gospod kralj in njegovi

18 *Tiga Noviga testamenta ena dolga predgovor* je Trubarjevo osrednje teološko delo, po oceni Jožeta Rajhmana razprava (traktat) in s tem prvo znanstveno delo v slovenščini (Rajhman, 1986a: 9), pa vendar ga je Trubar pisal prav za svoje »ubogo slovensko ljudstvo«. Reprint po dveh predlogah iz *Prvega dela Nove zaveze* je 1986 izdala Cankarjeva založba kot *Ena dolga predgovor k Novemu testamentu*.

sinovi popolnoma pregnali Turke iz vseh slovenskih, hrvaških in ogrskih dežel, iz Bosne in iz Konstantinopla. Zato se z vsemi našimi otroci vred nikoli več ne bomo bali Turkov, ampak bomo – varni pred vsemi našimi sovražniki – imeli mir. (Trubar, 1557/1986: g4b)

To je prva izmed petih ilustracij, ki so vse zelo blizu preprostemu človeku (ukinitev tlake; dovolj hrane in pijače za lačne in žejne; osvoboditev iz dosmrtna ječe; ozdravljenje na smrt bolnega). Prva prava opredelitev »dobrih, veselih novic« pa sledi v drugem poglavju, kjer Trubar kot tiste »prave, dobre, stanovitne, resnične, prijazne, vesele in tolažeče novice« identificira »prave pridige in resnična Sveta pisma« o Kristusu Jezusu, saj se v njih ...

/.../ oznanja usmiljenje in preobilna, neizrekljiva Božja ljubezen do vseh ljudi, ter se jasno sporoča in piše, da Bog noče smrti in pogube grešnika, temveč hoče vsem, ki se prav spokorijo – verujejo v njegovega Sina – odpustiti vse grehe in jih obravnavati kot pobožne, pravične in kot svetnike, ter jih obvarovati pred vsakršnimi hudimi nesrečami, pred večno smrtjo, pred hudičem in pred peklom /.../ (Trubar, 1557/1986: h1a).

Če novica o Božjem Sinu Jezusu sporoča, da »Bog noče smrti grešnika«, Trubarju nikakor ne moremo očitati, da bi taktiziral, ko v *Registru in sumaričnem seznamu vseh /svojih/ slovenskih knjig*, datiranem 2. januarja 1560, o svojem »dolgem predgovoru« pravi, da je z njim hotel »ne le dati preprostim slovenskim in hrvaškim kristjanom pouk in dobro vodilo, kako naj s pridom in razumom berejo Novo zavezo in vse Sveto pismo«, temveč »tudi Turke privedi k spoznanju njihovih grehov in skvarjene narave, k pravemu spokorjenju in pravi krščanski veri /.../« (Trubar, 1986: 46), čeprav v *Eni dolgi predgovori* nikjer še eksplicitno ne govori o oznanjevanju evangelija Turkom (in Judom). To, da je evangelij namenjen vsem, je samoumevno. Toda v svojih korespondencah, posvetilih in predgovorih prične Trubar od januarja 1560 zavestno poudarjati pomembnost slovenskega¹⁹ in hrvaškega

19 Slovenskega zato, ker je most, prek katerega prevajajo v »skupni /gemeine/, razumljivi hrvaški jezik in pisavo, ki ju rabijo vsi Hrvati, Dalmatinci, Bosanci, Srbi in Turki tja do Carigrada« (Trubar, 1560/1998: a2b). Razumeli naj bi ga torej tudi na sultanovem dvoru.

tiska kot načina boja proti Osmanskemu cesarstvu.²⁰ Tako v »posve-tilu« *Drugega dela Nove zaveze* nadvojvodi Maksimilijanu,²¹ datiranjem 1. januarja, pravi:

Prav nič ne dvomim, da bo prek tega našega dela Kristus, Gospod, s svojim Duhom in besedo vnovič razširil in utrdil svoje kraljestvo / *reich*/ proti Jutrovem, Mohamedovo oz. antikristovo²² /oblast/ pa oslabil in zmanjšal. Kajti evangelij je Božja moč in sila, kot pravi Pavel na začetku tega pisma. (Trubar, 1560/1998: a3b)

Pavlov stavek se nadaljuje »/.../ v rešitev vsakomur, ki veruje /.../« (Rim 1,16), cesar Trubar tu ni eksplicitno poudaril, vsekakor pa to implicira. Toda ob tem se nam lahko vsiljujejo dvomi: Je Trubar res naivno mislil, da se bodo vsi balkanski muslimani z vero odzvali na jasno oznanjeni evangelij? Ali pa je nasprotno, prav premeteno skušal izrabiti »turško nevarnost«, da bi dosegel čim večjo naklado slovenskih in hrvaških protestantskih knjig, oz. celo predvsem za to, da bi odvrnil pozornost od obtožb heretičnosti lastnih spisov?²³ Ne prvo, ne drugo: Trubar je res verjel, da je treba narediti vse, da bi se evangelij oznanjal tudi muslimanom, in res je verjel, da bi to pripomoglo k

20 Glej npr. Trubar (1986): 50, 62, 66, 69, 77, 176, 274 ff; in SPP (1966): 129, 136 (kjer so skupaj s Turki tudi Judje omenjeni kot naslovljenci *Kratkih razumnih naukov*), 159, 166.

21 Maksimilijan, kralj češki, nadvojvoda avstrijski, vojvoda burgundski, zgornje in spodnje šlezijiški, mejni grof moravski, grof tirolski itn., od 1564–1576 cesar Maksimilijan II. Konec 50. let je bilo videti, da bo Maksimilijan protestant. Njegov dvorni pridigar Johann Sebastian Pfauser je bil luteranski teolog. Toda istega leta, ko mu je Trubar napisal pričujoče posvetilo in mu poslal svoj »Register in sumarični seznam«, je bil Pfauser izgnan, Maksimilijan pa se je sčasoma povsem uklonil pritiskom svoje družine in Rima. Po letu 1564 je nadvojvoda avstrijskih dežel postal njegov brat Karl, ki je odločno podpiral protireformacijo.

22 Antikrist je vsak odkrit ali prikrit Kristusov sovražnik. Torej tudi nekdo, ki velja za kristjana. Trubar v nadaljevanju pristavi: »In v teh naših poslednjih časih vidimo in izkušamo, kakšna je moč in učinkovitost Božje besede, ki po vsej Evropi čedalje bolj temeljito razkrinkava zakritega antikrista.« (Trubar, 1560/1998: a3b–a4a)

23 Trubar se je prev v tem času moral zagovarjati pred obtožbami, da vsebujejo njegove knjige cvinglijanske nauke.

zlomu turškega cesarstva, vendar ni bil naiven. Verjel je, da bi se nekateri izmed muslimanov zagotovo odzvali z vero, drugi pa ne, spet tretji bi bili morda le omajani v svojem dotedanjem prepričanju. A tudi to bi lahko destabiliziralo Osmanski imperij in pripomoglo k njegovemu padcu. V tem smislu piše aprila istega leta baronu Ungnadu:

/V/aša milost naj /.../ ve, da sta zdaj dva hrvaška duhovnika vse moje često imenovane knjige spravila v hrvaški jezik in črke; te so mnogi Hrvati pregledali in potrdili, ter močno želijo, da se kmalu natisnejo; pravijo, da bodo veliko koristile ne samo na Hrvaškem in v Dalmaciji, temveč tudi na Turškem do Konstantinopola in da bodo napravile hrup in prepir med Turki. (Trubar, 1986: 62)

Iz tega seveda ne sledi, da bi bil Trubar škodoželjen, in bi muslimanom iz zlobe privoščil razdore in nereda ter končno tudi propad. Ne: gotovo si je želel in je tudi molil,²⁴ da bi se vsi odzvali z vero, le naiven pač ni bil. In eden izmed ciljev razlage evangelija v *Eni dolgi predgovori* je prav dokazati, da preprirov na Zahodu ni povzročil Luther, temveč je upiranje Bogu – staro kot sam človeški rod – tisto, ki povsod povzroča razdore:

/T/o, da morajo evangelij, krščanska vera in vsi, ki verujejo na svetu, veliko več trpeti, kot pa drugi ljudje (kajti hudič je Kristusu in njegovim udom silno sovražen) /so/ najstarejše reči na svetu. Zato se tisti, ki danes govorijo, da je naša zdajšnja evangelijska vera nova, da jo je postavil Luther, in da takšnega sovraštva, prepiranja in delitev zavoljo vere ter takšnih zmešnjav in nadlog prej ni bilo, motijo in govorijo proti evangeliju in proti vsemu Svetemu pismu. (1557/1986: i1a-i1b)

24 V *Ena duhovska peissen zubper Turke inu vse sovražnike te cerque Božye* (1567) pravi: »/.../ kadar kristjani molijo »Oče naš«, morajo v srcu vselej prositi Boga, da bi se njegovo ime tudi pri Turkih in papežnikih posvečevalo, kakor se posvečuje pri nas; da /bi se tudi pri njih/ prav pridigalo in bi oni prav verovali in služili Bogu, da bi s Svetim Duhom – kakor nad nami – tudi nad njimi kraljeval, jim vladal, jih vodil in usmerjal; da bi se pri njih izvršila njegova volja, ne pa hudičeva itn.« (Trubar, 2006: 230)

Enovitost evangelija

Za nas je Trubarjeva razlaga evangelija v *Eni dolgi predgovori* ključna zaradi posledic, ki jih ima za njegovo pojmovanje vere in cerkve, s tem pa za status Judov, zato si jo bomo podrobneje ogledali. V tretjem poglavju Trubar na kratko razloži razliko med postavo in evangelijem, oziroma, kot pravi, med »Mojzesovo pridigo« in »Kristusovo pridigo«. To razlikovanje sodi k jedru lutrovstva (pri reformatorjih »švicarske« smeri je manj naglašeno), lahko pa je zavajajoče, zlasti ko se za postavo rabi izraz »Mojzesova pridiga«, za evangelij pa »Jezusova« oz. »Kristusova«. Zato takoj povejmo, da se ne preveč posrečen izraz »Mojzesova pridiga« nikakor ne nanaša na vse, kar je Mojzes govoril (in pridigal), in da tu tudi sploh ne gre za opis razlike med kako »starozavezno« in »novozavezno« vero, temveč za razmejitev evangelijskega krščanstva od srednjeveškega. Luther je namreč na podlagi Pavlovih poudarkov s tem razlikovanjem skušal čimbolj jasno izraziti za religioznega človeka zelo neintuitivno misel, da sam ne more ničesar narediti (izpolniti Božjo postavo), da bi se spravil z Bogom, ampak lahko le zaupa njegovi obljubi (evangeliju). Postavo je namreč namesto njega izpolnil Jezus²⁵ in prav to sodi k jedru obljube. Toda tako Luther kot Trubar še kako poudarjata, da je Mojzes pridigal tudi evangelij. »Kristusova pridiga« je namreč predvsem vsaka »pridiga o Kristusu«, tudi takšna, ki govori o Božji obljubi rešitve, ne da bi Kristusa eksplicitno omenjala, ampak ga le implicira. In prav to je glavni argument Trubarjeve razlage evangelija v *Eni dolgi predgovori*. Za začetek odpravi utečeno istovetenje izraza »evangelij« s štirimi knjigami in poudari njegovo enovitost:

Mnogi menijo – ker so evangelisti štirje in ker odlomkom, ki se ob nedeljah in ob drugih dnevih berejo v cerkvi, pravimo evangelij –, da je evangelijev več, in da si med seboj niso enaki, ampak da vsak evangelist piše nekaj drugega in vsak evangelij pravi oz. uči nekaj drugega. Toda temu ni tako. Vsi evangelisti in vsi evangeliji pišejo in

25 »/V/se Mojzesove postave in celotno Sveto pismo /kažejo/ le na samega Kristusa. Kristus je namreč konec vseh postav, to je /njihovo/ dokončanje in izpolnitev; /tako/ da je vsakdo, ki vanj veruje, pobožen, svet in pravičen pred Bogom. (Trubar, 1560/1998: 16b)

govorijo o eni sami stvari, in sicer enako: kaj je Jezus govoril in učil, kakšna znamenja je delal, kako je mučen in usmrčen, tretji dan obujen, kako je šel v nebesa in poslal apostolom in nam vsem Svetega duha, ter da je s svojimi besedami in znamenji oznanjal in izpričeval, da je on tisti pravi, obljubljeni Kristus, pravi Bog in pravi človek. /.../ In ker je pravi Kristus en sam, je tudi evangelij en sam. (Trubar, 1557/1986: h3b)

Trubar tu ne rabi pojasnila iz Luthrovega »Predgovora k Novemu testamentu« (1522), da evangelij vsebujejo tudi (vsa) apostolska pisma,²⁶ saj to samoumevno sledi iz sledečega:

/N/iti evangelij in naša krščanska vera, niti nadloge, stiske, delitve, zmešnjave in sovraštvo zavoljo vere, se niso začeli šele v času, ko je Jezus v svoji človeškosti hodil po svetu in pridigal, ali šele ko so pridigali njegovi apostoli oz. ko so pisali evangelisti /h3b/h4a/, temveč imajo tako evangelij in pridige Jezusa Kristusa, večnega Božjega Sina, ter naša stara, krščanska vera, kot tudi trpljenje in sovraštvo zaradi te vere, svoj začetek že ob začetku sveta. Te stvari je namreč že v rajskem vrtu povedal, pridigal, prerokoval in postavil sam Bog, brž ko sta Adam in Eva grešila. Mojzes piše, da je Gospod Bog potem, ko je hudič Adama in Evo po kači spravil v greh, v telesno in večno smrt, med drugim spregovoril tudi kači, to je hudiču, in sicer takole: Seme ženske ti bo strlo glavo, ti pa ga boš pikala oz. grizla v peto (1Mz 3,15). Besed je malo in tudi kratke so, pa vendar je v njih celi pravi evangelij, kot tudi napoved vseh nadlog, ki so se godile od začetka sveta in se bodo – prav zavoljo vere – še naprej godile do poslednjega dne. Seme ženske je po razlagi vseh prerokov in apostola Pavla Jezus Kristus, Božji Sin, ki je privzel človeškost od ene čiste mladenke, brez slehernega moškega semena. (1557/1986: h3b–h4a)

Vidimo torej, da je za Trubarja »ta prvobitna pridiga o semenu ženske«, že čisto pravi evangelij, ki pa med ljudi tudi že vnaša nasprotovanje in s tem razdor. Kačja glava je »hudičeva moč in oblast

26 »Na široko ga opisuje, kdor opisuje mnoga Kristusova dela in besede, kakor to delajo štirje evangelisti. Na kratko pa ga opisuje, kdor ne /govori/ o Kristusovih delih, temveč z nekaj besedami pokaže, kako je s smrtjo in vstajenjem premagal greh, smrt in pekel /.../, kakor /to delata/ Peter in Pavel. (Luther, 2002: 12)

oz. gospostvo, kot tudi greh, nadloge, stiske, bolezni, smrt in pekel« (h4a), peta pa je Kristus v svoji človeškosti, skupaj z vsemi, ki verujejo evangeliju (pa tudi sam evangelij). »Zato hudič vedno in povsod grize s svojimi zobmi, pika z jezikom in pljuva svoj strup naokrog, kjerkoli se Kristusov evangelij prav(ilno) in razumljivo pridiga, kjerkoli se mu verjame /.../« (h4b–i1a), pravi Trubar in nadaljuje:

On je povzročil, da je Kajn, ki ni veroval, ubil svojega brata, ki je veroval. On je povzročil, da so stari pobožni /brumni/ očaki – Noe, Abraham, Izak, Jakob, Jožef, Mojzes, David in vsi preroki – morali na svetu toliko pretrpeti od hudobnih. In le katere hudobije in nesreče ni povzročil, ko je sam Jezus kot človek hodil po svetu?! On je dvignil judovske menihe, farizeje, duhovnike, pismouke, doktorje in škofo, in povzročil, da so Jezusu in njegovemu nauku vedno in povsod nasprotovali, dokler ga niso spravili na križ in v smrt. In potem je ta hudobna kača oz. hudič po vsem svetu enako sovražil, preganjal, lovil in moril apostole in pobožne kristjane, in sicer po neverujočih Judih in poganih, a tudi lažnih kristjanih. In še zdaj povsod tako počne, in bo še naprej počel, vse do poslednjega dneva. (Trubar, 1557/1986: i1a)

Iz teh odlomkov bi že lahko sklepali, da se za Trubarja ljudje ne delijo na pogane, Jude in kristjane, temveč na verujoče (pogane, Jude in kristjane) ter neverujoče (pogane, Jude in kristjane), k čemur se bomo še vrnili. Zaenkrat ostanimo pri poudarku, da kot verujoče opredeli tiste, ki zaupajo Božji obljubi Odrešenika, ki bo zadostil za njihovo lastno nepokornost Bogu:

Ta evangelijska pridiga pa v Adamovem času ni takoj zamrla, saj jo je Adam naprej širil in razglašal. On je o tej prvotni Božji obljubi, da nam hoče v odrešenje dati svojega Sina, pridigal svojim otrokom in vnukom, z njo je sebe in svoje tolažil v vseh nadlogah, in takšno vero je potrjeval z žrtvenimi daritvami. Enako so se s pridigo o obljubljenem Kristusu ohranjevali in tolažili stari očaki, ki so živeli pred potopom in Noe s svojo družino. 363 let po potopu pa je Bog svojo obljubo glede svojega Sina – da mora zavoljo nas postati človek – ponovil Abrahamu, ki mu je med drugim dejal: V tvojem semenu bodo blagoslovljena vsa ljudstva na zemlji (1Mz 22,18), kakor bi Bog hotel reči, moj Sin bo iz tvojega rodu in tvoje krvi privzel človeškost,

in bo s tem vse verujoče po celem svetu blagoslovil in rešil grehov, večne smrti in pekla. Obdaril jih bo s popolno pobožnostjo in nebeško pravičnostjo, da bodo mogli skupaj z angeli stati pred menojo. (Trubar, 1557/1986: i1b)

Trubarjevo interpretacijo »Adamove pridige« je seveda tudi treba razumeti v smislu tega »kakor bi Bog hotel reči«. S »ponovitvijo« obljube Abrahamu (1Mz 22,18)²⁷ pa pride do njene prve »konkretizacije«: seme ženske, ki bi doslej lahko bil kdorkoli, bo izšlo iz Abrahama. Obljuba je še vedno namenjena vsemu človeštvu, toda njeno izpolnitev je poslej smiselno iskati zgolj med Abrahamovimi potomci. Trubar nadaljuje:

Enako je potem Bog govoril Izaku in Jakobu, ki jima je ponavljal obljubo o semenu ženske. Glede te Božje obljube je potem Jakob pravil in prerokoval svojim otrokom, namreč kdaj bo Kristus moral priti na svet. Dejal je, da se žezlo (to je oblast in gospostvo) ne bo umaknilo od Juda, ne vladarska palica od njegovih nog, dokler ne pride Šilo, (to je) Kristus, in k njemu se bodo zatekala ljudstva (1 Mz 49,10). (Trubar, 1557/1986: i1b - i2a)

Tu sta druga in tretja »konkretizacija«: obljubljeni seme bo izšlo iz Izraela (Jakoba), izmed njegovih sinov pa iz Juda. In tako pridemo tudi do Mojzesa – pridigarja evangelija:

Za temi očaki je Mojzes pridigal in prerokoval, da bo Kristus rojen iz judovskega rodu, ko je v 5Mz (18,15–19) dejal: »Tvoj Gospod in Bog mi je na Horebu takole govoril: ‚Obudil jim bom preroka izmed njihovega ljudstva, izmed njihovih bratov, kakor tebe, in položil bom svoje besede v njihova usta in govoril jim bo vse, kar mu bom zapovedal. Kdor pa mojih besed, ki jih bo govoril v mojem imenu, ne bo poslušal, od tega bom terjal.‘« (Trubar, 1557/1986: i2a)

27 Za razliko od večine prevodov SSP besedo »seme« tu interpretira množinsko (potomci), namesto nevtralnno (potomstvo), najbrž zato, ker je množina implicirana v vrstici 17. Toda primerjaj poudarek na edincu v vrstici 16 in zoževanje nosilcev obljube, ki se začne že pred Izakovim rojstvom v 1Mz 17, 18–21 in se nadaljuje pri njegovih sinovih (ne Ezav ampak Jakob) ter naprej skozi zgodovino Izraela (ne Ruben, ampak Juda; ne Savel, niti ne Jonatan, ampak David; ne Amnon, ne Absalom, ampak Salomon itn.), ki se v tekstih Nove zaveze zoži na Jezusa. Za množino v 1Mz 22, 17 pa primerjaj obljubo v 1Mz 17, 4–7.

Mojzesu bi Trubar seveda vsaj posredno pripisal tudi vse prej naštete »pridige evangelija«, saj so vse del *Peteroknjižja*. Kot poznejšega nosilca obljube Trubar izpostavi še Davida, za katerim so »vsi preroki Božje obljube o njegovem Sinu, katere so bile dane Adamu, Abrahamu in Davidu, le čedalje bolj razumljivo razlagali« (Trubar, 1557/1986: i2b). Navede nekaj primerov iz *Izaija*, nato sklene:

Kaj pa drugi preroki na vseh drugih mestih govorijo o Kristusu – vse to tukaj po vrsti povedati in zapisati bi bilo predolgo. Sleherni prerok – eden manj, drugi več – pa govori o Kristusovem prihodu, rojstvu, nauku, trpljenju, vstajenju, in duhovnem kraljestvu, kot o tem pričuje apostol Peter, ki pravi, da so vsi preroki od Samuela in poznejši, kolikor jih je govorilo, oznanjevali te dni, namreč dni Kristusovega prihoda na svet, njegovega trpljenja in vstajenja (Apd 3,24). In v desetem poglavju *Apostolskih del* o tem Jezusu vsi preroki pričujejo, da prejmejo vsi, ki vanj verujejo, odpuščenje grehov (Apd 10,43). (Trubar, 1557/1986: i2b)

Trubar citira še iz prvega poglavja *Prvega Petrovega pisma*, da so (starozavezni) preroki spraševali, »na kateri in kakšen čas kaže Kristusov Duh, ki je bil v njih in je vnaprej pričeval o Kristusovem trpljenju in veliki slavi, ki mu je sledila« (1Pt 1,11), v naslednjem poglavju pa se loti »pravih in krivih« religiozних praks kot posledic različnega odziva na evangelij. Trubar je že omenil Kajna, ki ni veroval in je ubil (zaklal) svojega brata Abela. Slednji pa je veroval:

Adamov sin Abel je po nauku in pridigi svojega očeta naredil oltar, tj. vidno bogoslužje, s čimer je pridigal o Kristusu, namreč da bo po Božji obljubi zagotovo prišel na svet in s svojim trpljenjem in smrtjo vse verujoče rešil greha, Božjega srda, smrti, hudiča in pekla. In kot znamenje in potrditev te vere in pridige je na oltarju daroval (klal in žgal) od prvencev svoje drobnice, Bogu na čast in hvalo. (Trubar, 1557/1986: i3a)

Žrtvovanje kot nekoč legitimna religiozna praksa je torej za Trubarja nekakšna »uprizoritev evangelija«, tj. »pridiganje« z vidnimi znamenji, ki vselej merijo na edino pravo žrtveno daritev, na Kristusa, in je kot takšno namenjeno potrjevanju oz. utrjevanju vere (zaupanja v obljubo). Tako so, pravi Trubar, po Abelovi smrti žrtvovali tudi

nekateri drugi Adamovi otroci in vnuki, ki so živeli pred potopom, vključno z Noetom in nekaterimi izmed njegovih otrok:

Tudi Noetovi otroci, iz katerih izhajajo Judje, pogani, Turki in nasploh vsa ljudstva sveta, so pridigali o Kristusovem prihodu, o njegovem delu oziroma smrti, in so darovali. Prek njih se je utrdila navada, da so darovali vsi rodovi ljudi (Judje in pogani) po vsem svetu – eni prav(ilno) z vero, drugi krivo, z nevero. (Trubar, 1557/1986: i3b)

Vidimo torej, da so za Trubarja tudi pogani lahko prav(ilno) verovali. Ne sicer v smislu kake naravne teologije, ampak ravno v zaupanju razodetju – Adamovi pridigi o semenu ženske. Njihove žrtvene daritve (živali) so zato kot potrditev te vere merile na Kristusovo. Tisti, ki niso verovali, pa so pogosto darovali ljudi, celo otroke, in Trubar spomni na primere, ko so (neverujoči) judovski kralji v stiski iz obupa darovali svoje otroke. Sicer pa tudi za starozavezni obredni sistem velja, da je »deloval« le zaradi Kristusa:

/N/obeno izmed prav(iln)ih judovskih žrtvenih daritev, ki jih je vzpostavil Mojzes, ni pomenilo ničesar drugega, kot prav daritev, ki jo je na križu moral za nas prinesiti Jezus, kot o tem pričujeta Izaija (Iz 53) in Janez Krstnik, ki pravi: »Glejte, Kristus je pravo Božje jagnje, ki bo nosil (oz. vzel) greh sveta.« (Jn 1,29–37) Se pravi: Kristus je od Boga določena /in edina/ prava žrtvena daritev, ki bo zadostila za naše grehe. In apostol Pavel v svojem pismu Judom²⁸ pravi in razlaga, da so Mojzesovo žrtveno darovanje, tempelj in vse vnanje bogoslužje bili zgolj pridige, nazorni prikazi in pričevanja Kristusovega prihoda na svet, njegovega trpljenja, smrti in žrtvenega darovanja. (Trubar, 1557/1986: i4a)

Tudi tu vidimo, da za opredelitev celotnega obrednega bogoslužja Trubar rabi izraze, ki vsaj potencialno močno zmanjšujejo težo slehernega »zakramenta«. Pri vseh obredih, vključno z žrtvenimi daritvami, gre namreč le za (nazorno prikazane) »pridige« o obljubljenem Kristusu, za nekakšno »vizualizacijo« evangelija torej. Pa vendar takšna »ponazoritev« ne more zamenjati besede evangelija. »Zakramenti so le nekakšne priprave, posode oziroma orodja, s

28 »Uredniško« poimenovano: *Pismo Hebrejcem*. Avtor je bržkone Pavlov učenec ali sodelavec.

katerimi potrjujemo in krepimo vero« (Trubar, 1557/1986: 1kb), kar bo Trubar pojasnil v nadaljevanju: »potrjujemo in krepimo«, torej ne »prejemamo«.

Istost vere in kontinuiteta Božjega ljudstva

Če pa je temu tako, in če je Bog že Adama »evangeliziral« z obljubo rešitve v Kristusu, nakar se je ta obljuba (od Adama do Davida) le čedalje bolj konkretizirala (ter se nazadnje tudi realizirala), potem ni nikakršne *bistvene* razlike med zaupanjem v njene različno konkretne oblike. Vera v bistveno isti evanglij je torej bistveno ista vera:

Iz teh pričevanj lahko vsakdo tudi razume in si zapomni, da je vselej obstajala (in bo do konca obstajala) le ena sama prava vera; da je vera pobožnih, verujočih starih očakov, prerokov in poganov, ki so pred Kristusovim rojstvom bili kjerkoli na svetu, in naša zdajšnja vera – ena /in ista/ vera /.../; da so Adam, Noe, Abraham, Mojzes, David, Elija, preroki, Job, Ninivljani, Naaman itn. postali pobožni, pravični in sveti pred Bogom le po veri v Kristusa, čeprav so, drugače kakor mi, živeli, preden je Kristus kot človek prišel na svet in bil križan. /.../ Kristus pravi Judom: »Vaš oče Abraham se je veselil, da bo videl moj dan; in videl ga je in se razveselil.« (Jn 8,56) Apostol Pavel pa pravi: Abraham je veroval Bogu (razumi: Božji obljudi Kristusa) in to mu je bilo prisojeno kot pravičnost. Spoznajte torej, da so Abrahamovi otroci tisti, ki so iz vere. In Pismo je predvidelo, da Bog pogane opravičuje po veri, saj je Abrahama Bog evangeliziral (t.j. oznanil mu je veselo reč) s tem, ko mu je dejal: »V tebi bodo blagoslovljeni vsi pogani. Zato so z verujočim Abrahamom vred blagoslovljeni tudi tisti, ki verujejo.« (Gal 3,6–9) (Trubar, 1557/1986: 1ka)

Ali potemtakem ni prav nikakršne razlike med vero Judov pred Kristusovim rojstvom in vero kristjanov? Kako naj bi to bilo mogoče, ko je toliko konkretnih razlik v verskih praksah? Odgovor je v že omenjenem »šibkem« pojmovanju zakramentov in obredov. Razlika sicer res obstaja, nenazadnje je realizacija obljube nekaj, v kar »želiijo gledati angeli« (1Pt 1,9–12) (Trubar, 1557/1986: i3a) – vendar ni bistvena:

Vnanja bogoslužja, kot so obrezovanje, žrtvena darovanja, prazniki, jedi, obhajanje itn. – niso vera. Adam, Abraham in Judje so imeli

drugačne zakramente in bogoslužja, kot jih imamo danes mi, niso pa imeli drugačne vere. Mi, ki živimo po Kristusovem prihodu, res imamo drugačne zakramente, kot so jih imeli oni, ne žrtvujemo več živali, ne praznujemo sobot, nimamo pa drugačne vere. Njihova in naša vera sta eno. Razlikujeta se le v toliko, da so oni verovali v Kristusa, ki pride, mi pa danes verujemo v Kristusa, ki je že prišel. (Trubar, 1557/1986: 1kb)

Takšno pojmovanje vere seveda ne more biti brez posledic za pojmovanje cerkve. Tudi pri njej tako ni najti bistvenega preloma, kot je razvidno iz Trubarjeve razlage razlik med staro in novo zavezo:

Verujoči ljudje,²⁹ ki so živeli, preden je Kristus privzel človeškost, ki pa so verovali Božjim obljubam Kristusa – da bo rojen od ženske, da bo iz Abrahamovega in Davidovega rodu, da bodo zavoljo njega blagoslovljeni (to je prosti vseh grehov) in da bodo imeli svoje kralje ter lastno, Kánaansko deželo – ti ljudje se imenujejo stara cerkev, ljudje stare zaveze. Ljudje pa, ki so živeli po Kristusovem rojstvu in ki bodo živeli do poslednjega dne – vsi, ki verujejo Kristusovim besedam in se oklepajo nauka njegovih apostolov – ti se imenujejo in se bodo imenovali ljudje nove zaveze oz. krščanska skupnost ali cerkev. (Trubar, 1557/1986: h3a–b)

V svojem komentarju k Trubarjevi *Eni dolgi predgovori* Jože Rajhman ugotavlja: »Ljudje starega testameta so zanj 'stara cerkev', ljudje novega testameta pa 'krščanska gmajna oli cerkev', kjer bi morali pričakovati po analogiji 'nova cerkev'.« (Rajhman, 1986a: 18) In prav tu je kleč: po analogiji bi Trubar »moral« zapisati »nova cerkev«, vendar tega ne zapiše, ker zanj ravno ni »nova«, kljub kvalitativni razliki, ki jo prinaša Kristusov Duh. Govor o »novi cerkvi« bi namreč impliciral, da je »stara« nekako zavržena in zamenjana oz. nadomeščena z »novo«, Trubar pa vztraja na kontinuiteti. Zapiše namreč tudi: »/.../ cerkev so že od začetka sveta pestile in jo še danes pestijo velike in težke nadloge s strani tiranov, hudobne deželne in duhovniške gosposčine, krivovercev, lažnih učencev in bratov ter drugih hudobnih ljudi, ki ne verujejo.« (Trubar, 1557/1986: cc4b) Čeprav s

29 Ali: ljudstvo (in enako drugod v odstavku). Povsod, kjer se v posodobljenih odlomkih pojavlja beseda ljudstvo ima namreč Trubar *ludi*.

tem navidez nasprotuje Jezusovim besedam, da bo na (Petrovi) »skali« (tj. veri) sezidal svojo cerkev (Mt 16,18), bi Trubar lahko odvrnil, da je Jud Jezus osebno kontinuiteta cerkve, ki bo poslej skupnost tistih, ki bodo (najprej) po Petrovem (Apd 2,14–41) in (nato) drugih apostolov pridiganju o njegovem vstajenju, kakor Peter tudi sami verovali, da je on obljubljeni Mesija, tj. Kristus.

Kaj pa tisti, ki ne bodo verovali, da je Kristus ravno Jezus? V *Eni dolgi predgovori* Trubar še ne tematizira Judov kot naroda, kot bo to počel pri svojih komentarjih k Pavlovem *Pismu Rimljanom*, se pravi v *Drugem delu Nove zaveze*. Z dosedanjim argumentom je hotel predvsem pokazati, da evangelijsko krščanstvo nikakor ni »nova vera«, ki bi jo vzpostavil Luther, ampak da ima – skupaj s sovraštvom pri tistih, ki ne verujejo, in posledično z raznimi nadlogami – »svoj začetek že ob začetku sveta« (Trubar, 1557/1986: h4a). K njenemu jedru sodi, »da človek nikakor drugače ne more priti v Božjo milost in nebesa, kot le po veri v Jezusa, in da se ta vera zavoljo dobrih, slabih in prestrašenih src ter vesti mora povsod jasno oznanjati, najsi je ljudem všeč, ali ne« (Trubar, 1557/1986: y2b). V tem kontekstu se tukaj ukvarja le z (ne)vero »današnjih Judov«, in sicer na isti ravni z islamom:

Tudi Turki in današnji Judje menijo, da je njihova vera prav(iln)a in najstarejša. Judje se hvalijo, da so Abrahamovi otroci, Turki pravijo, da izhajajo od Sare, Abrahamove prave žene, zato se nočejo imenovati Izmaelci ali Hagarovci, ampak Saraceni. Toda najsi so Judje in Turki po krvi in mesu Abrahamovi in Sarini otroci oziroma potomci, jim to k odrešenju nič ne pomaga, če nimajo Abrahamove in Sarine vere v Kristusa. Kristus pravi Judom: »Vem, da ste Abrahamovo seme, toda zato še niste njegovi, marveč hudičevi sinovi, šaj me skušate umoriti. Česa takega pa vaš oče Abraham ne bi storil. Če bi bili vi Abrahamovi otroci, bi opravljali tudi Abrahamova dela, to je: kakor on bi verovali vame in /poslušali/ moje besede.« (Jn 8,39–40) Apostol Pavel pravi tako: »Niso vsi, ki so Abrahamovo seme, zato tudi otroci, temveč tisti, ki hodijo po stopinjah Abrahamove vere.« (Rim 9,7 in 4,12) Abraham, Izak, Jakob, David in preroki niso bili ne turške, ne današnjih Judov vere, temveč naše krščanske, kar smo tukaj že zadosti dokazali s Pismom. Vera Turkov in današnjih Judov nima nobene podlage v Svetem pismu. Iznašli in izdelali so jo ljudje, iz človeške pameti in

razumnosti ter iz hudega nerazumevanja Svetega pisma. Če bi namreč Judje Sveto pismo prav(ilno) razumeli, bi takoj stopili k naši veri. (Trubar, 1557/1986: k2a)

Trubar v odlomku rabi besede »vera« v različnih pomenskih registrih. Toda ta »prestop« k »naši veri« nikakor ni mišljen v sekundarnem, prenesenem smislu, npr. kot pristop k protestantizmu, marveč nujno »dobesedno« – k veri oz. zaupanju (v Jezusa). Tudi nikakor ni implicirano, da Judje Svetega pisma ne bi mogli pravilno razumeti, saj Trubar ne misli, da bi kot ljudstvo bili zavrženi. V Trubarjevih komentarjih k Pavlovemu *Pismu Rimljanom* je iz konteksta razvidno, da so bili zavrženi Judje – voditelji ljudstva, katerih »judovska vera« je za Trubarja »nova vera«, kot vidimo že v zgornjem odlomku. Ko govori o »judovski veri«, nikoli ne meri na vero Judov pred Jezusovim rojstvom: vera v Jezusa je ravno izpolnitev njihove »stare vere«, ki je zato vselej že bila krščanstvo. Hkrati pa Judje »judovske vere« ostanejo Judje, tudi ko postanejo kristjani (kakor Pavel). Trubar iz njih ne dela »Hebrejcev«. Takšno videnje Judov pa skozi cel srednji vek in tudi ob njegovem izteku nikakor ni bilo samoumevno.³⁰

Judje kot ljudstvo

Če bi iskali kake oprijemljive razloge za Trubarjevo odpornost do srednjeveškega resentimenta nasproti Judom, bi jih lahko odkrivali v njegovem pozornem branju Pavlovega *Pisma Rimljanom*, ki je bilo tudi zanj, kakor za Luthra, »prava luč in pravi ključ k Stari zavezi in k celemu Svetemu pismu«. Bralce namreč v svoji »Sumi« tega pisma takole nagovori:

Ljubi Slovenci, v tem pismu, ki ga je apostol Pavel pisal kristjanom (poganom in Judom),³¹ ki so tedaj bili v Rimu, imate same najko-

30 Očitno tudi že v antiki ne: tradicionalni »uredniški« naslov *Pisma Hebrejcem* izvira od Tertulijana (ca. 155–230 n.št.). S samim poimenovanjem »Hebrejcev« seveda ne bi bilo nič narobe, če ne bi mogli utemeljeno sumiti, da se namerno izogiba »Judom«.

31 V uvodnem komentarju k 1. poglavju *Pisma Rimljanom* za vrstico 7 (točka B): »/Pavel/ pravi, komu piše to pismo: svetnikom, to je kristjanom, ki so v Rimu.« (Trubar, 1560/1998: 1a)

ristnejše, najpotrebnejše, najvišje reči. Da: vse to, kar naj bi kristjan vedel. Pavel tukaj namreč uči, kaj je postava, kaj je evangelij, kaj je greh, kaj je kazen, kaj je milost, kaj je vera, kaj je pravičnost, kaj je Kristus, kaj je Bog, kaj so dobra dela, kaj je ljubezen, kaj je upanje, kaj je križ! Tukaj tudi uči, kako naj se do vseh ljudi obnašamo: do prijateljev, do sovražnikov, do pobožnih, do grešnih, do teh, ki so v veri močni in teh, ki so šibki; uči, kako naj ravna vsak sam do sebe in kako naj se obnašamo med seboj. /.../ Jasno torej vidimo, da je hotel Pavel tukaj v strnjeni obliki predstaviti ves krščanski oz. pravi evangelijski nauk in tako vsem ljudem pokazati in oznaniti, kako prav(ilno) razumeti Staro zavezo. Kdor namreč ta list pogosto prebere in prav(ilno) razume ter prebrano ohrani v svojem srcu, zagotovo ima pravo luč in pravi ključ /*vrata*/ k Stari zavezi in celemu Svetemu pismu. Zato imejmo to pismo /b1b/b2a/ vsi kristjani za velik zaklad, ki ga ljubimo in vedno beremo. (Trubar, 1560/1998: b1b–b2a)

Kot vidimo, Trubar že v uvodnem stavku razkriva, da so »svetniki«, ki jim Pavel piše v Rim, judovski in poganski kristjani, to je vsi, ki so se na evangelij odzvali z vero. Tako v »Predgovoru k Pismu Rimljanom« beremo:

Evangeliju so rimski Judje in pogani prav(ilno) in trdno verovali. Sam Pavel /namreč/ silno hvali njihovo vero, tako na začetku kot tudi na koncu tega pisma: O vaši veri se oznanjuje po vsem svetu (1,8) in vaša pokorščina je med vsemi razglašena (16,19). (Trubar, 1560/1998: c2a)

Temu pa neposredno sledi slikovit opis nasprotovanja evangeliju, ki je hkrati ključen za trditev, da tudi ko Trubar v uvodnem komentarju k devetem poglavju *Pisma Rimljanom* za vrstice 30–31 (točka C) pravi, da Pavel »/.../ razumljivo razlaga, da so Judje izpahnjeni iz Božjega kraljestva, ker niso verovali Kristusu in njegovemu evangeliju« (Trubar, 1560/1998: 15a), z izrazom Judje meri predvsem na judovske voditelje – tako najvišje duhovnike, kot vse, ki jim je bila zaupana Božja beseda, da bi jo posredovali ljudstvu – in posledično tudi na tiste, ki se le-tem individualno pustijo zapeljati, toda nikakor ne na ljudstvo v kolektivnem smislu:³²

32 Glej tudi vrstici Mt 21,43 in 45, ki sta bržkone ozadje Trubarjevega izražanja pri interpretaciji Pavlovih besed.

/K/dor bere pisma apostolov, /mora/ vedeti, da je zlodej, ki je Kristusu in vsem pravim kristjanom silno sovražen, v skladu s svojo hudobno navado in naravo, tudi takrat, ko so apostoli pridigali in pisali, prek deželne in duhovne gosposčine močno delal proti evangeliju in pravi krščanski veri. /Tako/ apostole, /kot/ vse prave pridigarje in kristjane, je povsod preganjal, lovil, tolkel in moril. In ko evangelija ni mogel premagati ali zatreti ne s kralji, škofi, knezi in farji, ne z nobeno silo ali močjo, je /.../ obudil in naredil lažne Kristuse, lažne preroke in judovske hinavske³³ učenike. Ti so grajali, poneverjali in sprevrčali pravi, resnični apostolski nauk vere v Jezusa. Krivo so razlagali Sveto pismo in javno /očitu/ govorili ter učili, da Kristusovo mučeništvo in zasluženje ter sama vera v Jezusa nikogar ne odreši, temveč da se mora vsak, ki misli in hoče priti v nebesa, v celoti držati Mojzesove postave, se obrezati, darovati, praznovati sobote in druge praznike, ter da ne sme jesti svinjskega mesa, rib brez lupin, rakov, krvavic in druge hrane itn. S takšnimi hinavskimi lažnimi učniki, ki so napeljevali ljudi /stran/ od evangelijskega nauka k Mojzesovim postavam in jih pregovarjali, da bodo pred Bogom pobožni in odrešeni zavoljo Mojzesovih bogoslužij in lastne pobožnosti, so apostoli, in še zlasti Pavel, imeli dosti težav, dela in prepira. Galačane jim je celo uspelo spreobrniti od nauka Sv. Pavla na judovsko vero.³⁴ /.../ (Trubar, 1560/1998: c2b–c3a)

Tudi tukaj Trubar poudarja kontinuiteto: namerno rabi sodobne, domače izraze, kot so »škofje« in »farji«, namesto »veliki duhovniki« in »farizeji«, saj se nič bistvenega ni spremenilo. V tem smislu je treba razumeti tudi Trubarjev uvodni komentar k vrsticam 33–36 enajstega poglavja (točka D), češ da tu Pavel zaključuje svoj argument »zakaj so Judje od Boga pahnjeni, na njihovo mesto pa sprejeti pogani« (Trubar, 1560/1998: 18a): zavrženi so zgolj neverujoči Judje, na nji-

33 Tj. »lažne«. Gre torej za učitelje krivega nauka (judovstva), ki so se imeli ali tudi zgolj izdajali za kristjane. Vsekakor gre pri drugem delu stavka za opis napada »od znotraj«, tj. iz same cerkve. Ko Trubar govori npr. o »poganih, Judih, Turkih, hinavcih«, so slednji vedno lažni kristjani, ne pa opis značaja prejšnjih treh skupin.

34 Ugotovitev zadnjega Trubarjevega stavka sloni na Pavlovem izražanju v *Pismu Galačanom*: »/.../, otroci moji, ki vas ponovno rojevam v bolečini, dokler ne bo v vas izoblikovan Kristus« (Gal 4,19).

hovo mesto pa sprejeti le verujoči pogani. Ne gre za to, da bi Judje kot ljudstvo bili zavrženi, na njihovo mesto pa sprejeta cerkev. Kakor takrat Judje, Galačani in drugi morajo tudi ljudje 16. stoletja paziti, da jih kdo ne bi zapeljal s pozicije avtoritete, ki se ji je izneveril in jo zlorablja. In v nadaljevanju je kontinuiteta še bolj poudarjena:

Pavel je povsod nasprotoval takšnim hudičevim lažnim prerokom in učnikom, proti njim je pridigal in pisal. S svojimi pridigami in pisanjem je povsod učil tako pogane kot Jude, da bodo ljudje vseh rodov – če verujejo v /Jezusa/ – narejeni pravični pred Bogom in odrešeni brez slehernega njihovega dobrega dejanja, brez njihove lastne pobožnosti in brez Mojzesove postave: zgolj iz same Božje milosti – zavoljo Kristusa Jezusa. /.../ (Trubar, 1560/1998: c3a)

To je po eni strani v skladu s komentarjem k vrsticam 1–10 na marginah enajstega poglavja *Pisma Rimljanom* (točka A): »Bog ni odpahnil od sebe Judovskega rodu, saj so apostoli in drugi verujoči bili Judje. Pač pa so tisti, ki so odpahnjeni, odpahnjeni zavoljo svoje nevere, kot je bilo o njih prerokovano (Jer 31; 1Kr 19; 4Mz 9; Iz 6; Mt 13; Jn 12, Apd 28; Ps 69)« (Trubar, 1560/1998: 18a–b). Po drugi strani pa Trubar tukaj že povsem jasno svari pred »papežniki«, a tudi pred »spiritualisti« in vsemi drugimi, ki so v 16. stoletju nasprotovali trditvi, da le vera odrešuje:

In še posebej v teh dveh pismih – Rimljanom in Galačanom – največ in najbolj razumljivo uči ter dokazuje s Svetim pismom, s Psalmi in Božjimi zapovedmi, s poganskimi in judovskimi dejanji in življenjem ter z Abrahamom, da so ljudje vseh vrst, Judje in pogani, pred Bogom grešniki, in da nihče, vključno z Abrahamom, ne pride v nebesa s svojo lastno pobožnostjo, ali s svojimi dobrimi deli, temveč: samo ta, ki je veroval Božji obljubi Jezusa, je po tej veri postal pobožen pred Bogom in je vekomaj odrešen. (Trubar, 1560/1998: c3a–b)

Ko Trubar tu poudarja, da so tudi Božji izvoljenci, Abraham in (verujoči) Judje grešniki, ne meri na njihov status pred Bogom, ki jih zaradi Kristusa obravnava kot pobožne in pravične, ampak na univerzalno skvarjenost človeka (Adama), potem, ko ga je greh »oropal«, kot se izrazi Trubar. Kdor misli, da lahko s Kristusom »sodeluje« pri lastnem odrešenju, ali misli, da je ta »izvirni greh« pokrit z zakra-

mentom krsta, se ne zaveda globine človekove pokvarjenosti, ki je greh v pravem smislu, saj gre za prirojeno sovražnost do Boga:

Mi po tej naši prvi naravi, brez Svetega Duha /.../ dvomimo v Boga in njegovo besedo. Mi se sploh ali skoraj nič ne bojimo groznje njegove sodbe in kazni; ne verjamemo trdno njegovim resničnim evangelijskim obljubam – ne v nadlogah, ne v smrti. Mi ga ne ljubimo dovolj. Ne zavedamo se, da je vselej z nami, da bdi nad nami, nas varuje in brani. Ne zavedamo se, da vse sam obvladuje, in da se vse zgodi po njegovi volji. Pri tem pa našo izprijeno voljo in srce ženejo pokvarjena, grda, nespodobna nagnjenja in želje: nimamo prave, čiste ljubezni do bližnjega, polni smo nevoščljivosti in sovraštva, sami sebi pa smo zelo pomembni. Vse to ima apostol Pavel za velike grehe (pravi jim mesenost oz. meseno mišljenje) in sovraštvo do Boga (Rim 8,7), zaradi katerega bodo ljudje vseh rodov – če jim ne bo odpuščeno na podlagi zaslužnja Božjega Sina – po pravični sodbi in Božji pravičnosti pogubljeni. (Trubar, 1560/1998: d4a–b)

Ker pa smo sami sebi zelo pomembni, se nam to, da ne bi smeli prispevati prav nobenih lastnih zaslug, upira. Tudi pri tem obstaja torej nekakšna kontinuiteta: skušnjava Judov je tudi Trubarjeva lastna skušnjava je skušnjava vseh ljudi. Najbolj zoprna pa je ta nauk ravno »najbolj učenim, najmodrejšim in najbolj pobožnim« ljudem (Trubar, 1557/1986: y3a). Tako v uvodnem komentarju k enajstem poglavju *Pisma Rimljanom* za vrstice 1–10 (točka A) pravi, da bo najbrž večina ljudi tej skušnjavi podlegla, čeprav Pavel v odlomku govori le o Judih:

/Pavel/ Jude tolaži, da ne bodo vsi pogubljeni, temveč bodo nekateri verovali – eden izmed njih je tudi on sam. Potem pove, kaj je razlog, da bo večji del Judov in drugih ljudi zgubljen: Nihče /ne bo zgubljen/, razen tistih, ki nočejo verovati evangeliju in nočejo priti v nebesa po Božji milosti, ki je vsem ljudem dana in postavljena v Kristusu, temveč po svojih dobrih delih in zaslugah. In /pravi/, da so o takšnem nerazumevanju in sovraštvu do evangelija ter slepote Judov in hinavcev že zdavnaj prerokovali Izaija, David in drugi preroki. (Trubar, 1560/1998: 18a)

Hinavci so seveda lažni kristjani, v neposrednem kontekstu bržkone »papežniki« in druge heterodoksne skupine, toda Trubar z istim

izrazom zajema vse, ki so sicer (delno) ortodoksni v smislu poznavanja pravega evangelija z vsemi njegovimi implikacijami in prepričanosti v njegovo resničnost, ki pa mu kljub temu ne zaupajo, se nanj ne zanašajo. Vero namreč Trubar opredeli dvojno: kot »prav(ilm)o poznavanje, razumevanje in verovanje vseh členov, ki sodijo h krščanski veri, ter stanovitno in živo zaupanje oz. zanašanje na milost in usmiljenje, ki ju je Bog obljubil zaradi Kristusa« (Trubar, 1560/1998: e1a–b). V tem smislu govori v 53. poglavju *Ene dolge predgovori*:

Zlodeji in neverujoči, lažni, hinavski kristjani verujejo zgolj v samo zgodbo o Jezusu, v njegovo dostojanstvo /*stan*/ in dela. Verujejo, da je Božji Sin (Lk 4,41.8,28; Mr 1,24), da je postal človek, da je umrl, vstal in šel v nebesa, da pride sodit njih in vse ljudi. Ne verujejo pa, da je ta Božji Sin prišel na svet njim v dobro /.../. (Trubar, 1557/1986: y3a)

Ker torej ne zaupajo v milost in usmiljenje, ki ju je Bog zaradi Kristusa obljubil vsem ljudem, in se sami na njo ne zanašajo, »vedo in verujejo« (y3a), da bodo obsojeni in pogubljeni, zato sovražijo Boga in njegovega Sina, pravi Trubar. Zato tudi ne bojujejo notranjega boja proti svojemu »mesenemu mišljenju«, ali pa se iz strahu zatekajo k malikovalskim praksam.³⁵ Takšen odziv pa je seveda možen tudi (in ravno!) ob pridiganju pristnega evangelija. Iz tega je razvidno, kako absurdno je očitati Trubarju, da je iz Judov, muslimanov, Slovencev in drugih nameraval narediti »pristaše protestantizma«, luterance, ipd., saj je Trubarju jasno, da pripadnost konfesionalni skupnosti nikogar ne more rešiti. Res pa bi pripomnil, da zaupanje Božji obljubi, ki edino more rešiti, pride ravno »s poslušanjem ali branjem evangelija«,³⁶ in v skladu s tem je svoja prizadevanja za institucijo slovenske cerkve jemal dobesedno za Božje delo.

35 »Tisti, ki se z vero hvalijo in veliko govorijo o evangeliju in Svetem pismu, pa sploh nimajo ljubezni ne do Boga ne do bližnjega, temveč so zoper svojo vest v velikih smrtnih grehih, vere ne spoznajo jasno, iz strahu služijo malikom – ti nimajo prave žive vere, ki človeka odreši, temveč mrtvo, ki nič dobrega ne stori, kot pravi Jakob (Jak 2).« (Trubar, 1560/1998: e2a)

36 Bog hoče in zmore odrešiti vse ljudi, Jude in pogane, ki bodo verovali v Jezusa in ga klicali. Tudi veleva vsem ljudem, naj poslušajo evangelijske pridigarje. Kajti s poslušanjem ali branjem evangelija bodo dobili pravo vero. (Trubar, 1560/1998: 16b)

Sicer pa Trubar ne Judom, ne muslimanom, ne drugim ljudem, ki ne verujejo evangelijsko, nikakor ne odreka etične razsežnosti in s tem človeškega dostojanstva, niti ne zmožnosti, da bi živeli dostojno ali celo moralno neoporečno in pobožno (brumno), vsaj kolikor ljudje (oni sami ali drugi) to lahko vrednotijo. V predgovoru k hrvaškemu (glagolica) *Prvemu delu Nove zaveze* (1562) Trubar npr. poudarja tako spodobnost in skromnost, kot gostoljubnost in darežljivost nekaterih Turkov in Turkinj, pa tudi njihov spoštljiv odnos in pristno sočutje do zaslužjenih kristjanov in kristjank ter ubogih ali pohabljenih ljudi nasploh. Zanimivo je, da med temi odlikami omeni celo njihovo pripravljenost zamolčati govorjenje kristjanov proti islamu, in tako slednje zaščititi (SPP, 1966: 123). Za konec tudi pripomni, da dajejo »mnogi odlični Turki, tudi iz najvišjih krogov« svoje otroke na skrivaj krstiti in pozneje celo poučiti od kristjanov (123). S tem še ni rečeno, da bi jih Trubar štel za »kriptokristjane«. Najverjetneje je mislil, da to počnejo iz negotovosti in strahu za prihodnost svojih otrok – nekako »za vsak slučaj«, »ker ne more škoditi«, torej. Ali pač? Kakor koli že, v *Eni dolgi predgovori* pravi:

Četudi se je med pogani, Judi in Turki našlo dosti ljudi in se jih še danes najde, ki na zunaj, pred ljudmi vodijo pobožno, pošteno in pravično življenje – ne vlačugajo se, ne goljufajo, dajejo veliko miloščine, molijo –, pa zato še niso prav(ilno) in zadosti pobožni pred Bogom, saj v nadlogah in ob smrti dvomijo v Božjo besedo in obljubo, imajo v sebi hudobne misli in želje ter ne verujejo v Kristusa Jezusa. Zagotovo je namreč tako, kot pravi Janez Krstnik, da kdor ne veruje v Božjega Sina, ostane na njem Božja jeza, kdor pa vanj veruje, ima večno življenje (Jn 3, 36). (Trubar, 1557/1986: n2a)

Poanta tukaj ni, da bi pogani, Judje in muslimani bili kot ljudje slabši, saj tudi tisti, ki verujejo v Kristusa, »imajo v sebi hudobne misli in želje«, pač pa da so le-te slednjim po Kristusovi zaslugi odpuščene. Tako v svojem komentarju Pavlovega *Pisma Rimljanom* na marginah k vrsticam 10,1–11 (točka A) pripiše:

Kristjane bo Bog štel za pravične in jih odrešil, toda ne zaradi njihove pobožnosti /*brume*/, bogoslužij ali dobrih dejanj, temveč zato, ker verujejo evangelijsko oziroma v Jezusa. (Trubar, 1560/1998: 17a)

ZA SKLEP

Če strnemo dosedanje ugotovitve, lahko rečemo, da v Trubarjevi interpretaciji ne najdemo sledi sovražnosti do Judov. Trubar ne uporablja alternativnih poimenovanj za judovske kristjane, ampak tako apostole kot poznejše spreobrnjence imenuje Jude. Res pa je, da izraz Judje rabi v različnih pomenskih registrih – enako kot to počneta Janez in Pavel v svojih spisih – kar površne bralce, ki ne upoštevajo konteksta, lahko pripelje do napačnih (in nujno protislovnih) zaključkov. Toda pri Trubarju nikjer ni videti, da bi katerikoli drug narod (slovenski, hrvaški, nemški itn.) bil kakorkoli »na boljšem« od Judov. Na podlagi novozaveznih spisov Trubar judaizem seveda uvršča med krive nauke, ki nasprotujejo evangeliju, in ga tako tudi obravnava, toda nikakor ne misli, da bi Judje kot ljudstvo za evangelij bili manj dojemljivi. Tudi pri vseh drugih narodih prevladujejo namreč bodisi krivoverci³⁷ bodisi »hinavci«, t.j. kristjani, ki to niso. In kakor »nevera oz. izgubljenost Judov Pavlu seže silno k srcu«³⁸ (Trubar, 1560/1998: 15a), se Trubarju »srčno smilita /.../ oba naroda slovenskih in hrvaških dežel« (Trubar, 1989: 91), še posebej seveda njegovi »ljubi Slovenci«. Zato s svojim delom skuša doseči predvsem njih, čeprav si goreče prizadeva tudi za druge (južne) Slovane, za muslimane, vključno s »pravimi« Turki (Grdina, 2006: 233 ff.), in kot dolgoletni pastor (v izgnanstvu) za Nemce.

Kakor vsi drugi narodi, so za Trubarja tudi Judje poklicani, da verujejo evangeliju. Tisti, ki mu verujejo, so del izvoljenega ljudstva, hkrati pa imajo tu celo prednost, saj so bili izvoljeni prvi.³⁹ Tako v uvodnem komentarju k vrsticam 11–24 enajstega poglavja *Pisma Rimljanom* (točka B) piše, kako Pavel »še tolaži Jude« z besedami: »Če je Bog tako dober in milosten, da je v svojo milost vzel hudobne, grešne, malikovalske pogane, ki so se spokorili in verovali evangeliju, koliko bolj bo sprejel in odrešil Jude – svoje prej izvoljeno ljudstvo –

37 Za Trubarja seveda ni »drugovercev«.

38 Glej Rim 9,1–3.

39 Trubarjev poudarek na kontinuiteti cerkve vse od Adama je konsistenten s prvenstvom izvoljenosti Judov, saj so vsi, ki so izvoljeni, izvoljeni v Judu Jezusu (Jn 8,58).

če bodo verovali v njegovega Sina«, ter obenem opominja pogane, »naj se s svojo vero ne prevzemajo na račun Judov, marveč vedno prebivajo v Božjem strahu in pokorščini, ter prosijo Boga, naj jim ne odtegne takšne prave vere oz. svoje milosti« (Trubar, 1560/1998: 18a). In v uvodnem komentarju k naslednjemu odlomku (25–32 oz. točka C) pravi, da Pavel »/p/rerokuje in pričuje s Svetim pismom, da se bo pred sodnim dnem dosti Judov spreobrnilo na krščansko vero, kot o tem slišimo za današnji čas, da se dosti Judov krščuje« (Trubar, 1560/1998: 18a). Stavek stoji v pomenljivi napetosti s pripisom na marginah k istim vrsticam: »K stari, pravi, Božji krščanski veri se bodo od dne do dne spreobračali nekateri izmed Judov, poganov, Turkov in lažnih kristjanov.« (Trubar, 1560/1998: 19b)

Ostane nam še vprašanje, ali bi Trubar razmišljal in ravnal »anti-semitsko« v tistem sekundarnem, »naključnem« smislu, namreč iz prepričanja, da ima posvetna oblast pravico in dolžnost preganjati tiste, ki »širijo nevarne in pogubne laži«, kot bi se bolj ali manj dobesedno izrazili skoraj vsi »magistratni« reformatorji prve generacije. Nanj žal ne moremo enoznačno odgovoriti. Pri Trubarju vsekakor zasledimo misel, da Bog krivoverce kaznuje prek posvetne oblasti, toda tam, kjer to postavi kot zgled, je krivi nauk povezan z nepostavnostjo, gre za obliko antinomizma (npr. Trubar, 1557/1986: o1a). Po drugi strani pa smo videli, da Turkom šteje v dobro, če kristjanov, ki izpodbijajo islam, ne izdajo svojim oblastem. Toda o tem, kako bi se dejansko odzval v primeru nekega konkretnega konflikta z Judi, lahko le ugibamo. Uvodoma pa smo tudi že omenili prvo (nam znano) jasno izraženo stališče proti preganjanju (po lastni presoji) krivovernih skupin, izraženo s strani kristjanov, ki so pripadali »magistratni« reformaciji. Gre za prošnjo majhne kalvinske reformirane cerkve, naslovljeno na magistrate mesta Gent v današnji Belgiji in datirano 1. maja 1565, torej v času, ko Trubar v Ljubljani ustanavlja javno šolo. V njej prosijo za svobodo bivanja in pridiganja ali vsaj javnega razpravljanja s papežniki in drugimi, kot npr. z anabaptisti. Terjajo torej splošno svobodo govora oz. – kar zadeva njih – oznanjanja in s tem slavljenja Boga. Za primer, da takšna svoboda ne bo zagotovljena, pa mestne oblastnike prosijo, »da ne bi kaznovali omenjenih anabaptistov nič huje, kot nas kristjanov, kajti

čprav se anabaptisti v določenih točkah motijo, so vendarle dobri in miroljubni ljudje, ki živijo sveto in zgledno« (Dokument 1565/1984). Zanimivo je, da se pri tem, ko skušajo doseči vsaj minimum, tj. dovoljenje bivanja, sklicujejo na Turke, ki »dovolijo kristjanom /.../ živeti v njihovih mestih, če plačajo zahtevani davek«. Na tej »isti osnovi« prosijo magistrate, da bi jim dovolili prebivati v njihovih mestih, »saj plačujemo davke, ki jih od nas terjate«. Lahko opazimo, da, kakor Trubar, tudi ti gentski protestanti niso bili naivni: ne trdijo, da bi Turki dovoljevali javno pridiganje in oznanjanje. In kakor Trubar, so bili tudi sami pragmatični: če bi jim mestne oblasti dovolile vsaj prebivati v Gentu (in nimajo pravičnega razloga, da bi jih zavrnilo), bi lahko seveda s čisto vestjo oznanjali in razpravljali, tudi če jim slednjega ne bi dovolile (Apd 4,18–20). Pomembno pa je, da ne glede na to, ali anabaptiste, kljub temu, da se ti »motijo v štirih ali petih točkah«, sami vendarle štejejo za kristjane, za edino merilo, ki naj bi ga posvetne oblasti upoštevale, postavijo prav Trubarjevo »zunanjo pobožnost in poštenost« (skladno z Rim 13,1–7).

Toda že iz pričujoče analize Trubarjevih izjav, ki se neposredno ali posredno tičejo Judov in judovstva, lahko sklepamo, da je – kljub svoji trdovratni prisotnosti v vseh oblikah evropskega krščanstva od prvih poapostolskih stoletij naprej – »krščanski antisemitizem« kot latentna ali manifestna sovražnost do Judov (najsí so ti po prepričanju judaisti, ateisti ali karkoli drugega), možen le kot inkulturacija na osnovi takšne ali drugačne ignorance apostolskega nauka, najbolj očitno pa prav Pavlovega *Pisma Rimljanom*, tega »velikega zaklada, ki naj bi ga vsi kristjani ljubili in vedno brali«.

VIRI IN LITERATURA

A.

Akvinski, Tomaž (1271?/2004): Thomas Aquinas's Letter to Margaret of Flanders. Dostopno prek: <http://thomistica.net/thomas-aquinass-letter-to-marg/>, 08.06.2007.

Dokument (1565/1984): The Reformed Community at Ghent petitions the Magistrates for Freedom of Worship: 1 May 1565. Dostopno prek: <http://dutchrevolt.leidenuniv.nl/English/Sources%20English/15650501.htm>, 29. 6. 2007

Luther, Martin (2002): Tukaj stojim. Teološko politični spisi. Ljubljana: Krtina.

Luther, Martin (1900/1966): D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe. Band 11, 314–336. Weimar: H. Böhlhaus Nachfolger.

Luther, Martin (1920/1968): D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe. Band 53, 417–552. Weimar: H. Böhlhaus Nachfolger.

SPP (1966): Slovenski protestantski pisci. Rupel, Mirko (ur.). Ljubljana: DZS.

Trubar, Primož (1557/1986): Ena dolga predgovor k Novemu testamentu. [Reprint] Ljubljana: Cankarjeva založba.

Trubar, Primož (1986): Pisma Primoža Trubarja. Ljubljana: SAZU. = Rajhman, Jože (ur.) (1986b): Pisma Primoža Trubarja. Ljubljana: SAZU.

Trubar, Primož (1989): Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk. Wien: Evangelischer Presseverband. = Sakrausky, Oskar (ur.) (1989): Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk. Wien: Evangelischer Presseverband.

Trubar, Primož (1560/1998): Ta drugi deil tiga Noviga testamenta. [Faksimile] Ljubljana: DZS.

Trubar, Primož (1550/2000): Catechismus in der windischenn Sprach. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Trubar, Primož (2006): Zbrana dela Primoža Trubarja IV. Ljubljana, 2006: Rokus & Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar.

B.

Andrejč, Gorazd (2006): Anabaptistična reformacija in verska svoboda. Stati inu obstati 3-4: 94–113.

Aškerc, Anton (1905): Ali je Primož Trubar upesnitve vreden junak ali ne? Ljubljana: Komisijska založba L. Schwentnerjeve knjigarne.

- Avraham, Tamar (2005): Martin Luthers Einstellung zu den Juden. Gemeindebrief der Evangelischen Gemeinde Deutscher Sprache zu Jerusalem (September bis November): 42–51. Dostopno prek: http://www.avzentrum.de/pdf/gemeindebrief_september_november_2005_hoch.pdf, 28. 6. 2007
- Enciklopedija Slovenije 4 (1990): 315–316 (geslo »Judje«). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Grdina, Igor (2006): Do »fine moke 00« mleto Trubarjevo vprašanje. Stati inu obstati 3-4: 202–235.
- Hardi Vitorović, Nenad (2006): Evropske protestantske cerkve in združevanje Evrope. V Marko Kerševan (ur), Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa, 325–360. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Oberman, Heiko (2003): Zwei Reformationen: Luther und Calvin – Alte und Neue Welt. Berlin: Siedler Verlag.
- Rajhman, Jože (1986a): Trubarjeva ena dolga predgovor. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Tadej Vidmar

ŠOLA IN KOMPONENTE VSEŽIVLJENJSKEGA UČENJA PRI PRIMOŽU TRUBARJU

UVODNA BESEDA

Sodobnost je na področje vzgoje in izobraževanja prinesla nove smernice in nove zahteve. Prav tako se spreminjajo tudi notranja razmerja znotraj vzgoje in izobraževanja. Težišče raziskovalne pozornosti se premika od vzgoje do izobraževanja in nazaj. Išče se harmonija oziroma ravnotežje med obema komponentama pedagoškega procesa. V zadnjem času so opazna prizadevanja za povečevanje vzgojne funkcije šole. Prav tako je sodobnost vnesla drugačno razumevanje izobraževanja in učenja, ki se ne omejuje zgolj na izobraževanje v mladosti, ampak se širi tudi v čas odraslosti in starosti, tudi ni več poudarka zgolj na formalnih oblikah in metodah izobraževanja, ampak zmeraj večji pomen dobivajo razne neformalne in druge oblike in načini izobraževanja ter učenja, še posebej pa se poudarja pomen priložnostnega učenja.

Predvsem od druge polovice 20. stoletja naprej se zmeraj bolj uveljavlja koncept vseživljenjskega učenja, to je učenja oziroma izobraževanja, ki ne bi potekalo zgolj v mladih letih, ampak v celotnem življenju posameznika. Posameznik naj bi se sistematično učil in pridobival znanje tudi po zaključku svojega formalnega izobraževanja, ne glede na stopnjo izobrazbe. Tako naj bi znanja, spretnosti, sposobnosti pridobival in razvijal tudi kasneje, pravzaprav vse do konca življenja.

Posamezne komponente vseživljenjskega učenja lahko identificiramo v vseh zgodovinskih obdobjih, eden izmed prvih pedagogov, pri katerih je že mogoče govoriti o konceptualizaciji vseživljenjskega

učenja, pa je bil Komenský. Pred 20. stoletjem ne teoretiki ne praktiki niso veliko razmišljali o koherentnem modelu učenja odraslih, pridobivanja novih spoznanj odraslih. Najpomembnejše vprašanje, ki pa je bilo pogojeno z družbenimi razmerami, je bilo predvsem, ali, koliko in kako izobraževati otroke in mladino, kako njim posredovati osnovna znanja itn. Ukvarjanje s pridobivanjem znanj in spoznanj odraslih je bila stvar posameznih pedagogov, ki pa so pri tem imeli svoje cilje in namene. Zahteva, naj tudi odrasli pridobivajo nova znanja in spoznanja, je bila namenjena že formalno izobraženim, ni šlo toliko za opismenjevanje. Od srednjega veka naprej je bil motiv predvsem religiozen. Pomembni cerkveni teoretiki (npr. Benedikt iz Nursije, Gregor Veliki, Bernard iz Clairvauxa itn.) so zahtevali od duhovnikov in redovnikov, da redno berejo Sveto pismo in druge »svete spise«, kar je bilo v funkciji razvoja posameznikove osebnosti, saj so bile za demonstracijo in utrjevanje pobožnosti namenjene predvsem molitve (Vidmar 2006, str. 44s). Redovna pravila so sicer zahtevala, da se mora odrasli kandidat za redovnika naučiti brati, če tega še ne zna, vendar je tu učenje branja namenjeno prebiranju duhovnih tekstov.

Z nastopom reformacije in njenimi zahtevami v zvezi z individualiziranim stikom vernikov z Bogom, pa tudi z zahtevo po tem, da bi naj Sveto pismo prebiralih verniki sami v svoji materinščini, nas zanima, ali in kako so se protestanti pri nas in v drugih deželah soočali z izobraževanjem in učenjem odraslih in kako je potrebo in nujo po učenju v teku celega življenja konec 17. stoletja opredelil Jan Amos Komenský, eden največjih pedagogov vseh časov, istočasno pa tudi eden izmed voditeljev češke protestantske skupnosti Čeških bratov (*Unitas fratrum*).

KONCEPT VSEŽIVLJENJSKEGA UČENJA PRI KOMENSKEM

Izhodišče in temeljno vodilo Jana Amosa Komenskega je bila predpostavka, da je treba izobraževati najširše množice ljudi, ne glede na stan, starost ali spol. Ravno tako se je intenzivno zavzemal tudi za razvoj množičnega izobraževanja. Koncept vseživljenjskega učenja je

opredelil v treh točkah, poimenuje jih: vsi (*omnes*), v vsem (*omnia*), v celoti oziroma scela (*omnino*) (Komenský 1995, str. 63; Vidmar 2006, str. 51).

Prepričan je, da je treba vse ljudi oblikovati (*formare*) v dobrih navadah (*ad bonos mores*) in humanosti (*humanitatem*). Komenský v svoji zasnovi zahteva učenje oziroma izobraževanje vseh ljudi, ne samo moških ali žensk, to pa lahko omogoči *pampaedia* (vsesplošna vzgoja in izobraževanje); vsi ljudje, ne glede na starost (*aetas*), stan (*status*), spol (*sexus*) ali narodnost (*natio*), naj bi tako dobili možnost za učenje oziroma izobraževanje (Comenius 1966, str. 6). Posebej omenja tudi otroke in odrasle s posebnimi potrebami ter nasprotuje njihovi diskriminaciji; prepričan je namreč, da mora biti vsakdo, ki ima človeško naravo (*humana natura*), v enaki meri deležen tudi vzgoje in izobraževanja, tistim pa, ki so kakorkoli prikrajšani, bodisi telesno bodisi duševno, mora biti namenjena še posebna skrb (*maior necessitas externi auxilii*) (Comenius 1966, str. 20).

Temeljni pogoj za uspešno učenje so učitelji, učenci in dobre knjige, pri čemer se je Komenskemu zdelo zelo pomembno, da so knjige napisane tako, da jih je mogoče na lahek način razlagati in uporabljati v šoli, pa tudi, da jih lahko uporabljajo samouki (*auto-didacti*) izven šol (Comenius 1966, str. 62–70).

RAZMERE V ČASU ŠIRJENJA REFORMACIJE V NEMČIJI

Kot začetnik reformacije in njen najpomembnejši predstavnik, ki so ga posnemali in se po njem zgledovali drugi protestanti, tudi slovenski, je Luther že kmalu spoznal, da je tako za širjenje vere kot tudi za ohranjanje zahtevnejših duhovnih in posvetnih poklicev nujno potrebno (re)organizirati šolstvo. Svojih pedagoških misli in pogledov sicer ni razvil v programski obliki ali sistemu, z njimi se je ukvarjal bolj kot ne priložnostno, vendar pa so imele njegove misli in rešitve odločilen vpliv na razvoj vzgoje in izobraževanja, šolstva v protestantskih deželah. Po njegovem prepričanju se morajo z vzgojo ukvarjati tri institucije družbe: družina, šola in cerkev, vsaka izmed njih pa ima svoje odločilno poslanstvo in naloge (prim. tudi Bertin 1961, str. 221ss; Roth 1898, str. 34).

Ko je postalo očitno, da kljub najboljšim željam in možnostim individualizacije religije ljudje sami ne bodo pošiljali svojih otrok v šolo, šol pa ne bo nihče prostovoljno vzdrževal, se je Luther odločil javno poseči na področje vzgoje in izobraževanja. Tako je leta 1520 v poslanici nemškemu plemstvu z naslovom »Krščanskemu plemstvu nemške narodnosti o izboljšanju krščanskih razmer« zahteval reformo univerze ter izrazil željo, naj bi se dečki in deklince dnevno vsaj eno uro učili Sveto pismo. Štiri leta kasneje, leta 1524, je napisal in na oblasti nemških mest naslovil okrožnico z naslovom »Županom in mestnim svetnikom vseh mest Nemčije, da morajo ustanavljati in vzdrževati krščanske šole«, v kateri oblastem nalaga skrb in dolžnost za šolstvo. Ena izmed pomembnejših nalog posvetnih oblasti, predvsem mestnih, je, da povsod, kjer je to le mogoče, ustanavljajo šole za dečke in deklince, v katerih bi se mogli dnevno šolati po uro ali dve. Ker vsi otroci niso sposobni za učenjake, ampak bi opravljali razne obrtniške poklice ali kaj drugega, meni, naj bi se po absolviranju elementarnih znanj naprej šolali le bolj nadarjeni, ki bi jih namenili za učiteljski ali duhovniški poklic. Kot zadnji večji spis, v katerem govori o vzgoji in šolanju, je leta 1530 izdal »Govor ali pridigo, da je treba otroke pošiljati v šolo«, kjer zahteva izobraževanje za laični in duhovniški stan, da bi se ohranili pomembni poklici. Zahteva, naj se učijo latinsko brati in pisati tudi fantje, ki niso tako nadarjeni. Od oblasti, ki ji je v prejšnjih spisih naložil skrb za ustanavljanje in upravljanje šol, tudi zahteva, naj prisilijo podložnike, da pošiljajo otroke v šolo, kar pomeni zahtevo po neke vrste šolski obveznosti (prim. Driesch & Esterhues 1960, str. 229–230; Roth 1898, str. 19–24).

V praksi pa elementarno, ljudsko šolstvo ni z reformacijo v Nemčiji doživelo skorajda nobene spremembe. Za pouk branja, pisanja in računanja so tako kot prej skrbele »nemške« in pisarske šole v mestih ter cerkveni šole na podeželju. Te šole so bile do tedaj sicer pretežno v cerkveni upravi, odtlej pa je zanje skrbela tudi država, ki pa vseeno v njih ni videla sebi neposredno podrejene ustanove, za katero bi bila odgovorna, ampak jo je še nadalje videla kot organ Cerkve in jo urejala s cerkvenimi uredbami, ki so vsebovale del, namenjen šolam (prim. Driesch & Esterhues 1960, str. 236s).

Tudi v Nemčiji so v reformacijskem času imeli težave z učiteljstvom, razlogov za to je bilo več. Po eni strani je nova evangeličanska cerkev morala šele na novo formirati, izobraziti učitelje v skladu s svojimi zahtevami, po drugi strani pa jih je že primanjkovalo zaradi izjemno slabih dohodkov in nizkega ugleda, podedovanega iz srednjega veka. Tožbe učiteljstva tistega časa so bile neizčrpane, zelo ilustrativno in plastično pa je njihov problematičen položaj v govoru »Težave učiteljstva« prikazal eden vodilnih protestantskih teologov in utemeljitelj protestantskega sekundarnega in terciarnega izobraževanja Philipp Melanchthon. Šolništvo oziroma učiteljski poklic je bil na splošno le dodatek in prehodna zaposlitev k duhovniški službi, zato tudi ni moglo dobiti veljave, ker je vsakdo kar se da hitro hotel pobegniti *ex pulvere scholastico* v »paradiž boljše župnije« (Paulsen 1919, str. 210; Roth 1898, str. 66).

Ena izmed prvih konsistentnih nemških protestantskih ureditev šolstva od elementarne do terciarne stopnje je württemberska, ki jo je leta 1559 izdal vojvoda Krištof. Šolske uredbe so praviloma bile del cerkvenih redov (Kirchenordnung), ki so pomenili (re)organizacijo verskega in šolskega življenja v posamezni deželi, ki je sprejela protestantizem. Po württemberskem so se zgledovale mnoge nemške dežele in šole, prav tako pa je na njej svoje razumevanje cerkvene in šolske ureditve utemeljil tudi Primož Trubar, ko je sestavljal svojo Cerkovno ordnino. Primož Trubar, ki je bil tudi naš najpomembnejši pedagog reformacije, je bil zelo tesno povezan z Württembergom, saj je tam kot župnik preživel velik del svojega življenja.

Niti v Württembergu samem pa realizacija predvidene organizacije šolstva ni bila dosledno izpeljana v skladu s šolsko uredbo. Šolstvo je bilo zasnovano stopenjsko, predvideno je bilo, da se mladina stopenjsko (*per gradus*) od osnov (*ab elementis*) dviguje do določene izobrazbe, potrebne za duhovno in posvetno službo – čemur je pravzaprav bila ureditev tudi namenjena. Na najnižji, elementarni stopnji so bile tako imenovane nemške šole (*teutsche Schulen*), ki jih omenja tudi Trubar. V teh šolah so ločeno poučevali dečke in deklice, pouk pa je obsegal branje, pisanje, verouk in cerkveno petje, seveda v materinščini, tj. nemščini. Te šole bi morale biti tudi v majhnih vaseh in zaselkih, v večjih pa so bile predvidene še latinske šole (*lateinische Schulen*), ki

pripravljajo tudi na univerzitetni študij (povzeto po Engelbrecht 1983, str. 48s; Raumer 1872, str. 254–259).

Württembergški vojvoda Krištof je nekdanje (razlaščene) samostane uporabil za ustanovitev posebnih šol, imenovanih samostanske šole, namenjenih izobraževanju bodoče deželne duhovščine. Tja so se prihajali izobraževati mladeniči stari med dvanajst in štirinajst let, potem ko so opravili poseben sprejemni izpit pred osrednjimi oblastmi. Pouk v teh samostanskih šolah je potekal podobno kot na drugih primerljivih sekundarnih izobraževalnih institucijah (gimnazijah, knežjih šolah itn.) po protestantskih deželah: latinska gramatika, petje, aritmetika, dialektika, retorika itn. Osnove teologije so bile na vrsti zadnje leto šolanja. Disciplina v teh samostanskih šolah je bila zelo stroga (prim. Bertin 1961, str. 264s). S šestnajstim ali sedemnajstim letom so izbranci praviloma šli na univerzo v Tübingen študirat teologijo; v tem času so živeli v internatu, ki ga je financiral vojvoda, v tako imenovani tübinški ustanovi (*Tübinger Stift*). Nekaj mest v tübinški ustanovi je bilo financiranih iz Tiffèrnovega sklada (*Stipendium Tiffernum*), za kar si je tako močno prizadeval tudi Trubar (prim. Rupel 1965, str. 7–8).

Ko je moral Trubar leta 1565 oditi v izgnanstvo v Württemberg, je razen sinov Primoža in Felicijana vzel s seboj tudi osemnajst ali devetnajstletnega Jurija Dalmatina. Vse tri mladeniče so v Stuttgartu izprašali pred državno šolsko komisijo in ugotovili, da Trubarjeva sinova nimata potrebnega predznanja za šolanje na kateri izmed deželnih šol, Dalmatin pa tudi ne, vendar bi že zaradi svoje starosti lahko dobil mesto v *Tiffernumu*. Ker v ustanovi ni bilo prostega mesta, so ga začasno (za eno leto) poslali v samostansko šolo v Bebenhausen, kjer bi se mogel pripraviti na študij. Ko je bil nato leta 1566 sprejet na univerzo in v štipendij (v *Tiffernumu* je ostal do 1572, ko se je vrnil na Kranjsko), je vojvoda v spremnem pismu med drugim zapisal: »Ko smo dobili obvestilo, da je pri vas v Tiffèrnovem štipendiju na razpolago prosto mesto, smo zdaj prisotnega Jurija Dalmatina iz Hrvaške nekaj časa milostno vzdrževali v naši samostanski šoli v Bebenhausnu, da je tako daleč napredoval, da je po našem prepričanju primeren za ta štipendij, zato ukazujemo, da ga na primeren način izprašate, in če se bo izkazal kot usposobljen, ga sprejmite v Tiffèrnov

štipendij in ga v njem do naše naslednje odločitve vzdržujte, kot vse ostale študente.« (Rupel 1965, str. 8) Trubarjev sin Primož še tudi naslednje leto (1567) ni bil pripravljen za *Tiffernum*, zato je tudi njega vojvoda poslal v samostansko šolo v Bebenhausen, nato je bil leta 1568 sprejet v Tiffernov štipendij (študiral je do 1575. leta), četudi po vojvodovem mnenju »še mogoče ni v celoti tudi primeren« (Rupel 1965, str. 8). Trubar je v sedemdesetih letih 16. stoletja pisal kranjskim oblastnikom, naj v Tübingen ali kam drugam ne pošiljajo študirat mladeničev, ki se pred tem »niso naučili vse gramatike, principov dialektike in retorike, ker bi si morali potem te umetnosti z velikimi stroški pridobiti pri privatnih učiteljih« (Rupel 1965, str. 14).

TRUBAR IN SLOVENSKI PROTESTANTI

Razmere v slovenskih deželah v času protestantizma so bile drugačne kot v Nemčiji. Deželni vladarji v vseh slovenskih deželah so bili Habsburžani, ki so ostajali pri katolicizmu, deželno plemstvo pa pretežno protestantsko ali pa vsaj naklonjeno protestantizmu. Zaradi tega je imelo plemstvo velike težave z uveljavljanjem zadev, ki so bile tam, kjer je bil deželni vladar protestant, skorajda samoumevne oziroma so bile v pristojnosti deželnih vladarjev (finančne zadeve, organizacija šolstva, cerkvene ureditve itn.). Po drugi strani pa se predvsem na Kranjskem ustvarja vtis, da plemstvo ni imelo zadostnih materialnih sredstev, potrebnih za vzpostavitev šolstva ali pa jih ni želelo prispevati.

Na Kranjskem je bila težava pri uveljavljanju protestantizma med širšimi sloji prebivalstva tudi jezikovne narave. Prebivalstvo, večinoma podeželsko, je govorilo pretežno slovensko, jezik izobraženstva in šol je v tistem času bila še zmeraj humanistična latinščina, višji sloji pa so praviloma komunicirali med seboj v nemščini, ki je bila – lahko rečemo – izvorni jezik reformacije. Prav zaradi tega je pomen dela naših protestantov na področju uveljavljanja slovenskega jezika kot jezika knjige, vzgoje in izobraževanja in ne nazadnje tudi omike toliko večji, pri čemer je treba vsekakor izpostaviti Primoža Trubarja.

Trubarjevi razlogi oziroma vzroki za zahtevo po ustanavljanju šol

in šolanju čim večjega števila otrok so bili drugačni kot, recimo, v Nemčiji, zibelki reformacije. Nemščina je že bila uveljavljena kot pisni jezik, imela je že svojo normo, Nemci so imeli izobrazence, ki so ustvarjali tudi v materinščini. Zato je Luther že lahko želel in zahteval, da je treba brati Sveto pismo v materinščini in na tej podlagi vzpostavljati individualni stik z Bogom in da naj tako dečki kot deklice zaradi elementarnega opismenjevanja, ki bi jim omenjeno omogočalo, obiskujejo šolo vsaj po eno do dve uri na dan. V slovenskih deželah pa so bile razmere veliko težje, tako glede pisnega jezika kot splošnega stanja izobrazenosti (prim. tudi Ciperle 1996, str. 166). Trubar si je moral razen želje po neposredni komunikaciji vsakega posameznika s Svetim pismom v materinščini prizadevati tudi za uveljavitev materinščine kot pisne norme in za dvig splošne kulturne ravni prebivalcev slovenskih dežel. Ugotovimo lahko, da se je pri Trubarju pri njegovi zavzetosti in gorečnosti v zvezi z ustanavljanjem šol in izobraževanjem otrok razen verskega nagiba intenzivno pojavljala še iskrena želja po tem, da bi »preproste Slovence« dvignil iz kulturne zaostalosti (prim. Schmidt 1986, str. 206). To nam potrjuje tudi znano pismo, ki sta ga Trubar in Krelj v zvezi z vodenjem ljubljanske stanovske (sekundarne) šole leta 1565 pisala Bohoriču: »Ne dvomimo, da dobro poznaš in neredko obžaluješ nesrečo in kulturno zaostalost teh območij naše domovine; prava sramota je, kako že povsod prevladuje zaničevanje in zanemarjanje dobrih umetnosti in humanistike. Pa vendar, ko bi le vsi, ki resnično občutijo to bedno barbarstvo, združili z nami tudi svoje prošnje, prizadevanja, nasvete in delo, da bi ga premagali.« (Rupel 1951, str. 112)

Ko je Trubar leta 1562 predstavil kranjskim deželnim stanovom ponudbo württemberskega vojvode Krištofa, da bi lahko iz Tiffernovega sklada dobili dve štipendiji, ki bi omogočali študij na univerzi v Tübingenu, so ti iskali primerne kandidate, vendar »se je izkazalo, da ni takih dijakov, ki bi bili pripravljeni za visoko šolo« (Rupel 1965, str. 11). Ob tem je Trubarju prišlo na misel, da bi bilo nujno v Ljubljani ustanoviti izobraževalno institucijo, katere naloga bi bila tudi priprava na univerzitetni študij. Trubar je pravzaprav, kot izpričujejo dokumenti, pobudnik ustanovitve stanovske šole v Ljubljani: »Mi namreč, ki smo še posebej spoznali, da so šole Cerkvi potrebne kot

leva roka, smo že od vsega začetka skrbi zanje posvetili največ pozornosti in smo prvake naše dežele z mnogimi prošnjami in moledovanjem naposled prepričali, da so naklonjeno in širokosrčno obljubili pomoč ter določili sredstva za ustanovitev in izgradnjo večje šole tukaj v Ljubljani.« (Rupel 1951, str. 112) Na podlagi Trubarjevih prizadevanj so leta 1563 deželni stanovi ustanovili stanovsko šolo v Ljubljani, ki je bila najprej enorazrednica, nato pa se je od leta 1566 pod vodstvom Adama Bohoriča, ki je bil istočasno eden najpomembnejših slovenskih protestantskih izobražencev – bil pa je tudi učenec Philippa Melanchthona v Wittenbergu, na kar je bil sam zelo ponosen – začela hitreje razvijati v pravo sekundarno šolo. Dokončno pa se je ljubljanska stanovska šola kot pripravljavnica na univerzitetni študij in kot šola, enakovredna nemškim protestantskim gimnazijam, uveljavila po letu 1584 pod vodstvom Nikodema Frischlina. Prenehala je delovati leta 1598 (Vidmar 2005, str. 124–128).

Leta 1564 je Trubar napisal »Cerkovno ordningo«, ureditev cerkve in šolstva, kar je bila v nemških deželah pravica in naloga deželnih vladarjev. Zaradi tega je imel Trubar tudi težave z njeno izdajo in uporabo na Kranjskem. Tako kot v mnogih drugih stvareh se je tudi pri sestavljanju Cerkovne ordninge Trubar zgledoval po vzoru Württemberške cerkvene ureditve (Vidmar 2005, str. 75–77). Razloge za ustanavljanje šol navede Trubar sam: *»Obena dežela, ne mejsto ne gmajna ne mogo prez šul, prez šularjev inu prez vučenih ludi biti, ne deželskih ne duhovskih riči prov rovnati ne obdržati. Tu vsaki zastopni človik more labku zastopiti.«* (Trubar 1975, str. 74) Bistvena razlika med Cerkovno ordningo in wurtemberško, pa tudi vsemi nemškimi protestantskimi uredbami, nastane, ko bi moral izdelati konkretno organizacijo šolstva v deželi, predstaviti ureditev šol, stopnje šolanja, učni načrt. Vsega tega namreč v kranjski uredbi ni. Trubar se je očitno zavedal realnosti in ni hotel pisati o nekih neuresničljivih idealih. Njegov »načrt« organizacije šolstva sicer v splošnem predvideva šole v vsakem mestu, trgu in v vsaki župniji, v mestih in trgih nemške in latinske šole, po župnijah pa šole, v katerih bi bil učni jezik slovenščina: *»Cesarji, krali, vijudi inu vsa žlaht oblast inu gosposčina so dolžni [...] v slednim mejstu, v trgu in per sledni fari šulmojstre inu šularje držati, v mejstih inu trgih de se latinsku inu nemšku, per tih farah od farmoštrov, podružnikov*

inu mežnarjev tu slovensku pismu, brane inu pisane vuči.« (Trubar 1975, str. 75)

Iz zahteve oziroma poziva župnikom, naj v svojih župnijah poskrbijo za učitelja, ki bo posredoval elementarna znanja tako dečkom kot tudi deklicam, se Trubar kaže tudi kot utemeljitelj protestantskega elementarnega šolstva na Kranjskem: »*Raven tiga en vsaki pridigar inu farmošter ima tudi per suje fari eniga šulmojstra oli mežnarja imejti inu držati, de te mlade blapčiče inu deklice, purgarske inu kmetiške otroke vuči slovenski brati inu pisati, ta katehizmus zred s to kratko izlago izvuna povejdati.*« (Trubar 1975, str. 95) Lahko rečemo, da je bila Trubarjeva zamisel ljudske šole med najbolj demokratičnimi pedagoškimi idejami v 16. stoletju: »Slovenska ljudska šola zato ni neposredno zasluga protestantizma na Slovenskem, pač pa vodilnih slovenskih protestantov, njihove navezanosti na domače ljudstvo, v prvi vrsti Trubarja ...« (Schmidt 1986, str. 207)

V času reformacije je bilo na Slovenskem dejansko ustanovljenih nekaj ljudskih šol, koliko, pa ne vemo. Vsekakor jih ni bilo mnogo, delno tudi zaradi nasprotovanja posvetnih in cerkvenih oblasti v naših deželah (prim. Schmidt 1986, str. 207). Eden izmed večjih problemov je bil, kdo naj prevzame stroške ustanovitve in vzdrževanja šole ter učiteljski kader, ki ga je primanjkovalo. Še največ elementarnih, ljudskih šol je bilo v mestih in trgih, precej manj pa na podeželju, po vaseh. Izpričane imamo protestantske šole mešane stopnje, najverjetneje ljudske šole v Mariboru, Krškem, Kranju, Brežicah, na Ptujju, Bledu, v Kamniku, Žužemberku, Črnomlju, Metliki, Idriji, v Šentvidu na Koroškem, v Beli pri Železni Kapli, Brežah, Starem dvoru, Velikovcu, v Prekmurju je bila znana šola v Dolnji Lendavi in še kje (prim. Ciperle 1996, str. 142; Ciperle & Vovko 1987, str. 25). Problematično je bilo to, da sta katoliška v času reformacije ostajala tista družbena sloja, katerima bi ljudska šola bila v prvi vrsti namenjena, tj. kmečko prebivalstvo in nižji sloji v mestih.

V slovenskem pedagoškem zgodovinopisju na splošno velja prepričanje, da je razlika med Trubarjevim in Luthrovim pojmovanjem ljudske šole v tem, da jo Luther opredeli kot izbirno šolo, Trubar pa kot splošno izobraževalno: »Luthru je potemtakem 'ljudska' šola izbirna šola. Naloga ljudske šole pa ni izbirati *najboljše* učence za

nadaljnji študij, marveč dajati osnovno splošno izobrazbo *vsem*. Oboje se seveda ne izključuje, toda vsebina učnega dela v šoli se ravna po glavni nalogi, ki smo ji jo namenili.« (Schmidt 1986, str. 206) Vendar je že v nadaljevanju nakazano protislovje prejšnje trditve: »Upoštevati pa moramo, da je bilo na Slovenskem ljudsko šolo težje uresničevati kot na Nemškem, kjer je že pred reformacijo na nekaterih mestnih šolah bila nemščina učni jezik. [...] Slovenščina pa do reformacije nikoli in nikjer ni bila učni jezik in vendar Trubar, tudi kar se te značilnosti ljudske šole tiče – materinščina učencev kot učni jezik – ni zaostajal za svojimi nemškimi učitelji, čeprav je imel za to težje pogoje.« (Schmidt 1986, str. 206) Kljub temu je prevladalo prepričanje, da je Trubarjeva ljudska, torej osnovna šola v funkciji splošnega izobraževanja vseh otrok, Luthrova nemška pa je izbirna; takšna trditev je omogočila izpeljavo trditve, da je protestant Trubar pravzaprav že pred protestantom Komenskim vzpostavil koncept osnovne šole.

Da bi opravil z reformacijo, je deželni knez leta 1580 izdal ukaz, po katerem svoboda vere za pripadnike augsburške veroizpovedi velja le za gospodo in deželane, tj. za člane gosposkega in viteškega stanu, ne pa več za njihove podložnike, prav tako pa tudi ne več za prebivalce mest in trgov. Še huje je deželni knez in nadvojvoda Karel zaostрил zadeve na področju šolstva leta 1587, ko je izdal odlok, po katerem je prepovedal mladini iz njegovih dednih dežel šolati se na tujih latinskih šolah in univerzah, študij je dovolil le na graški (jezuitski) univerzi.

ELEMENTI KONCEPTA VSEŽIVLJENJSKEGA UČENJA PRI TRUBARJU

Trubar se v svojih delih ponekod približa vsebini sodobnega pojmovanja vseživljenjskega učenja. Kot ostali protestanti tudi on zahteva redno branje svetih spisov v teku celega življenja. Razlog za prebiranje je oblikovanje oziroma razvijanje osebnosti posameznika, to pa je pravzaprav enak razlog oziroma utemeljitev, kot so jo imeli že v srednjem veku. Za razliko od srednjeveškega pojmovanja razvoja

posameznikove osebnosti pa se protestantske zahteve po branju demokratizirajo in prenesejo iz ozke skupine posvečenih (duhovščine) na vse ljudi, na vse sloje prebivalstva, literatura pa ni več zgolj v latinščini, ampak v njihovi materinščini. To pomeni, da ima v principu vsakdo, ne glede na stan, spol ali starost, po zaključku katere koli vrste, stopnje ali oblike formalnega izobraževanja možnost kontinuiranega oziroma permanentnega razvoja in učenja. Lahko bi rekli, da se je v resnici z reformacijo in njeno načelno demokratizacijo zahteve po izobraževanju začel proces, ki je kulminiral v 2. polovici 17. stoletja s Janom Amosom Komenskim, ki je lahko na teh podlagah opredelil in zasnoval svoj koncept v marsičem še danes aktualnega vseživljenjskega učenja.

Zahteve po razvoju posameznikove osebnosti, ki jih lahko v 16. stoletju pogojno opredelimo kot komponente vseživljenjskega učenja, najdemo tudi pri Trubarju. Kot tipičen primer bi lahko navedli »Svetiga Pavla listuve«: »Želel bi, naj bi jih naši Kranjci in Slovenci često prebirali, da bi postali, kakor stari pravijo, dobri bibliči, v sv. pismu domači, načitani in učeni, zato da bi našo pravo krščansko vero in vse njene nauke izpričevali in potrevali ne samo iz postil in dolgih razlag, temveč tudi iz studenca: s čistim besedilom, z izreki sv. pisma in s katekizmom, pa tudi da bi pri vseh napadih in disputacijah mogli obstati, zmagati in tolažiti se.« (Rupel 1966, str. 194)

Še bolj pa si je Trubar kot idejni oče reformacije pri nas prizadeval za to, da bi se čim več »lubih Slovincov« naučilo brati in pisati, pri čemer razen mladih vključuje tudi odrasle. Jasno je, da so ga k takim željam razen hotenja po dvigu nivoja kulture pri nas (čemur je pravzaprav v 16. stoletju že bila podlaga pismenost), vodili tudi čisto verski, misijonarski nagibi. V tem Trubar ni bil nič drugačen od protestantov v Nemčiji in pri nas, čeravno pri drugih slovenskih protestantih to ni izraženo v tako velikem obsegu in intenziteti kot pri Trubarju. V predgovoru v »Abecedarium« iz leta 1550 je med drugim zapisal: »*Obtu jest, kir sem tudi k animu starimu vom Slovencom naprej postavljen, sem te vekše štuke naše prave vere v le-te bukvice prepisal inu v tih sem tudi hotel pokazati an legak, kratek pot, koku se ima an vsaketeri skoraj brati navučiti.*« (Rupel 1966, str. 61) Eksplicitno je izražena želja, da bi se po možnosti vsakdo (*an vsaketeri*) naučil brati, za kar je Trubar

tudi poskrbel v didaktičnem smislu. Hotenje po izobraževanju vseh ljudi je še stopnjeval v »Katekizmu« iz leta 1555, ki ga je prav zaradi lažje razumljivosti in berljivosti dal natisniti v latinici. Prepričan je, da se lahko brez težav in hitro naučijo brati in pisati tako mladi, kot tudi stari: »[I]nu nom se tudi zdi, de ta naša slovenska beseda s tejmi latinskimi puhštabi se lepše inu ležej piše ter bere: za volo tih trijeh riči smo mi pustili drugič drukati z latinskimi puhštabi en abecedarium inu le-ta kratki katebismus. Iz tiga abecedarija se mogo ti vaši lubi otročiči inu tudi ti stari lehku inu hitru navučiti brati ter pisati.« (Rupel 1966, str. 63)

Vsaj pri Trubarju lahko identificiramo še eno komponento izobraževanja odraslih, namreč učenje »tujega« jezika v odrasli dobi, ko leta 1567 v »Svetiga Pavla listuvih« hvali kranjske, spodnještajerske, koroške in goriške dame: »[I]mate po vseh svojih gradovih, dvorih in hišah svetopisemske in druge nabožne knjige v nemškem in slovenskem jeziku ... [T]udi so se nekatere izmed Vas, rojene na Avstrijskem, zgornjem Štajerskem in Tirolskem, iz njih naučile slovenščine in le-to navadile brati tudi druge.« (Rupel 1966, str. 195)

Pri drugih slovenskih protestantih praviloma ni zaslediti posebnega poudarka glede izobraževanja oziroma učenja odraslih, pravzaprav se tem vprašanjem pretežno niti ne posvečajo.

SKLEPNE UGOTOVITVE

Po razmahu reformacije v Nemčiji in njeni zahtevi, da posamezniki sami s pomočjo prebiranja »svetih spisov« – za kar je potrebna določena izobrazba – stopijo v neposredni stik z Bogom, se je kmalu pokazalo, da najbolj primanjkuje izobražencev, to je učiteljev in duhovnikov. Zaradi tega so tako Luther, ki je sicer prvi sprožil zahtevo po opismenjevanju vseh otrok, kot tudi ostali protestantski pedagogi veliko več pozornosti namenjali sekundarni stopnji izobraževanja (latinskim šolam, gimnazijam itn.) kot elementarni. To je tudi eden izmed razlogov, zakaj je bila elementarna, ljudska (ali nemška) šola namenjena tudi poklicni selekciji. Praviloma se nemški pedagogi reformacije niso ukvarjali z opismenjevanjem ali kakršnimkoli drugim izobraževanjem odraslih.

Tudi pri slovenskih protestantih lahko ugotovimo, da sta večji poudarek in pozornost namenjena sekundarnemu izobraževanju kot elementarnemu in da je to predvsem zaradi zadovoljevanja kadrovskih potreb, za zagotavljanje primerno izobraženih cerkvenih in posvetnih uradnikov. Elementarno šolanje, kolikor ga je pri nas bilo, je ostajalo na ravni osnovnega opismenjevanja, ki naj bi posamezniku omogočilo vzpostavitev individualnega stika z Bogom s pomočjo Svetega pisma. Prav tako lahko ugotovimo, da slovenski protestanti z izjemo Trubarja niso posvečali posebne pozornosti izobraževanju po končanem formalnem izobraževanju, niti temu, da bi se morali naučiti brati in pisati tudi odrasli, ki tega še ne znajo. To pravzaprav niti ni nenavadno in čudno, saj se je v tem času pri nas komaj vzpostavljala norma pisne besede in pisnega izražanja.

V tem pogledu je bil Primož Trubar izjema, saj lahko rečemo, da sta ga skorajda enakovredno vodila želja po seznanjanju Slovencev s »pravo staro vero«, kot tudi želja po izobraževanju svojih rojakov in njihovemu dvigu iz slabega kulturnega položaja. Za eno in drugo pa je osnova pismenost oziroma vsaj elementarna izobraženost. Pri Trubarju lahko zasledimo nekaj komponent vseživljenjskega učenja in tudi izobraževanja odraslih. Pripravil je katekizem in abecednik, za katera pravi, da se ju z lahkoto naučita brati in uporabljati tako mladenič kot tudi odrasli, omenja pa tudi dejstvo, da so se slovensko (na)učile brati dame, ki so izvirale iz drugih, neslovanskih delov cesarstva.

Eden izmed prvih, ki so opredelili proces permanentnega oziroma vseživljenjskega učenja in izobraževanja z vsemi njegovimi zahtevami, ki v določeni meri ustrezajo tudi kriterijem današnjega časa, je bil Jan Amos Komenský, sam eden izmed voditeljev protestantske skupnosti na Češkem in Moravskem. V svojem konceptu učenja v teku celega življenja je namreč zahteval, naj se ciklus izobraževanja ne prekine po zaključku formalnega šolanja, ampak se mora proces učenja nadaljevati tudi za tem, vse do smrti. Najpomembnejši cilj učenja v teku življenja je zanj razvoj in oblikovanje človeka kot človeka. Človekovo osebnost razvijamo zaradi nje same, da bo posameznik bolj human in dober, ne pa za to, da bi bil »potujoča enciklopedija« ali da bi zgolj dovršeno obvladal določen poklic.

VIRI IN LITERATURA

- Bertin, G. M. (1961). *La pedagogia umanistica Europea nei secoli XV e XVI*. Milano: Marzorati.
- Ciperle, J. (1996). Nov položaj šole in pouka na Slovenskem v 16. stoletju. V: F. Jakopin, M. Kerševan & J. Pogačnik (ur.), *III. Trubarjev zbornik. Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija Reformacija na Slovenskem* (str. 139–147). Ljubljana: Slovenska matica, Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar.
- Ciperle, J., & Vovko, A. (1987). *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.
- Comenius, J. A. (1966). *Pampaedia. V: De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Prague: Academia scientiarum Bohemoslovaca.
- Driesch, J., von den, & Esterhues, J. (1960). *Geschichte der Erziehung und Bildung* (5. ed. Vol. 1: Von den Griechen bis zum Ausgang des Zeitalters der Aufklärung). Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Engelbrecht, H. (1983). *Geschichte des österreichischen Bildungswesens: Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs* (Vol. 2: Das 16. und 17. Jahrhundert). Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- Komenský, J. A. (1995). *Velika didaktika*. Novo mesto: pedagoška obzorja.
- Paulsen, F. (1919). *Geschichte des gelehrten Unterricht auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Mit besonderer Rücksicht auf den klassischen Unterricht* (3. ed. Vol. 1). Leipzig: Verlag von Veit & Comp.
- Raumer, K. v. (1872). *Geschichte der Pädagogik vom Wiederaufblühen klassischer Studie bis auf unsere Zeit* (4. ed. Vol. 1). Gütersloh: Bertelsmann.
- Roth, F. (1898). *Der Einfluss des Humanismus und der Reformation auf das gleichzeitige Erziehungs- und Schulwesen bis in die ersten Jahrzehnte nach Melancthons Tod*. Halle: Verein für Reformationgeschichte.
- Rupel, M. (1951). Novo Trubarjevo pismo. *Slavistična revija*, IV, str. 111–113.
- Rupel, M. (1965). *Trubarjeva skrb za študente*. Ljubljana: SAZU.
- Rupel, M. (1966). *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Schmidt, V. (1986). Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v 16. stoletju. V: *Simpozij Slovenci v evropski reformaciji šestnajstega stoletja* (str. 203–211). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Trubar, P. (1975). *Slovenska cerkovna ordninga – izbor*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

TADEJ VIDMAR

- Vidmar, T. (2005). *Nastajanje novoveške stopenjske šolske strukture*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Vidmar, T. (2006). Ali je zahteva po učenju, ki naj traja vse življenje, domislek sodobnosti? V: J. Muršak & T. Vidmar (ur.), *Neformalno izobraževanje odraslih – nova možnost ali zgolj nova obveznost* (str. 33–62). Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Daša Pahor

PROTESTANTSKA SEPULKRALNA KULTURA NA OBMOČJU DANAŠNJE SLOVENIJE V 16. STOLETJU

Nova vera v 16. stoletju na Slovensko ni prinesla le sprememb na verskem in posledično tudi na političnem področju, temveč je posegla tudi v vsakodnevne navade prebivalstva. Protestanti so se namreč tudi v življenjskem slogu pogosto naslonili na ideje velikih nemških verskih središč, ter po njihovih zgledih ustanavljali nove šole z urejenim sistemom učitelja-pridigarja in mežnarja-pomočnika ter se držali strogo začrtanega urnika. Zagotovili so nove štipendije za nadarjene otroke, iz nemških središč so prihajale nove smernice vsakdanje noše ..., veliko prelomnico pa je zaznamoval tudi nov način pokopavanja, ki bi ga lahko poimenovali kot renesanso sepulkralnih običajev.¹

V času antike je bilo v navadi pokopavati mrtve na zunanji strani mestnega obzidja na za to posebej namenjenem prostoru. Šele v začetku srednjega veka so pokopališča s širjenjem mestnih jeder pogosto vključili v naseljena območja. Obzidja cerkva so imela prvotno le obrambno funkcijo, sčasoma pa so dobila tudi simbolični pomen meje med svetom mrtvih in živih. Med značilnejše elemente pokopališč predvsem v alpskem območju so sodili svetilnik za večno luč, kostnica in t. i. »Beinbrecher«, široka rešetka na tleh vhoda v pokopališče, ki je pred uvedbo danes vsesplošno razširjenih vrat preprečevala vstop divjim živalim. Sčasoma je ta element dobil tudi simbolični pomen, saj je preprečeval tudi izstop duš mrtvih s pokopališča. Ponekod so ob pogrebih na tej rešetki izvajali del obreda.²

- 1 Enciklopedija Slovenije pod geslom pokopavanje preskoči čas med srednjim vekom in 2. pol 18. stol. Vladimir Simič, Pokopavanje, ES 9, str. 56
- 2 Več o tej temi: SÖRRIES 2003, str. 29.

Vso to stoletja dolgo razvijajočo se tradicijo so začele v 15. stoletju prekinjati posamične novodobne ideje, med drugim tudi ta, da bi se pokopališča zaradi higieničnih razlogov morala ponovno urediti izven naselij. Za večino srednje Evrope, kjer so bile srednjeveške ideje in okus v primerjavi z Italijo močno prisotni še v 16. stoletju, je bila tovrstna novost še zelo nesprejemljiva. Le posamična mesta so se na pobudo tamkajšnjih vladarjev oziroma vodij odločila za ta korak, vendar o novih pokopališčih pred letom 1500 znotraj nemškega govornega območja skoraj še ni mogoče govoriti.³

Za uvedbo novih, od naselij ločenih pokopališč so se v 16. stoletju zavzeli protestanti, kar se ni vedno navezovalo na uvedbo lastnih, od katoliških ločenih prostorov za pokopavanje, temveč se je v tem že skrivala renesančna ideja. V govorih Martina Luthra je namreč že zelo zgodaj opaziti kritični ton proti srednjeveško urejenim pokopališčem; že leta 1527 je v svojem delu *Ob man vor dem Sterben fliehen möge* svetoval pokopavanje izven mestnih središč.⁴ Ob tej priložnosti je zapisal: »... *feiner stiller ort sein (solle), der abgesondert were von allen orten, darauff man mit andacht gehen und stehen kündte, den tod, das jüngst gericht und aufferhebung zu betrachten und betten.*«⁵

Kdaj natančno so ta Luthrova navodila doživela odmev, še ni popolnoma znano, vendar pa je samostojna središča zunaj mestnih obzidij kot protestantsko posebnost sprva na Nemškem in nato drugod mogoče zaslediti že zelo zgodaj. V Arnstadtu je takšno pokopališče nastalo leta 1537, v Eislebnu leto dni kasneje, nato pa so med drugim ta zrasla tudi v Altenburgu (1552), Saalfeldu (1553), Eislebnu (1554), Geri (1556), Leipzigu (1556), Weidi (1564) ... Do danes sta se v delno izvirnem stanju ohranili pokopališči v Halleju (1594) in Buttstädtu (1592–1603).⁶ Obširnejša raziskava, ki bi omo-

3 O spremembah pri pokopavanju v začetku 16. stoletja: HAPPE 2003. Verjetno je prvo pokopališče na severnoalpskem prostoru ustanovil Albrecht IV (Modri), ki je leta 1480 odpotoval iz Münchna v Rim, da bi dobil osebno dovoljenje papeža za postavitev tovrstne strukture. HAPPE 2003, str. 64.

4 HAPPE 2003, str. 70.

5 Cit. po: SCHMUCK 1999, str. 13. Sorodni citati tudi v: HAPPE 2003, str. 70–71.

6 GELLHORN 1918; SÖRRIES 1999, str. 70–71; HAPPE 2003, str. 78ss.

gočila pregled tovrstnih gradenj na širšem ozemlju, kjer se je širila protestantska vera, še ni bila napravljena.

Tem pokopališčem so bila skupna visoka obzidja, navadno postavljena v pravokotni tloris. Na notranji strani so bile izdelane arkade oziroma kriti obhod, v katerem je bil urejen prostor za epitafe, nagrobnike oziroma za slikano dekoracijo. Od 19. stoletja naprej so bila ta pokopališča največkrat napačno imenovana »campo santo«,⁷ v 16. stoletju pa se je skoraj izključno uporabljalo ime »Gottesäcker«.

Natančnejši izvor arhitekturnega načrta takšnih pokopališč še ni znan, nemška središča so ga povzela bodisi po nekem iz Italije izvirajočem tipu, od kjer bi lahko pričakovali renesančne vplive, bodisi so se naslonila na neki danes še neznan prvotni arhitekturni načrt. Vsekakor je ta nova oblika prostora za pokopavanje hitro doživela velik odmev po srednji Evropi, priljubljena pa je ostala vse do danes, ko so pokopališča praviloma urejena zunaj mestnih središč, pogosto pa so prav tako še vedno ohranila obzidja z vencem plitkih niš na notranji strani, kjer stojijo posamični nagrobniki.

V 16. stoletju so bila takšna pokopališča znotraj srednje Evrope značilna skoraj izključno za protestante. Na ozemlju današnje Slovenije je pod vodstvom razgledanega in tako politično kot finančno močnega plemstva nastala cela vrsta tovrstnih arhitekturnih struktur v zadnji četrtini 16. stoletja. Šele v tem času se je namreč na Slovenskem začel velik, vendar kratkotrajen razcvet protestantske umetnosti.⁸ Naročnik je bila druga oziroma tretja generacija samozavestnih

7 Izraz campo santo je v srednjo Evropo, zlasti v Nemčijo, prišel šele v 19. stoletju. V srednjem veku je bilo v glavnem znano le pokopališče v Pisi, katerega vpliva pa za enkrat še ni bilo mogoče povezati z nemškimi protestantskimi pokopališči. HAPPE 2003, str. 76–82.

8 V svojih člankih sem pogosto poudarila svoje odločno nasprotovanje nekaterim starejšim avtorjem, ki so zagovarjali neke vrste mrk na področju umetniškega ustvarjanja in gradnje novih sakralnih objektov za časa reformacije. Glede na ohranjene objekte, arhivske vire in glede na primerjavo z drugimi deželami, kjer protireformacija ni povzročila popolne devastacije, je na Slovenskem za časa reformacije umetnost doživljala pravi razcvet pod pokroviteljstvom najvišjega sloja prebivalstva, ki so za izvedbo del najemali predvsem iz Italije preseljene mojstre. Več o tem med drugim: PAHOR 2005; PAHOR 2006 s starejšo literaturo.

pripadnikov nove vere, ki se je rodila v protestantskem okolju in se največkrat podala na študijska potovanja v velika nemška središča, zato je v primerjavi s prvo generacijo protestantov, ki so se pogosto le prilagajali vplivom iz tujine na domačih tleh, reformacijsko umetnost z arhitekturo poznala iz prve roke.

Celotno število novih protestantskih pokopališč 16. stoletja na Slovenskem še ni popolnoma znano,⁹ prav tako pa ostaja največkrat neznanka tudi njihov videz. Za pokopališče pri Vipavskem Križu je npr. znano le, da so leta 1597 vaščani pripeljali kup kamenja, da bi ga obzidali.¹⁰ Več je znanega o protestantskih pokopališčih na Štajerskem: med drugim so jih ustanovili tudi v Slovenskih Konjicah in v Slovenj Gradcu. Prvega je 21. januarja 1600 porušila protireformacijska komisija,¹¹ o drugem pa arhivski podatki pričajo le, da je v začetku leta 1595 Erazem Gall zum Gallenhoffen prodal neko zemljišče za postavitve pokopališča, zraven pa naj bi uredili še prostor za predikanta in pa *auditorium*, torej kapelo oziroma cerkev za pridiganje.¹²

Več podatkov se je ohranilo o pokopališču pri nekdanji cerkvi v Govčah pri Žalcu, ki velja za najznamenitejšo protestantsko cerkev na Slovenskem. Načrte za cerkev dvanajsterokotne oblike s poligonalno izdelanim prezbiterijem in manjšim zvonikom je že leta 1579 izdelal v Slovenskih Konjicah živeči italijanski arhitekt Pietro Antonio Pigrato. Po letu dni je po manjših lokacijskih zapletih gradnja končno stekla. Gradnja je potekala tekoče, mojster Pigrato je bil pogosto prisoten na gradbišču, sicer pa ga je nadomeščal njegov polir, mojster Peter Salter iz Celja. Predikant Jurij Maček je vodil natančne dnevnik in shranjeval račune, ki omogočajo natančno rekonstrukcijo poteka gradnje.¹³

9 Pri tem ne smemo mešati obravnavanih pokopališč s starejšimi pokopališči, ki so si jih protestanti največkrat le prisvojili (npr. pri cerkvi sv. Petra v Ljubljani).

10 KOBLAR 1894, str. 25.

11 Natančnejši opis dogodkov tega dne v pismu, hranjenem v: StLA, Laa. A. Antiquum XI, Sch. 38 (Gonobiz). Na kratko o tem tudi: PAHOR 2006, str. 133.

12 StLA, Antiquum XI, Sch. 45, pismo 15. 2. 1595.

13 Deloma objavljeno v: PAHOR 2005 s starejšo literaturo in citiranimi viri. V pripravi je tudi natančnejša monografija, kjer so popisani vsi dokumenti.

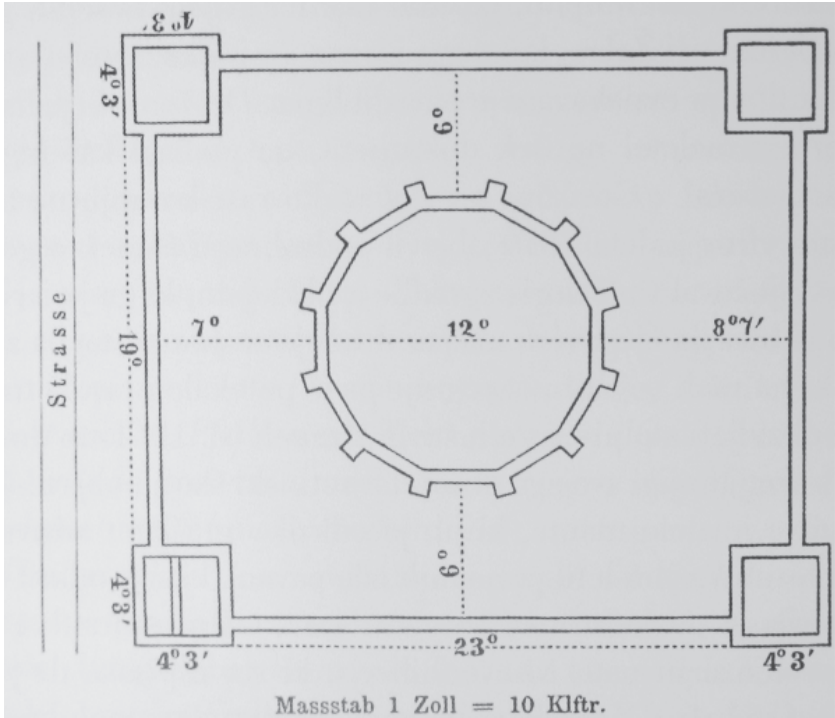
Ko je bila cerkev po slabem desetletju že skoraj končana, je iz višjih vladnih krogov v Gradcu, ki jih je sestavljalo protestantsko plemstvo, prišla zahteva po ureditvi protestantskega pokopališča za celjsko okrožje. Okoli cerkve naj bi v ta namen zgradili še obzidje, za katerega načrt je prav tako naredil arhitekt Pigrato. 7. aprila 1589 je Baltazar Wagen von Wagensperg (Bogenšperk) pisal v Gradec, da je Pigrato naredil »das Modell wegen der kirchen freythoff zu Scharfenau«. ¹⁴ Predračun za obzidje je bil izdelan šele 12. maja, ko so izračunali, da bi morala biti okvirna cena zidave 1370 gld (priloga 1). Kot je razvidno iz izkopanih temeljev iz konca 19. stoletja, ¹⁵ je bilo pokopališče, ki je obkrožalo cerkev, skoraj kvadratne oblike, na vsakem vogalu pa je stal stolp (*slika 1*). ¹⁶ Skupna dolžina sten naj bi bila 176 klafter, višina malce manj kot 3 klaftre (skoraj 6 metrov), tako da je bila skupna površina natanko 490 klafter. Po standardnem ceniku je zidava ene klaftre obzidja stala 2 gld. Površina vseh stolpov naj bi bila 800 klafter, kriti pa naj bi bili s strešniki, kar je skupaj z delom nanese 250 gld. Lesena ostrejša in vse tesarsko delo za vse štiri stolpe sta po predračunu stala še 80 gld, 60 gld pa izdelava posamičnih nadstropij v stolpih. ¹⁷ Čeprav to v predračunu ni omenjeno, so bili stolpi različno veliki, saj se kasneje pogosto omenjata dva večja in dva manjša stolpa. Notranjščini večjih dveh sta bili kasneje urejeni kot bivalni prostori, manjših dveh pa kot skladišča. Mogoče je, da je prvotni načrt pred-

14 StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV, pismo dat. 7. 4. 1589. Wagen je bil t. i. inšpektor za gradnjo cerkve in je moral odobriti vsa večja dela in pregledati stroške, medtem ko je izplačevanje in popis vsakodnevnih stroškov vodil kar sam predikant Jurij Maček.

15 OROŽEN 1879.

16 Ignac Orožen pri izkopavanju obzidja leta 1879 še ni odkril prezbiterija cerkve, zato je izrisana le dvanajsterokotna zasnova. Natančnejši tloris je enajst let kasneje izdelal šele Josef Wastler.

17 StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV, predračun dat. 12. 5. 1589. Tesarski mojster Lovrenc Košir bi po drugem predračunu, kjer naj bi sam poskrbel še za vso dodatno opremo, vključno s kovinskimi deli, dobil 380 gld, vendar mu je bilo izplačanih le 350, zaradi česa se je kasneje, verjetno po njegovi smrti, pritožil Koširjev sin Gašper. Obračun Wagnovih stroškov iz 1. 2. 1594 in pismo Gašperja Koširja iz 18. 11. 1596, oba v: StLA, Antiquum XI, Sch. 37, IV.

Slika 1: Govče pri Žalcu, tloris cerkve s pokopališčem iz leta 1879
po Ignacu Orožnu

videval gradnjo štirih enakih stolpov, vendar je bil kasneje spremenjen. Glede na kasnejše račune je moralo imeti obzidje tudi ena večja in ena manjša vrata.

Obzidje pokopališča so gradili počasi. Čas okoli leta 1590 je namreč pomenil obdobje, ko je umrla velika večina ljudi, ki so še pred desetletjem s svojo vztrajnostjo dosegli pričetek gradnje napredno zasnovane reformacijske cerkve za Celjsko. Med drugim je konec septembra 1591 umrl tudi predikant Jurij Maček. Nasledil ga je njegov pomočnik Janez Weidinger, ki je sicer izviral iz revnega ljubljanskega meščanskega sloja, vendar mu je v mladih letih njegova izrazita nadarjenost zagotovila štipendijo za študij v Tübingenu, ki so jo

razpisali ljubljanski protestantski plemiči.¹⁸ V začetku devetdesetih let je mogoče v dokumentih občutiti večja razhajanja med protestanti na Celjskem, kar se je poznalo tudi pri nadaljnji gradnji govške cerkve. Tudi mojster Pigrato je začel zgubljati zanimanje za zgradbo. 16. avgusta 1589 je Baltazar Wagen pisal Pigratu, naj zgradi cerkveno obzidje ali pa naj za to pošlje nekoga drugega.¹⁹ Po tem času je gradnjo prevzel mojster Peter Salter iz Celja. Pri gradnji so sodelovali tudi nekateri mojstri in rokodelci, ki so pomagali že pri gradnji same cerkve: kamenje je dovažal Matija Kraševc, prvo veliko količino kamenja za obzidje je pripeljal 12. julija 1589, tesarski mojster Lovrenc Košir je poskrbel za lesene dele ... Pokopališko obzidje so gradili po delih. Do leta 1592 so bile verjetno dokončane še tri stranice in vsi stolpi, manjkala je le stranica med večjima stolpoma,²⁰ v katerih so nameravali urediti stanovanjske prostore.

Gradnja obzidja pri govški cerkvi je pomenila le arhitekturno ureditev prostora, saj so mrtve na tem mestu začeli pokopavati še za časa gradnje cerkvene zgradbe. Do leta 1592 se je pokopališče že zelo razširilo, saj je šlo za edino uradno protestantsko pokopališče za celotno Celjsko. Grobove in epitafe dokumenti večkrat omenjajo tako v notranjosti cerkve kot tudi zunaj. Gradnja pravilno zasnovanega obzidja je očitno zmotila dotedanjo ureditev pokopališča. Weidinger je bil namreč primoran, da je pri izkopavanju zemlje za temelje obzidja dal odstraniti nekaj grobov, kar je po svojih besedah storil z

18 Prepisi dokumentov o tem v: StLA, A: ELZE Theodor, K:1, H:3. O tem tudi: ELZE 1877, pp. 31–32; 60–61; RAJHMAN 1997, pp. 147–149. Janezova mati Dina Weidinger je potrdilo na svojo prošnjo in obvestilo o štipendiji dobila dne 2. 4. 1582.

19 StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV, računska knjiga za 1589. Wagen se je po času gradnje samo še enkrat, sicer v zvezi s tesarskimi deli, obrnil po nasvet k Pietru Antoniu Pigratu, hkrati pa tudi h glavnemu deželnemu arhitektu Franzu Märblu, ki je v preteklem desetletju trikrat prišel izmerit cerkev, izdelal pa je tudi načrte za portale. Pismo dne 17. aprila 1591 v StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV

20 Weidinger zapisal, da je dal za izgradnjo (delilne) stene izkopati zemljo okoli dveh velikih stolpov. StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV, računska knjiga za 1. 8.–30. 9. 1592.

vsem dostojanstvom do umrlih (»... *den grundt und die gräber zu den Natürlichen. Salvo honore gemächen außwerfen lassen*«).²¹ Malo za tem so verjetno tudi zaključili z gradnjo obzidja, katerega so prekrili s škodlami.

Rekonstrukcija govškega obzidja je mogoča le na podlagi Orožnovih izkopavanj s konca 19. stoletja in deloma iz arhivskih podatkov. Glede na pogosto improviziranje pri gradnji, ki je opazno v arhivskih dokumentih, saj sta Weidinger in Wagen pogosto tožila zaradi pomanjkanja denarja in je zato zidava potekala po delih, bi morda lahko predvidevali delno odstopanje od prvotnega Pigratovega načrta. Kljub temu, da se pri zasnovi govške cerkve arhitekt močno naslonil na najbolj značilno obliko srednjeevropske reformacijske cerkvene arhitekture,²² pa se je oblika pokopališča navezovala na bolj tradicionalno obliko. Sodobna protestantska pokopališčna obzidja v svoj korpus namreč niso vključevala cerkve oziroma kapele, v govškem primeru pa je cerkev predstavljala jedro zasnove.²³ Zelo visoko obzidje z močnimi stolpi na vogalih je bržkone spominjalo na obrambno obzidje, kot so bila sicer v manj pravilnih oblikah značilna za srednjeveške cerkve. Sočasne primerjave za govško cerkev bi lahko iskali pri zasnovi pravokotnih gradov z obrambnimi stolpi, ki so postali v 16. stoletju priljubljeni tudi pri nas, kjer bi lahko iskali tudi sodobnejše renesančne tendence po centralizaciji prostora. Številni ohranjeni dokumenti tudi ne omenjajo arkad ali niš ali pa celo manjšega

21 StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV, računska knjiga za 1. 8.–30. 9. 1592.

22 Dvanajsterokotna oblika govške cerkve je brez dvoma izvirala iz centralnih oblik cerkva, ki so se z reformacijo začele pojavljati širom po srednji Evropi, verjetno pa so imele svoj izvor pri radikalno antikatoških francoskih centralnih »templjih«. Z nastopom 17. stoletja je njihova priljubljenost malce upadla, vendar pa ta arhitekturni tip ni nikoli bil popolnoma izrinen. V Nemčiji je najznamenitejša cerkev tovrstne oblike stala v Hanavu, porušena pa je bila v drugi svetovni vojni. Kdo natančno je prinesel idejo za izgradnjo centralne cerkve na Slovensko Štajersko iz dokumentov za enkrat še ni bilo mogoče razbrati. Več o tem: PAHOR 2005 s starejšo literaturo.

23 V tem moram nasprotovati Nacetu Šumiju, ki je trdil, da je bil kompleks v Govčah zaradi postavitve cerkve v središče ograjenega prostora edini vzorčni primer idealne rešitve. ŠUMI 1987, str. 200.

obhoda ob notranji strani stranic obzidja, kar je bilo značilno za sočasna pokopališka obzidja v nemških protestantskih središčih. Verjetno je na odklon od pričakovanih arhitekturnih oblik vplivalo dejstvo, da je bilo obzidje dodano naknadno, za tem, ko je pokopališče delovalo že nekaj let (verjetno brez kake posebne ureditve) in se je zato naslonilo na srednjeveški red združitve bivalnih, verskih in sepulkralnih površin. Po drugi strani pa je za širše območje versko in politično pomembna cerkvena stavba v Govčah, obdana z visokim obzidjem in štirimi stolpi, lahko imela tudi močan simbolični pomen in je posebljala verz »Ein feste Burg ist unser Gott«²⁴ (»močna trdnjava je naš Bog«).

Na Slovenskem Štajerskem je poleg cerkve v Govčah ohranjenih tudi nekaj več dokumentov o cerkvi (avditoriju) in pokopališču pri gradu Betnava,²⁵ med drugim tudi pogodba v dveh verzijah za izgradnjo pokopališča²⁶ in računski knjiga od leta 1588 naprej, ki jo je vodil Klemen Welser von Eberstein (Clemenns Welzer oziroma Welsser). V tem letu so namreč nedaleč stran iz Maribora pod pokroviteljstvom družine Eberstein začeli urejati prostor za pokopavanje z manjšim prostorom za protestantsko pridigo in hišo za predikanta. V nasprotju z govško cerkvijo je pokopališče stalo ločeno od cerkve, po svoji obliki pa se je popolnoma naslonilo na sodobno srednjeevropsko reformacijsko arhitekturo.

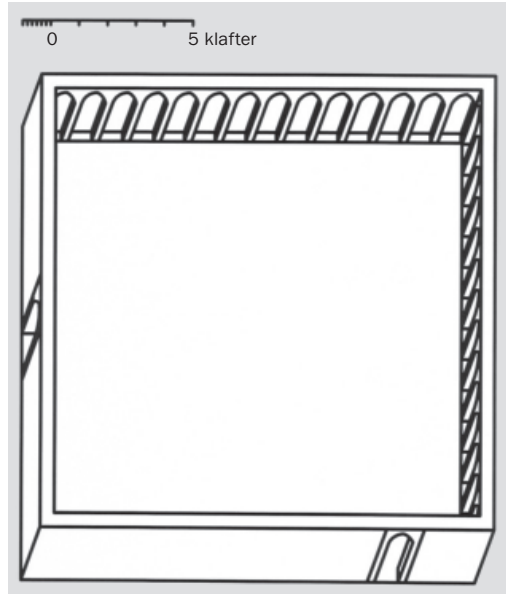
Za izgradnjo pokopališkega obzidja sta 14. julija 1588 podpisala pogodbo Klemen Welzer von Eberstein in Johan Homeli drugi, zdravnik iz Maribora, z Nikolajem Kitom (Kittom) in Benediktom

24 Po drugi strani bi pri zasnovi kompleksa v Govčah lahko iskali idejo Salomonovega templja. Kakršni koli posebni simboliki bi lahko oporekalo dejstvo, da se ta ne omenja v nobenih od izredno številnih dokumentov, vezanih na gradnjo. Problem simbolike govške cerkve je sicer preobširen za razpravo na tem mestu.

25 Vsi dokumenti v: StLA, Antiquum XI, Sch. 51, deloma objavljeni v: OROŽEN 1875, str. 317 ss. V nadaljevanju so citirani le arhivski viri, ne pa tudi nekateri ponavljajoči se podatki v Orožnovi publikaciji.

26 Ena verzija (verjetno prepis izvirne pogodbe) je zapisana na ločeni listini, drug prepis, ki ima že vnesene nekatere dodatke oziroma natančnejše opise, pa je v računski knjigi. StLA, Antiquum XI, Sch. 51.

Slika 2:
Shematična rekonstrukcija pokopališča pri dvorcu Betnava (Daša Pahor)

Riverjem,²⁷ gradbenima mojstroma iz Maribora (*priloga 2*). Mojstra sta se zavzela, da bosta izdelala kvadratno obzidje z dolžino in širino 16 klafter (ca 28,8 m).²⁸ Na notranji strani naj bi bili izdelani pet čevljev široki (malce več kot meter in pol) in dva čevlja globoki (ca 66 cm)

27 Benedikt River oziroma Benedetto da Riva je prišel iz Italije in ustalil v Mariboru, kjer so mu podomačili tudi ime. Verjetno bi lahko predvidevali, da je na Štajerskem v 16. stoletju delovalo več Benediktov iz Rive. Še nek Benedikt se omenja v Gradcu v šestdesetih letih (KOHLBACH 1961, str. 38), vendar verjetno ne gre za istega mojstra, saj se kvaliteta naročil močno razlikuje. Benedik iz Gradca je namreč vodil gradnjo mestne hiše, Benedikt iz Maribora pa je dobri dve desetletji kasneje zidal pokopališče, vodnjak in predikantovo hišo v Betnavi. Še en Benedikt iz Rive (Wenedictus Riwer) se l. 1586 omenja tudi v Celovcu, ko sta z ženo Agato dne 27. 9. krstila sina Hieronima. KL, Stadtpfarre Klagenfurt St. Egid, Matriken 1, Taufbuch 1571–1599. AKL ne omenja nobenega od dveh mojstrov, prav tako ne WASTLER 1883.

28 Za primerjavo moram na tem mestu poudariti, da je bilo pokopališče v Govčah kar 7,5 krat večje, saj je posamična stranica obzidja (po Pigratovih prvotnih načrtih) merila kar 44 klafter, kar je ca 79 metrov.

loki, ki naj bi imeli en in pol čevelj razmaka. Na pokopališče naj bi vodil velik portal, manjše vrata pa naj bi bila izdelana tudi na poti do predikantove hiše. Zidovje naj bi bilo kruto s strešniki. Iz teh podatkov je mogoče izdelati shematično rekonstrukcijo pokopališča (*slika 2*), vendar pa oblika posamičnih detajlov ni znana. Tako pogodba v prvi verziji veleva, naj se na vogalih izdelata neke primerne okrasne elemente, prav tako tudi nad glavnim portalom, kar se lahko plača tudi naknadno. Prepis iste pogodbe v računski knjigi (verjetno narejen za tem, ko so se z mojstroma dokončno dogovorili o okrasju obzidja oziroma po že opravljenem delu) pa kot okrasje obzidja omenja nekakšne »štirioglate cine z luknjami«, kar bi mogoče lahko pomenilo, da je na zgornjem delu obzidja potekal konzolni venec, po štiri takšne »cine« so bile izdelane tudi nad glavnim portalom na notranji in na zunanji strani, za kar sta mojstra dobila še dodatnih štiriinšedemdeset goldinarjev (*»... über den Gotsacker gemeüer wier Egkh zinnen mit höllen, Also auch über Thor wnnnd in mit wier Zinnen, Alle Achte per wierwundsiebzig gulden gemacht ...«*).²⁹ Portala nista izdelala mojstra Kitt in River, temveč kamnosek Anton Filip (Antoni Philip) iz Maribora, ki je prav tako izklesal manjša vrata na predikantovi strani.³⁰

Zgovoren je podatek, da pogodba posebej poudarja, naj bo zunanjščina izdelana iz malih klesanih kamnov, notranjščina pa naj bo zglajena in pobeljena, da se jo bo dalo okrasiti s poslikavami. Poslikave notranjih stranic sten so bile namreč praviloma sestavni element protestantskih pokopališč, ki so se razvila v 16. stoletju v Nemčiji, ideja za to pa izvira neposredno iz Luthrovih govorov.³¹ Ko je leta 1527 pisal o od naselij ločenih pokopališčih, je o njihovi ureditvi namreč dejal še, naj se stene pokopališč poslikajo z ustreznimi podobami (*»... daselbst umbher an der wenden kund man solche andechtig bilder und gemelde lassen malen.«*)³² V svojem delu leta 1542 je o

29 StLA, Antiquum XI, Sch. 51, računska knjiga, str. 38v.

30 Idem. Za izdelavo portalov je bil izplačan 12. junija 1589. O samemu mojstru za enkrat ni znanih več podatkov.

31 O poslikavi protestantskih pokopališč s poudarkom na motivu postave in milosti sem govorila na ikonografskem kolokviju leta 2006 v Ljubljani. O tem bo objavljen tudi članek, ki se deloma nanaša na tukaj obravnavano temo.

32 Cit. po: SCHMUCK 1999, str. 13.

poslikavi pokopališč zapisal tudi: »Wenn man auch sonst die Greber wolt ehren, were es fein, an die Wende, wo sie da sind, gute Epitaphia oder Sprüche aus der Schrifft drüber zu malen oder zu schreiben, das sie fur augen weren denen, so zur Leiche oder auff den Kirchoff giengen ...«,³³ torej naj se na stene pokopališč, kjer te so, naslika epitafe (govori o slikanih epitafih) ali biblijske citate, tako da so ti pred očmi vernikov, ko gredo na pokopališče.

Protestantska pokopališča so bila tako po Luthrovih navodilih pogosto poslikana s celotnimi ciklusi podob, ki so bili izdelane po skrbno zasnovanem ikonografskem programu: med drugim so niše pokopališča v Eislebnu poslikali s postavami iz Stare in Nove zaveze, za pokopališče v Regensburgu pa so ohranjeni arhivski viri s kar tremi različnimi ikonografskimi programi ...³⁴ Primerjave za morebitne poslikave nekdanjih protestantskih pokopališč na Slovenskem bi lahko iskali na bližnjem Avstrijskem Koroškem in Štajerskem, kjer se je ohranilo še nekaj tovrstnih poslikav. V teh primerih ne gre za novo postavljena protestantska pokopališča, temveč za starejša, še srednjeveška pokopališča znotraj cerkvenih obzidij, ki so jih v 16. stoletju pripadniki nove vere prevzeli za svoja, ter njihovo že obstoječo podobo poskušali prilagoditi Luthrovim navodilom. Najbolj znamenit cikel se je ohranil v Rantenu na Avstrijskem Štajerskem tik ob koroški meji (*slika 3*). Tam so bile ob koncu 16. stoletja med zunanji oporniki cerkve izdelane freske z motivi iz Svetega pisma, ki jih je reformacijsko gibanje smatralo za poučne in primerne za okrasitev prostorov za pokopavanje (žrtvovanje Izaka, molitev na Oljski gori, Jobova zgodba, razodetje na gori Tabor, poslednja sodba, Vnebovzetje ...), kot tudi redki ikonografski motivi, ki jih je razvila nova vera v prvi polovici 16. stoletja. Taka sta tudi vodnjak s Kristusovo krvjo (evharistija) ter motiv postave in milosti.³⁵ V tej danes

33 Idem.

34 V celoti objavljeni in interpretirani v: SCHMUCK 1999. O pokopališču v Eislebnu podrobneje: SÖRRIES 1999, str. 71–73

35 Več o freskah v Rantenu: DIE AUSSENMALEREIEN 1898; WOISSET-SCHLÄGER-MAYER 1964, str. 164–170; SÖRRIES 1999, str. 68–69 s starejšo literaturo. DEHIO-HANDBUCH 1982, str. 389. Ločen članek o motivu postave in milosti v sepulkralni umetnosti na Slovenskem je v tisku.

Slika 3: *Ciklus poslikav na nekdanjem protestantskem pokopališču v Rantenu na Avstrijskem Štajerskem (foto: Daša Pahor)*

zaspani gorski vasici so se ob koncu 16. stoletja zbirali zelo razgledani pripadniki nove vere, med drugim se je tam rodil tudi znameniti avtor in geograf Martin Zeiller (1589–1661). Druge sorodne freske so še dobro ohranjene na zunanjščinah cerkva v vaseh Sagritz in Lind an der Drau na Avstrijskem Koroškem, kjer so nekoč prav tako stala protestantska pokopališča.³⁶

V primeru, da za poslikavo ni bil izdelan celosten ikonografski program, so stene lahko krasili epitafi, bodisi klesani, bodisi slikani, ki so jih dali izdelati posamezni zasebniki. Monumentalna poslikava zunanjščine stolpa v kraju Lind a. d. Drau z majhnimi klečnimi figurami na spodnjem robu, okrog katerih so še zelo slabo vidni napisni trakovi, kaže na to, da je v tem primeru šlo za nagrobni spomenik, namenjen določeni družini.

36 O teh spomenikih tudi: KIENZL, str. 102–103; SÖRRIES 1999

Slika 4: Skica protestantskega pokopališča v Kamniku iz leta 1595
(Archivio arcivescovile Udine, Chiese a parte imperii, Stein o Kamnik)

Ali so za pokopališče pri gradu Betnava v Mariboru zares hoteli izdelati celoten ikonografski ciklus, ali pa so bile niše namenjene le posamičnim slikanim epitafom, iz ohranjenih dokumentov ni razvidno. Pred krajšo razpravo o epitafih pa je treba v sklopu o protestantskih pokopališčih na Slovenskem, ki so se zgledovala po nemških vzorih, omeniti še nekdanje protestantsko pokopališče pri Kamniku pri gradu Križ. Če zanj niso ohranjeni tako natančni podatki, kot za zgoraj obravnavani strukturi v Govčah in pri Betnavi, pa se je v Videmskemem arhivu ohranila precej zgovorna skica, izdelana leta 1595 (slika 4).³⁷ Za razliko od dveh štajerskih in znanih nemških pokopališč je bilo tisto pri gradu Križ v Kamniku ovalne

37 Archivio arcivescovile Udine, Chiese a parte imperii, Stein o Kamnik. Za posredovanje vseh podatkov in skice se najlepše zahvaljujem prof. dr. Janezu Höflerju.

oblike.³⁸ Na notranji strani so jasno vidne velike niše, v katerih bi lahko pričakovali klesane oziroma slikane epitafe, na zgornjem pasu niš pa so postavljeni nekakšni medaljoni (slikani ali klesani?). Znotraj samega pokopališča sta vidna zgolj preprosta križa, ki sta bržkone zaznamovala grobove. Več o sami postavitvi pokopališča, ki ga je skupaj z mnogimi drugimi le nekaj let kasneje razdejala protireformacija, ni znanega, tema pa si brez dvoma zasluži natančnejših raziskav na podlagi arhivskega gradiva.

Pokopavanje izven mestnih središč je s seboj prineslo tudi razcvet epitafov. Že od časa srednjega veka naprej sami grobovi niso pomenili prostora obujanja spomina na mrtvo osebo, kot to poznamo danes, temveč so temu služili epitafi – spominske plošče. Pokopališča so bila namreč premajhna, da bi zadostila potrebo po pokopu mnogih umrlih (zlasti v času raznih epidemij), zato so bili grobovi zelo kratkotrajne narave, saj so jih navadno vedno znova uporabili vsakih nekaj let.³⁹ Pokopavanje s krstami je bilo zaradi tega zelo redko, za to pa je bilo treba plačati poseben davek. Finančno močnejše družine oziroma posamezniki so zato namesto nagrobnikov dali izdelati epitafe, ki so jih dali vzdati v cerkvene zidove, včasih tudi v obzidje, kjer je bila verjetnost za njihov dolgotrajnejši obstoj večja. Pogosto so bili ljudje pokopani tudi daleč stran od svojih domov, zlasti v času vojn, in tudi v teh primerih so jim dali svojci izdelati spominske plošče.

16. stoletje je še povečalo število takšnih spomenikov. V tem času je namreč porasla politična in finančna moč meščanstva ter plemstva, izdelava epitafa pa je postalo skoraj nenapisano pravilo in zelo pogosto tudi edini kos umetnine, ki jo je posameznik naročil za časa svojega življenja. Nova vera je brez dvoma še dvignila samozavest naročnikov pri izdelavi tovrstnih plošč, nova pokopališča pa so zagotovila tudi nova mesta. Morda bi lahko računali tudi na izdelavo epitafov izven samega mesta pokopa; če je bil član družine pokopan

38 O pokopališču med drugim tudi: STELE 1929, str. 394; ŠUMI 1987, str. 199. O uničenju pokopališča že: VALVASOR 1689, XI, str. 115

39 O srednjeveškem načinu pokopavanja: SÖRRIES 2003 s starejšo literaturo.

na bolj oddaljenem novem pokopališču, so mu morda svojci postavili tudi spominsko ploščo v cerkvi bliže svojemu domu.⁴⁰

Do danes so se na Slovenskem ohranili predvsem klesani protestantski epitafi, ki so razsejani po celi deželi.⁴¹ V večjih skupinah jih najdemo predvsem na Slovenskem Štajerskem: ob župnijski cerkvi v Celju, Mariboru, na mestu nekdanjega pokopališča v Vurberku, ... V Ljubljani se jih je več ohranilo ob cerkvi sv. Petra, kjer so si pripadniki nove vere prilastili starejše pokopališče, prav tako se je ohranila skupina v frančiškanski cerkvi v Novem mestu, ki so jo prevzeli lutrovci, ... Ti epitafi, za katere bi lahko predvidevali, da so zelo majhen ohranjen del nekdanjega opusa, obsegajo celoten kvalitativni spekter. Za bogatejše naročnike so bili izdelani razkošnejši spomeniki, kot je npr. epitaf za Sigismunda Schrotta⁴² v stranski ladji celjske župnijske cerkve, medtem ko so navadni meščani dobili preprostejše, skoraj šablonsko izdelane plošče.⁴³

Poleg klesanih epitafov so v 16. stoletju izdelovali tudi kovinske in slikane epitafe. Medtem, ko so bili prvi zaradi cene in zahtevnosti izdelave brez dvoma redkejši (kasneje pa praviloma reciklirani zlasti za izdelavo topov za časa vojne), pa bi morali v 16. stoletju računati

40 V večini cerkva znotraj mest so si ob koncu 16. stoletja protestanti prisvojili svoja mesta za pridiganje. To je bilo mogoče predvsem zaradi nastavljanja lastnih predikantov, kjer so pri oltarjih imele posamične protestantske družine beneficije. Po drugi strani pa je izredno veliko župnikov vsaj deloma simpatiziralo z novo vero.

41 Osnovno delo na to temo: CEVC 1981.

42 O Sigismundu Schrottu v arhivskih virih za Celjsko ni znano mnogo, vendar pa je močna pripadnost reformaciji ostala močno zasidrana v njegovi družini. Med drugim je bil Adam Schrott eden glavnih pobudnikov za izgradnjo govške cerkve, v začetku 17. stoletja pa se je kot večina članov družine izselil v tujino. V Regensburg se je za časa protireformacijske čistke leta 1628 v starosti oseminsedemstih let preselila tudi Sigismundova hči Genovefa. Tri leta kasneje je umrla in bila pokopana prav na pokopališču sv. Lazarja, za katerega so bili izdelanih zgoraj omenjeni ikonografski programi. StLA Exulantenkartei Doblinger, Familienreihe M-Z. Le leto dni po njeni smrti je bavarska vojska demolirala celotno tamkajšnje pokopališče.

43 Včasih je težko ločevati protestantske in katoliške epitafe 16. stoletja, med drugim tudi zato, ker so bili največkrat delo istih kamnoseških mojstrov. Tema je preobširna za razpravo na tem mestu.

na veliko število slikanih epitafov. Ti so bili brez dvoma naročnikom finančno lažje dostopni, poleg tega pa so dopuščali upodobitev večjega števila motivov. V deželah, ki jih protireformacija ni osiromašila protestantske umetnosti, so tovrstni epitafi 16. stoletja v velikem številu razobešeni znotraj cerkva, največkrat na mestih, kjer bi v katoliških cerkvah pričakovali stranske oltarje. Mnogokrat so prevzeli tudi obliko le-teh. Na Slovenskem se je do danes ohranil le slikani epitaf otrok iz družine Khisl v cerkvi na Pristavi pri Polhovem Gradcu.⁴⁴ Večina ostalih na les slikanih epitafov se je brez dvoma okoli leta 1600 skupaj z drugimi umetninami in tiski znašla na grmadah.

Še manj je znanega o epitafih, slikanih neposredno na steno, ki so nekoč, tako kot na Nemškem in na Avstrijskem Koroškem, morali krasiti stene pokopališč, ali pa so bili po srednjeveški tradiciji kot spominska obeležja izdelani poleg klesanih znotraj cerkva. Na Slovenskem morda še obstoječi tovrstni spomeniki niso bili odkriti, vendar pa se je v graškem arhivu ohranila risba, ki najverjetneje predstavlja eno tovrstnih poslikav. Gre za epitaf bratov Erazma in Sebastijana Schrattenbacha iz leta 1590, ki je nekoč stal v župnijski cerkvi v Radljah ob Dravi (*slika 5*).⁴⁵ Na spodnjem delu sta poleg družinskega grba upodobljena klečeča brata v vojni opravi, na zgornjem delu pa je upodobljen skrajno nenavaden motiv: Kristus v spremstvu treh (!) apostolov steguje roke proti klečečemu možu v bojni opravi, za katerim stoji večja skupina ljudi v orientalskih nošah z velikim lisastim psom ob nogah.

Morda je bila za radeljski epitaf kot predloga uporabljena grafika Virgila Solisa s podobo pred Kristusom klečečega vojskovođe iz

44 O tem tudi: CEVC 1981, str. 82.

45 StLA, Handschrift 28/5, str. 797. Nagrobnik je dala narediti njuna sestra Suzana Schrattenbach, ki je bila od 1584 sicer priorica dominikanskega samostana v Radljah, kar v 16. stoletju ni nujno pomenilo pripadnosti katoliški veri. Družina Schrattenbach je bila zelo aktivna znotraj reformacijske vere, med drugim so sodelovali tudi pri izgradnji govške cerkve. O umrlih bratih iz dokumentov sicer ni znano veliko, po opravah pa bi lahko predvidevali, da sta bila oba v vojaški službi. Stadl je v svojem genealoškem delu sicer zapisal, da naj bi Sebastijan umrl brez nasledstva šele leta 1591, vendar gre glede na letnico in napis na epitafu verjetno za pomoto. StLA, Handschrift 28/5, str. 729.

Slika 5: Slikani epitaf bratov Schrottenbach v nekdanji župnijski cerkvi v Radljah ob Dravi (StLA, Handschrift 28/5, str. 797)

Kapernauma, ki je bila izdelana za delo *Bibllische Figuren dess Newen Testaments* 1565 (Frankfurt am Main).⁴⁶ Na upodobitvi iz graškega arhiva je zelo nerodno prerisana skupina apostolov, ki na epitafu delujejo kot tri samostojne figure, v resnici pa gre le za del večje skupine. Morda bi na podobno napako lahko sklepali tudi pri reprodukciji desne strani epitafa, ki je avtor v začetku 18. stoletja ni več razumel.⁴⁷

Schrattenbachov epitaf je tudi delno primerljiv le z reliefom, ki ga je dal postaviti palatinski grof Ottheimer v Neuburgu a. d. Donau. Ta relief iz leta 1543 je nekoč stal neposredno nad vhodom v protestantsko grajsko kapelo v tem mestu, zdaj pa se nahaja v Bavarskem narodnem muzeju v Münchnu. Ohranjena je tudi skica za izdelavo, katere avtor je Hans Vischer.⁴⁸ Osrednja upodobitev predstavlja pred Kristusom in skupino apostolov klečečo ženo iz Kanaana s spremstvom, ki prosi za ozdravitev svoje obsedene hčerke. Hči sicer ni bila judovske vere, vendar jo je Kristus zavoljo močne materine vere kljub temu ozdravil. Upodobitev je zgolj simbolična in se navezuje neposredno na Luthrovo doktrino o odrešitvi po veri.⁴⁹ Nagrobnik bratov Schrattenbach je brez dvoma nastal na podlagi osebne sporočila njune sestre Suzane, izraženega prek sodobne luteranske ikonografije, vendar pa bo dokončna razrešitev spominske plošče ostala nejasna, dokler arhivski podatki ne prinesejo na dan več podatkov o Erazmu in Sebastijanu Schrattenbachu.

46 Delo reproducirano v: *The Illustrated Bartsch* 19 1987, str. 335ss.

47 Baron Stadl, ki je v svojem obširnem genealoškem delu o štajerskih družinah upodobil celo vrsto nagrobnikov, epitafov in drugih spomenikov, je v svojih prerisih zelo pogosto improviziral, izpuščal detajle in tudi pomembnejše prizore, ki jih verjetno ni dobro razumel, nenatančno skiciral na licu mesta ali pa se je mogoče celo zanašal na skice drugih. O spomenikih slovenskega ozemlja iz tega rokopisa bo objavljan poseben članek v prihodnji številki *Acta historiae artis Slovenica*.

48 Več o tem: SMITH 1994, str. 81–86.

49 Upodobitev je verjetno nastala za priložnost, ko se je leta 1543 palatinski grof Ottheinrich spreobrnil v luteransko vero. Leto dni pred tem je umrla njegova katoliška žena Suzana Bavarska in žena z Kanaana je prisposodba globoko verujoče priprošnje za osebo druge vere. SMITH 1994, str. 81.

Ohranjeni spomeniki, vezani na protestantsko sepulkralno umetnost, pričajo o obširnem posebnem poglavju kulture in umetnosti, ki se je le za kratek čas razvijala na našem ozemlju. Večino spomenikov in večjih arhitektur je uničila protireformacija okoli leta 1600, druge je uničil zob časa. Številni arhivski podatki povezujejo danes ohranjene nagrobnike in epitafe v celovitejšo sliko. Iz te lahko zaključimo, da so se protestanti, ki so živeli na ozemlju današnje Slovenije pri načinu pokopavanja in čaščenja spomina na mrtve skoraj v celoti naslonili na sodobne ideje, ki so se razvile v večjih nemških luteranskih središčih. Po njihovem zgledu so pogosto gradili večja pokopališča zunaj mestnih središč, ki niso pomenila le odmika od katoliških, temveč so bila že podprta s sodobno renesančno idejo. Protestanti so se na nemške vzore naslonili tudi pri okrasju, poslikavi, ikonografiji in pri izdelavi epitafov, ki so bili v 16. stoletju v veliki meri izdelani tudi v tehniki al fresco. V prihodnosti bo arhivsko gradivo brez dvoma prineslo še dodatne podatke, ki bodo še prispevali k poznavanju nekdanje protestantske sepulkralne kulture na Slovenskem.

PRILOGA 1

Predračun za pokopališko obzidje pri cerkvi v Govčah pri Žalcu

12. maj 1589, StLA Graz, Antiquum XI, Sch.

Verzeichnus wnd wberschlag was man den Freüthoff wnb die Khirche
Im Wierttl Cilla, mit ainer maur wnd 4 Thurn der Inhalt
gemachten Modell Pauen Wolte Wurde sich die Werlosung
Erswekhen wie volgt:

Erstlichen halten Alle Meÿrn in ainer leng
zusamen gemessen 176 khlf in die hoch 2" (??)klft

thuet 490. Jede khft wie es Alhieren

In Graz mit Allerlej Pauzeug Zugebung

wnd Ar bait khünte Zuegericht werden p 2 gld

..... 980 gld

Item Alle die Meÿern wnd 4 Thurnen mit dachziegln zu dekken

hielte solchen allen zusamen gemessen

400 khlf, Inde khlf die dachzieglen wnd alle arbeit p 5 Bod 250 gld

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

Item auf Jeden Thurn hülzernen dachgerichten
zumachen wnd allen holz, latten nagln zuraitten
sambt den Zimerwerch wnd Arbeit wurden
für Jeden 20 gld Costen, thuen alle 4 dachgricht 80 gld

Item für Jeden Poden in deren abgedachten
4 Thurn zumachen ain p 15 gld 60 gld

PRILOGA 2

Pogodba za izdelavo pokopališkega obzidja pri gradu Betnava 14. julij 1588

Den Vierzechenten Tag Augusty dis Acht und Achtzigisten Jahrs. Ist Aus Verordnung der Herrn Verordenten Jn Steyr, Auch Jn Namen Vnnd an Statt deren Jm trauelderischen gezirgkh Auspurgerischen Confession Werwhannndten gesessnen Herrn Vnnd Landleüth. Durch Die Edlen Gestrengen, Vnnd Hochgelerten Herrn Clementen Welzer Zu Eberstain, Vnnd Herrn Doctor Jahan Homeli Secundi. Einer Ersamen Landtschafft Jn Steyer Phÿsico, mit Maister Niclas Khitt Vnnd Benedictn Riuär Maurern. Burger Zu Marctburg. Ain Gots Ackher gepew beÿ Wintnau Zuuerrichten Angedingt Worden Wie Volgt

Erstlichen solle das gemeuers lenge Aller Vier Ortten Sechzechen Khlaffter Vnnserer maß haben

In die Höche sambt den grundt, so mit Stain gemauert werden solle Zwo Klaffter, vnnd die Mauer Jm grundt Zween schuech dickh.

Die Mauer Jnwendig Wmb Wnd Wmb mit Schwÿpögen, die solle ain Werkschuech, die Pfeiller aber Vnd die Schwÿpögen Zween schuech dickh. Vnnd Anderthalben Prait sein.

Die Schwÿpögen Jm Liecht sollen Funff werch schuech weit sein, das ganze Gemeuer, Aussen mit ain khlain Wurff Verricht. Innen aber Durchaus Alles Sauber Verricht. Glat Thünnacht (Auf das khoufftig gemäll darauf gemacht müge werden) Vnd Also Sÿ Ernentte Maurer das ganze des Gots Ackher gemeuer. Jnwendig Sauber Weissen.

DAŠA PAHOR

Zu Ain Passern Form. Solle Auf des Gots Arckher gemeuer, An den Vier Erkhen was Formblichs, wie man sich dessen Endtschlissen wirdet, Also Auch Ob des GotsAckher Thür (das man Jnnen auch nach gepëü Bezallen solle) gemacht werden.

Soliches Gots Ackher gemauer sollen Obuermelte Maister Nicolaß Wnnd Be~ Nedict mit dach Ziegl Sauber decken, darzue Jnnen die Notturfft dach Ziegl beÿ den Ziegl stadl ausser Jren khosten geordent.

Alle Hierinnen begriffne Arbeit solle Vorgenante maistern Niclas Khitt Vnd Benedict Riuer Von Jr oelbs Zeug, Als Stain. Mauerziegl. Khalch Sand Wnd dergleichen notturffigen Zeug (Aussen der dachziegl) so zu solichen Mauerwerch Wnd gepew gehörig. Verrichten Vnd Selbs dargeben, sambt Allen Aigner Handtraichung auf Jren selbs Khosten füeren lassen.

Die Mauer Ziegl sollen Maister Nicolaßn Wnnd Benedictn beÿ den Ziegl Städln Wmb Jr bezahlung Werordent. Vnnd dieselben Jnnen an Jrer Ver~ Begriffnen Arbeit geding Abgerat werden.

Prepis iste pogodbe z rahlimi odstopanji

25. maj 1589

Den Funff wnd Zwanzigsten Maÿ Neün wnd Achzigsten Hars, Ist durch Herrn Clementn Welzen In Beÿ sein Herrn Dechter Johann Tomely wnd Michelln Naglitsch mit Maister Niclasn Khüt Vnnd Benedicten Riuer Maurern Burger Zu Marchburg, daß Gepew des Predicanten Haus Beÿ Windtnau, was Mauer Arbeit Zuuerrichten Angedingt. Wnd beschessen worden, Wie Volgt

Erstlichen Ain Stockh am gemeuer Zechen Khlaffter Lang

Dreÿ Khlaffter Vnnd Vier schuech weit.

Das Gemeuer Sambt den grundt Zwo Wnnd ain Halbe Khlaffter Hoch

Die Zwo Seitten Lenge Inder Mauer Zwaen schuech dickh

Die Zwo Ortt Mauern. Jede Anderthalben schuech dickh

In gemelden Stockh dreÿ Schid Meüer Jede ain shuch dickh

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

Die dreÿ Schidmeuer sollen dem Gwelben gleich Auf gefüeret. Dar-
ein schliessen gelegt werden, Also auch in Stuben Khamer Vnd Kheller
durch Züg mit Schliessen Einziehen.

Ain Stuben dreÿ Khlaffter lang, Darein dreÿ Fenster Wnnd Ofen
Fueß Zumachen.

Ain Kamer daran Ain Khlaffter Wnd Funff schuech weitt. Darinen Zway
Fenster. Ain Haimbleg machen, mit Außwendigen Endt Gwelbt den
Rohr Vnteren dach. Auch Zu Ain Siß Zurichten.

Von Labmle darin das Hauß Eingang Zwo Khlaffter Wnnd Zween
Schuech Weitt, darein ein Gewolbtres Khüchele, den Hert, Ain Fenster
Den Rauchfnag durchs dach, In der Labn Ain Fenster sambt ainer
Gwelbten stiegen Vnters dach, ain Staffln mit dickhen Penkh
Ladn Zumachen.

Ain Keller oder Speißkhamer, Ain Khlaffter Wnnd Funff schuech
Weitt, darrin Ain Fenster, In Stuben. Khamer. Khuchl vnd Keller
Wo wonnötten Admarn Einzumauern.

Ernente Vier gemachen Alle Zu gewelben Jnnen Sauber Auß zu
Puzen. Chünnichen Wnnd Weissen, das Hauß gemauer ausser
Herumb Sauber Zuuerrichten Vnnd Weissen.

Durch Züg mit schiessen gaitter sambt den Thür
Stökhen souill daran Vonnötten Einzumachen.

In Angeruertten Vier gemachen, die Gewelb oben Auff Zube-
Schütten, Unden die fueß Pöden Wnd oben Auff mit Ziegl
In Mörter glegt Pflastern.

Auff Gemeüer Wmb Wnd Wmb Von ziegln Ain Erkhets gesimbs
Zumachen

Dan so sollen gemelte Maister alles Vorbegriffne gepew Wnd Arbeit
Was Mauerwerch betrifft. Sambt den Grundt graben, Aller
Dings mit Jren selbs Zeug fuer Vnnd Hanndtraichung,
Mit festem Gerecht. Treulich Vnnd Vlaissig Verrichten,
Wo Khonfftig durch Vnfleiß mangl daran Erfunden den-
Selben mit Jren Vnkosten Widerumb Enstatten Vnnd
Guetmachen.

DAŠA PAHOR

Von Obbermeltes Haus gepeu Verrichtung. Solle Herr Welzer Ernentenn Maisterr Maurer drei hundert Wnd Sibenzig gulden, Jeden Gulden zu Sechzig khreüzer oder Funffzechehen Pazen geben, Jnnen Jezt Alspaldt Zu Anfang Auff Angeruerte Arbait Funffzig gulden Erlegen. Vnnd Jn wehrenden Arbait mit der Billichen Notturfft gelts souill sich das geding Erstregkht nit Gesaumbt lassen. Sonder Auf Von Beden thaillen gefertigte Gelt Zedln dargeben.

Da gemelte Maurer An Vorgesdachter Hauß was merens Nott Wendigs machen wurden. So in diser Span oder ding Zedl nit Begriffen. Das solle Jnnen Sonders nach billichen leuch Bezallt werden. Alles so in diser dingnuß Wermwldt, Haben baide thaill. Wan Fest Wnd Stätt Ain Thail dem Andern An Schaden Zuhalten. Mit Mundt Wnnd Hanndt Angelebt, beÿ Verpindung diß Landt Staÿr Schaden Pundt, Als wan der selbe nach Lenng hierinnen geschriben stuende, Treulichen Vnnd Anegeuande. Daß Zu Vnkhundt sein Vnter Vorgemelter Herrn Vnnd Ernanter Maurer Petschaidten Fertigung Zwo gleich lautende Spanzedln Aufgericht, Vnd Jedem thaill. Aine Wolgedachten Herrn Welzer Vnnd die Ander Ernannten Khütt Wnnd Riuar Maurern Augehendigt Worden. Actum In Marburg Vt Supra.

VIRI IN OKRAJŠAVE

AKL – Allgemeines Künstler-Lexikon

IMDK – Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko

KL – Kärntner Landesarchiv

StLA – Steiermarisches Landesarchiv (Štajerski deželni arhiv v Gradcu)

ZUZ – Zbornik za umetnostno zgodovino

DEHIO-HANDBUCH. Steiermark (ohne Graz) (ed. Kurt Woisetschläger - Peter Krenn), Wien 1982, str. 389 (Die Kunstdenkmäler Österreichs)

DIE AUSSENMALEREIEN zu Ranten, *Der Kirchenschmuck*, 1898, str. 91–102

Emilijan CEVC, Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom, Ljubljana 1981

Theodor ELZE, Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain: Festschrift zur vierten Säcularfeier der Eberhard-Karls-Universität, Tübingen 1877

Alfred GELLHORN, *Die Friedhofsanlagen Schlesiens unter besonderer berücksichtigung ihrer Situierung und Gestaltung*, Strassburg 1918

Barbara HAPPE, Die Trennung von Kirche und Grab. Außerstädtische Begräbnisplätze im 16. und 17. Jahrhundert, Raum für Tote (ed. Reiner Sörries), Braunschweig 2003, str. 53–82.

Barbara KIENZL, Malerei, *Renaissance in Kärnten*, Klagenfurt 1996

Anton KOBLAR, Drobtinice iz furlanskih arhivov, IMDK 4, 1894, passim

Rochus KOHLBACH, Steirische Baumeister, Tausendundein Werkmann, Graz 1961

Ignac OROŽEN, Das Bisthum und die Diözese Lavant. Theil 1, Das Bisthum, das Domkapitel und die Dekanate: Marburg, Mahrenberg, Jaring, St. Leonhard in W. B., Kötsch und Zirkoviz, Marburg 1875

Ignaz OROŽEN, Die Lutherische Kirche in Scharfenau, *Mittheilungen des Historischen Vereins für Steiermark*, XXVII, 1879, pp. 12–182

Daša PAHOR, Protestantska cerkev v Govčah pri Žalcu, ZUZ XLI, 2005, str. 59–97.

Daša PAHOR, Podružnična cerkev sv. Ane v Slovenskih Konjicah – protestantska kapela po načrtih italijanskega arhitekta, ZUZ XLII, 2006, str.123–136

Jože RAJHMAN, Pisma slovenskih protestantov, Ljubljana 1997

- Carolin SCHMUCK, *Der Friedhof St. Lazarus in Regensburg und sein geplantes reformatorisches Bildprogram*, Kassel 1999
- Jeffery Chipps SMITH, *German Sculpture of Renaissance. c. 1520-1580. Art in the Age of Uncertainty*, Princeton - New Jersey 1994
- Reiner SÖRRIES, Der Friedhof St. Lazarus im Kontext einer reformationszeitlichen Friedhofskultur und der Frühgeschichte protestantischer Ikonographie, v: Carolin SCHMUCK, *Der Friedhof St. Lazarus in Regensburg und sein geplantes reformatorisches Bildprogram*, Kassel 1999, str. 67-75
- Reiner SÖRRIES, Der mittelalterliche Friedhof, Raum für Tote (ed. Reiner SÖRRIES), Braunschweig 2003, str. 27-52
- France STELE, Politični okraj Kamnik. Topografski opis, Ljubljana 1929
- Nace ŠUMI, Arhitektura šestnajstega stoletja in reformacija na Slovenskem, III. *Trubarjev zbornik. Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija. Reformacija na Slovenskem. Ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja* (Ljubljana, 9.-13. november 1987, ed. Franc Jakopin - Marko Kerševan - Jože Pogačnik), Ljubljana 1996, str. 195-204
- The Illustrated Bartsch 19 (Part 1), German masters of the Sixteenth Century. Virgil Solis: Intaglio Prints and Woodcuts (ed. Jane S. Peters), New York 1987
- Janez Vajkard VALVASOR, Die Ehre des Herzogthums Crain, Wagensperg 1689 (Ljubljana - München, 1971-1973)
- Josef WASTLER, Steirisches Künstler-Lexicon, Graz 1883
- Inge WOISETSCHLÄGER - MAYER, *Die Kunstdenkmäler des Gerichtsbezirks Murau*, Wien 1964 (Österreichische Kunsttopographie XXXV)

DRUŽINA KHISL V ČASU REFORMACIJE
IN PROTIREFORMACIJE

Družina Khisl¹ je imela v drugi četrtini 16. stoletja še meščansko-trgovski značaj, kasneje pa je zaradi zaslug posameznih članov postala plemenita; konec osemdesetih let 16. stoletja njeni člani pridobijo baronski, v prvi četrtini 17. stoletja pa tudi grofovski naziv. Njihov vzpon, ki se je začel že v prvi četrtini 16. stoletja, je bil hiter in izreden. Bil je posledica miselnosti tistega časa, ki je posameznikom z nižjih družbenih slojev omogočila, da so s podjetnostjo in pametnimi poslovnimi potezami prišli ne le do bogastva, ugleda in moči, temveč tudi do plemiškega naziva. Vseeno pa je bila finančna moč tista, ki je družini Khisl omogočila, da so postali tudi veliki prijatelji znanosti in umetnosti.

Vid Khisl velja za formalnega začetnika kranjske družine Khisl. V virih se prvič omenja v petek, 31. januarja 1522, ko je bil sprejet med ljubljanske meščane. Že naslednje leto je bil izvoljen v zunanji svet mesta Ljubljane, leta 1524 pa postane notranji svetnik. Za mestnega sodnika je bil prvič izvoljen leta 1527 in je funkcijo opravljal naslednji dve leti. Leta 1537 je bil prvič izvoljen za župana. Županoval je več mandatov s presledki vse do svoje smrti 20. januarja 1547.²

- 1 Od kod izvira družina Khisl, zaenkrat še ni mogoče natančno ugotoviti. Na podlagi razpoložljivih virov lahko govorimo o treh možnih teorijah izvora: bavarski, württemberški in kmečko-avtohtoni. Glej: B. Žabota, *Družina Khisl v zgodnjem novem veku*, Ljubljana 2001, str. 26–35 (diplomska naloga na Filozofski fakulteti UL).
- 2 ZAL, LJU 488, Cod. I, knjiga 1, 1521–1526, fol. 37', 92'; knjiga 2, 1527–1530, fol. 33, 35, 36, 52, 113; knjiga 3, 1537, fol. 102; knjiga 6, 1547–1548, fol. 4; V. Fabjančič, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820*, 2. zvezek, Župani in sodniki 1504–1605, Gradivo in razprave št. 23, Ljubljana 2003, str. 78–84.

Bil je veletrgovec in podjetnik ter je s svojimi posli silno obogatel. Njegova trgovska dejavnost je bila tesno povezana s trgovsko družbo Khisl-Weilhamer, ki jo je ustanovil z družabnikom Janezom Weilhamerjem. Trgovala sta na velike razdalje in razpredla svoje zveze do južne Nemčije in Salzburga, v Furlanijo in v srednjo ter južno Italijo pa tudi v kvarnerski mesti Reko in Senj ter na Hrvaško.

Družba Khisl-Weilhamer je leta 1541 na dražbi kupila steklaro na Novem trgu in z njo združene pravice ter si z nakupom izposlovala tudi deželnoknežji privilegij iz leta 1526 za izdelavo beneškega stekla in steklenih izdelkov. V steklarni je do leta 1547 delovalo kar 14 mojstrov – muranskih steklarjev.³

Že leta 1527 je imel Vid v lasti mlin na Gradaščici, za katerega je njegov pooblaščenec Volbenk Schwär, kranjski deželni pisar, še isto leto dosegel zaščitni privilegij.⁴ Skupaj z družabnikom je leta 1531 dobil dovoljenje nadvojvode Ferdinanda za postavitve treh mlinov na ladjah na Ljubljani blizu mesta in sicer za dobo 20 let brez dajatev. Leto pred tem sta ob Ljubljani v kraju Fužine postavila tudi železarno oziroma manufakturno podjetje, za delo pa najela 15 strokovnih delavcev – mojstrov iz Italije. Podjetje je izdelovalo različno orožje in topovske krogle za ugledne naročnike, med katere je sodil tudi neapeljski kralj.⁵ Poleg železarne so bile tu tudi fužine bakra (1529), ki ga je družba prodajala na Reko, in topilnica svinca v Litiji.⁶

Vid Khisl je kar nekajkrat z različnimi poslanstvi potoval na dvor, deželi pa je služil tudi kot tajni obveščevalec.

Poleg hiše v mestu, ki je stala pred škofijo,⁷ je Vid posedoval tudi travnik pred Gradiščem in njivo pred Vicedomskimi vrati: to je leta

3 F. Gestrin, *Italijanski vplivi na organizacijske oblike gospodarskega razvoja v Sloveniji do 16. stoletja*, v: Kronika 32, 1984, št. 1, str. 13.

4 S. Vilfan, B. Otorepec, V. Valenčič, *Ljubljanski trgovski knjigi iz prve polovice 16. stoletja*, v: SAZU, Viri za zgodovino Slovencev, zv. 8, Ljubljana 1986, str. 38.

5 F. Gestrin, *Oris zgodovine Ljubljane od XVI. do XVIII. stoletja*, v: Kronika 11, 1963, št. 3, str. 139.

6 M. Kos, *Ljubljanske steklarne in njihovi izdelki v 16. stoletju*, v: Kronika 39, 1991, št. 3, str. 16.

7 ZAL, LJU 346, Rokopisni elaborati: Vladislav Fabjančič, Knjiga ljubljanskih hiš in njih stanovalcev, III. del, Okraj Veliki trg, glej: Pred škofijo 3, fol. 726 (tipkopis).

1526 kupil od krznarske bratovščine. Leta 1528 je začel z družabnikom Weilhamerjem zidati grad Fužine, ki je bil končan šele leta 1557, torej deset let po njegovi smrti, o čemer priča tudi spominska plošča, vzdana nad grajskim portalom.⁸

Vzpon začetnika kranjske družine Khisl je bil hiter in izreden. Njegove pametne poslovne poteze, za katere je vsaj delno »kriv« tudi Janez Weilhamer, so ga pripeljale do bogastva, ugleda in moči. Ob vsem tem pa ne smemo pozabiti, da je bil tudi velik prijatelj znanosti in umetnosti. V letih, ko je bil ljubljanski župan, je pregovoril svoje meščane, da so za »*Schulmeistera*« svojih otrok postavili magistra Lenarta Budino, ki je prejemal letni dohodek 90 goldinarjev.⁹ Poleg tega je leta 1544 v Ljubljano povabil mestne piskače (kot organizirano telo). Ti so prišli iz Beljaka prav na njegovo povabilo. Tem mestnim piskačem so namenili letno plačo, ki je znašala 110 renskih goldinarjev, po eno obleko in drva. Ob tem je bilo določeno, da v družino mestnih piskačev sodijo poleg mojstra, ki naj bi znal igrati na kornet in druge instrumente, še trije pomočniki, ki so igrali na pozavne. V mestu je občasno delovalo več piskaških družin, vendar je le ena uživala zaščito mestnega sveta, ki jo je zavezoval za izvajanje pomembnejših javnih nalog: upravljanje piskaškega stolpa, udeležbo pri mestnih slavnostih in sodelovanje pri bogoslužju v stolnici (v času, ko je bil mestni svet v protestantskih rokah, pa v špitalski cerkvi sv. Elizabete) za nekaj praznikov v letu.¹⁰

Kot ljubitelj glasbe je že pokojnega Vida leta 1579 slavil sam Primož Trubar v svojem delu *Ta celi Catehismus eni Psalmi*, ko pravi, da se ga spominja kot pobožnega in visokoumnega gospoda, ki je kazal veliko

8 B. Reisp, *Grad Fužine*, v: Zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zv. 175, Ljubljana 1991, str. 7; B. Reisp, *Gradovi dežele Kranjske*, Ljubljana 1998, str. 34.

9 T. Elze, *Die Rectoren der Krainischen Landschaftschule in Laibach während des XVI. Jahrhunderts*, v: *Jahrbuch des Protestantismus 1899*, Heft III. & IV., str. 118.

10 J. Höfler, *Glasbena umetnost 16. in 17. stoletja*, v: Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 126; M. Žvanut, *Od viteza do gospoda*, Ljubljana 1994, str. 154; P. Radics, *Beiträge zur Geschichte Krains*, v: *Archiv für Heimatkunde*, II. Band, Laibach 1884 & 1887, str. 131; J. Lokar, *Iz predgovorov naših protestantskih pisateljev*, v: ZMS, X, 1908, str. 5.

*ljubezen do vseh svobodnih umetnosti, posebno pa do glasbe, ne pozabi pa tudi omeniti, da je kot deželni odbornik in blagajnik pregovoril gospodo, deželane in meščane, da so najeli in plačevali štiri umetnike na različnih godalih in brenkalih, trobentače in stolpne čuvaje.*¹¹ Morda ga je cenil tudi zato, ker je bil Vid vnet privrženec novega nauka in s tem predstavnik prve generacije protestantov na Kranjskem.

Vid Khisl je bil poročen s Katarino, hčerko ljubljanskega meščana Marka Stettnerja, s katero je imel šest otrok – sinova Janeza (Hans, Janž) in Erazma ter hčerke Katarino, Barbaro, Emerencijano in Ano.¹² Žena Katarina ga je preživela, saj jo je na svoji smrtni postelji, *ker mu je izkazala veliko zvestobe in dobrega in ve za stvari*, določil kot užitkarico in upravnico vsega premoženja do njene smrti.¹³

Izmed Vidovih otrok je še posebej potrebno izpostaviti njegovega **sina Janeza**, ki je bil eden najslavnejših članov te plemiške rodbine, njegovo delovanje pa je bilo v veliki meri usmerjeno v podporo reformacijskega gibanja. V virih se prvič omenja v petek, 28. januarja 1547, teden dni po očetovi smrti.¹⁴ Takrat je bil še mladoleten, rojen naj bi bil okoli leta 1530,¹⁵ zato je skupaj z materjo vodil očetove posle.

Janez je bil sprejet za meščana v petek, 27. februarja 1551. V mestnem svetu, kjer je bil zelo kratek čas, je opravljal funkcijo zunanjega svetnika, bil pa je tudi eden izmed štirih davkarjev za okraj »trg«. Kasneje se je posvetil višjim službam. Bil je deželni odbornik

11 D. Pokorn, *Baroni Khisli in njihovo mecenstvo*, v: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, str. 447–448; Radics, *Beiträge*, str. 131.

12 ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve za Kranjsko 6, št. 126–145, zap. št. 10, zavitek 128 (rodovnik družine Khisl); J. B. Witting, *Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels*, v: Jahrbuch des k.k. heraldischen Gesellschaft Adler, Wien 1894, str. 146.

13 ZAL, LJU 488, Cod. I, knjiga 6, 1547–1548, fol. 4.

14 ZAL, LJU 488, Cod. I, knjiga 6, 1547–1548, fol. 4'.

15 H. Valentinitich, *Der innerösterreichische Hofkammerpräsident Hans Khisl von Kaltenbrunn (ca. 1530–1593), Ein frühkapitalistischer Unternehmer zwischen protestantischen Ständen und katolischem Landesfürsten*, v: H. Ebner, P. W. Roth, I. Wiesflecker-Friedhuber, *Forschungen zur Geschichte des Alpen-Adria-Raumes*, Graz 1997, str. 403–431.

na Kranjskem, leta 1560 cesarski svetnik, kasneje nadvojvodski komorni svetnik, kranjski deželni upravitelj, dedni stolnik goriški oziroma višji dedni točaj, lovski mojster,¹⁶ med letoma 1551–1569 proviantni in plačilni mojster Vojne krajine,¹⁷ 1566–1567 predsednik deželnega sodišča na Kranjskem in nazadnje predsednik dvorne komore.¹⁸ Dne 12. decembra 1561 je bil deležen prve izboljšave grba, leta 1566 je bil sprejet med deželane,¹⁹ 15. maja 1569 je postal vitez, 20 let pozneje (13. januarja 1590) pa baron.²⁰

Janez je bil v prijateljskih odnosih s Herbardom Turjaškim, tudi privržencem protestantizma. Leta 1570 sta bila skupaj na krajšem obisku v Padovi.²¹ Po Herbardovi smrti (1575) je bil zaradi priporočila ljubljanskega škofa Konrada Glušiča med resnimi kandidati za funkcijo deželnega glavarja, vendar ni bil izbran.²² Aktiven je bil tudi leta 1577, ko so zbirali odkupnino v višini 29.000 tolarjev, za katero so se dogovorili s Ferhad-pašo, da bi Volfa Engelberta Turjaškega rešili turškega ujetništva.²³

Janez po očetu ni podedoval trgovske vneme, temveč se je raje lotil premišljenih nakupov in menjave zemljišč, da bi zaokrožil fužinsko gospostvo. Leta 1557 je dokončal tudi gradnjo gradu na Fužinah. Novo sezidani grad je postal prebivališče graščaka in njegove družine. Janez mu je dal tudi umetnostni smisel in pomen, zato je kot takšen postal statusni okvir ter stanu in ambicijam primerno bivališče.

16 M. Verbič, *Deželnozbornski spisi kranjskih stanov 1516–1519*, str. 177–178.

17 Kiesel (Khisl) zum K(h)altenbrunn, Hans, *Landesverweser in Krain, diente 18 Jahre als Kriegszahlmeister an der kroatischen Grenze, Ritterbrief, Wien 15.V.1569*. Glej: K. F. von Frank, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918*, III. Band, K-N, Schloss Senftenegg 1972, str. 31.

18 Fabjančič, *Zgodovina ljubljanskih*, str. 78–84.

19 ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. registratura, šk. 2 (fasc. 2), snopič 42: Perizhoffisches Verzeichnis der Herren und Landleuten in Krain.

20 Frank, *Standeserhebungen*, str. 25, 35.

21 T. Elze, *Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain*, Tübingen 1877, str. 21.

22 V. Levec, *Schloss und Herrschaft Flödnig in Oberkrain*, v: MMK, IX, 1896, str. 130.

23 I. Steklasa, *Herbart Turjaški (1528–1575)*, v: LMS 1889, str. 119.

Notranjost gradu opisujeta tudi Valvasor in Radics.²⁴ Sobe so bile lepo in umetniško opremljene, strop in opaž pa okrašena s krasno slikarijo najiminenitnejših umetnikov. V družbi vzgojiteljev so tu rasli njegovi otroci, v grajski kapeli pa je družina mogla prisostvovati protestantskemu bogoslužju.

V Ljubljani je po očetu podedoval hišo pred škofijo, ki jo je nadvojvoda Karel 18. junija 1560 oprostil dajatev, in pristavo na Poljanah. Na Fužinah je posedoval že omenjeni grad, kovačijo, valjalnico irhovine, male fužine, steklaro, v graščini navadni mlin, na desnem bregu (nasproti gradu) pa mlin za papir, ki ga je postavil leta 1579. Papir, izdelan v fužinskem papirnem mlinu, je imel svoj vodni znak (grb Khislov). Papirni mlin je bil manjši, zato je bila tudi proizvodnja papirja temu primerna. Deloval je do leta 1593.²⁵

V lasti oziroma zakupu je imel Janez tudi druga gospostva. Po letu 1566 se omenja kot zastavni lastnik Križ pri Tržiču. Med letoma 1571 in 1582 je bil lastnik Novega dvora v Preddvoru, leta 1571 zastavni lastnik mariborskega mestnega gradu, med letoma 1575 in 1593 pa njegov zakupnik, v zastavni lasti je imel tudi deželnoknežji fevd Konjice (1572–1592). Bil je lastnik Slovenj Gradca (1573–1578), Kieselsteina (1578–1592), pred letom 1587 Lisičjega, po letu 1574 pa tudi Rotenturna v Slovenj Gradcu. Ob koncu življenja si je kupil še Lanšprež (1592–1593), bil pa je tudi najemnik Pišec (1590–1593) in Sevnice (1590–1593) ter glavar oziroma zakupnik Postojne (1593).²⁶ Kar nekaj besede je imel tudi pri podržavljenju idrijskega rudnika. Zaradi njegovih prizadevanj se je nadvojvoda Karel odločil za nakup Idrije, da bi s tem postal gospodarsko in politično bolj samostojen v odnosu do notranjeavstrijskih deželnih stanov. Pogodba je bila sklenjena 21. aprila 1575, ko je vladar kupil delnice 43 idrijskih delničarjev za 170.000 goldinarjev.²⁷

24 J. V. Valvasor, *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, XI. knjiga, Laybach – Nürnberg 1689, str. 295; P. Radics, *Umetelnost in umeteljna obrtnost Slovencev*, v: LMS, Ljubljana 1880, str. 27.

25 J. Šorn, *Razvoj papirnice Vevče*, Ljubljana 1956, str. 11–12; S. Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, Ljubljana 1991, str. 79.

26 I. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, *Leksikon slovenske grajske zapuščine*, Ljubljana 1999, str. 440.

27 J. Koropec, *Mi smo tu – veliki punt na Slovenskem v letu 1635*, Maribor 1985, str. 68.

Janez Khisl je bil velik dobrotnik in pospeševalec znanosti in umetnosti ter slovenske protestantske književnosti pa tudi zbiralec cerkvenih in slovenskih pesmi. Večkrat je omenjen v krogu plemičev, ki so podpirali Primoža Trubarja.²⁸ Dalmatin je pri vsej svoji zaposlenosti s prevodom Biblije leta 1575 iz nje objavil prvo delo »Jezus Sirah«, poučno knjigo iz Stare zaveze, ki je vsebovala v obliki pregovorov in izrekov veliko moralnih in življenjskih pravil za vse stanovce. Posvetil jo je Janezu Khislu, s katerim je dobro sodeloval tako pri upravljanju slovenske protestantske cerkve kakor tudi pri organizaciji šol, zlasti pa pri ustanavljanju slovenske tiskarne.²⁹ Sicer pa je bilo delo namenjeno celotni Khislovi družini pa tudi služinčadi na Fužinah.³⁰

Podpiral je izdajanje slovenskih protestantskih pesmaric ter gojil znanstva z raznimi skladatelji, kar dokazujejo tudi posvetila v kompozicijskih zbirkah (Lodovico Balbi, Matthia Farrabosco, Giacomo Gorzani).³¹ Zavzemal se je tudi za izboljšanje materialnega stanja glasbenikov. Leta 1574 je posredoval pri kranjskih deželnihi stanovih, da bi ljubljanskemu kantorju Wernerju Feurerju povečali plačo, sedem let pozneje (1581) pa je sam iz svojega žepa dodal k nagradi kantorju Boštjanu Semmizerju. Po smrti nadvojvode Karla (1590) je uspel kot predsednik dvorne komore pregovoriti italijanskega glasbenika Annibala Perinija, organista dvorne kapele, da je sprejel službo organista v graški protestantski stanovski kapeli. Znan je tudi Khislov spoštljiv odnos do slovenske besede. Deželni patent o vinski nakladi, ki ga je izdal v slovenskem jeziku leta 1570 kot kranjski deželni upravitelj, je najstarejši znani slovenski uradni dokument in prvi dokaz o sposobnosti slovenščine kot uradnega jezika.³²

28 *Primož Trubar in naša reformacija*, Kulturno-historična študija, v: Knjižica »Svobodne misli«, Ljubljana 1908, str. 21, 30.

29 M. Glavan, *Dalmatinov prevod Biblije*, v: Lucas, Ljubljana, februar 1995, str. 3.

30 A. Slodnjak, *Jurij Dalmatin (ok. 1546–1589)*, v: Krško skozi čas 1477–1977, Zbornik ob 500-letnici mesta, Krško 1977, str. 77; S. Kopriva, *Ljubljana skozi čas*, Ljubljana 1989, str. 79; J. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1992, str. 635.

31 J. Höfler, *O nekaterih slovenskih skladateljih 16. stoletja*, v: Kronika, 23, 1975, št. 2, str. 92; Pokorn, *Baroni*, str. 450–451.

32 S. Jug, *Slovenski »Zapovedni list« iz leta 1570 in novi vinski davek*, v: Glasnik Muzejskega društva Slovenije (GMDS), XXI, 1942, str. 74–84.

Janez Khisl se je poročil trikrat: najprej z Ano Lichtenberg, sestro Erazma Lichtenberga,³³ drugič z Marijo Paradeiser, hčerko Jurija Paradeiserja in Judite Lamberg,³⁴ na stara leta pa se je v Gradcu poročil še z Lucijo Stadl, vdovo Davida Lengheima.³⁵ Dve leti po zadnji poroki (1593) je Janez umrl.

V prvih dveh zakonih se mu je skupaj rodilo dvanajst otrok. Nekaj jih je umrlo v rani mladosti, sedem otrok (Jurij, Ana Marija, Vid, Janez Jakob, Karel, Marija Kristina in Ludvik) pa je nadaljevalo rod.³⁶

Janezovi otroci so delili očetovo naklonjenost umetnosti in sprva vsi tudi njegovo privrženost protestantizmu.

Kot zvest privrženec protestantizma je Janez tudi za svoje otroke iskal partnerje v krogu svojih somišljenikov. Svojo hčerko Ano Marijo je leta 1577 poročil z baronom Adamom Egkhom iz znane kranjske protestantske plemiške rodbine. Poroka je bila zelo razkošna, ob tej priložnosti pa sta nastali tudi dve svatovski pesmi.³⁷ Drugo hčerko, Marijo Kristino, je poročil v družino Moscon.

Janezov **sin Jurij** je zadnji »pravi« predstavnik družine Khisl na Kranjskem. Od očeta je podedoval gradove Fužine,³⁸ Konjice (do leta 1592) in Višnjo goro (1573–1595). Leta 1588 pa mu je nadvojvoda Karel prodal gospostvo Polhov Gradec, ki je bilo v lasti družine do

33 ARS, AS 730, Gospostvo Dol (Gr. A. I. DOL 119 Breckerfeld I.) – Rodovnik družine Liechtenberg od 15. stoletja dalje. Glej tudi: ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. VI, črka C–K.

34 ARS, AS 730, Gospostvo Dol (Gr. A. I. DOL 119 Breckerfeld I.) – Rodovnik družine Paradeiser od 1174 dalje.

35 H. P. Naschenweng, *Beiträge zur Heiratsstatistik des Innerösterreichischen Adels im konfessionellen Zeitalter*, v: Jahrbuch der Heraldisch-Genalogischen Gesellschaft »Adler«, Der ganzen Reihe dritte Folge, Band 11, Wien 1983, str. 203. Glej še: ZAL, LJU 340, Lazarinijeva genealoška zbirka, šk. XVIII, črka S.

36 ARS, AS 11, Komisija za fevdne zadeve 6, št. 126–145, zap. št. 10, zavitek 128 (rodovnik družine Khisl).

37 Stangelius, *Carmen encomiasticum in celebres nuptias generosi, et clarissimi viri, domini etc.*, Labaci 1577; L. Clarius, *In nuptias clarissimi viri domini etc.*, Labaci 1577.

38 J. Mal, *Stara Ljubljana in njeni ljudje*, Ljubljana 1957, str. 72.

njegove smrti leta 1605, zatem pa so postali lastniki bližnji sorodniki Mosconi.³⁹

Jurij je obiskoval univerzo v Tübingenu, sicer pa se je šolal v Padovi (omenja se kot mladi Jurij Khisl iz Ljubljane), kjer je bil leta 1567 in 1570 njegov mentor Lenart Merharič. Dne 12. decembra 1568 je vpisan skupaj s Samuelom Budino med juristi, prav tako v Padovi, in sicer osem dni prej kot njegov prijatelj Trojan Auersperg.⁴⁰ Tega leta naj bi namreč mladi Trojan in njegovi sorodniki ter Jurij Khisl potovali v Padovo, kjer naj bi se vpisali med juriste, spremljala pa naj bi jih Samuel Budina in H. Gebhard.⁴¹ Jurij je zelo cenil izobrazbo, o čemer priča tudi podatek, da je poleti 1582 kot vzgojitelj njegovih otrok na Fužinah služboval Hieronim Megiser, württemberški jezikoslovec, leksikograf in zgodovinar.⁴²

Jurij je opravljal visoke službe v vojvodini Kranjski kot deželni upravitelj in po nekaterih podatkih tudi kot kranjski vicedom. Pridobil pa je tudi dva častna naslova: dedni deželni lovski mojster na Kranjskem in v Slovenski marki ter dedni stolnik Goriške grofije.⁴³

Bil je eden od vrhov deželne protestantske cerkve. Leta 1591 je kot vodilni mož luteranske večine v deželnem zboru odločilno pripomogel k temu, da so kranjski deželni stanovi v boju za versko svobodo odklonili poklonitev nadvojvodi Ernestu, ko je ta postal notranjeavstrijski regent. Poklonitev pa so deželni stanovi odklonili tudi leta 1593, ko je bil izbran nov regent – nadvojvoda Maksimilijan. Tudi tokrat je izrazil mnenje večine deželni upravitelj Jurij Khisl.⁴⁴ Kot protestant je bil tudi v sporu s polhograjskim župnikom. O tem sporu je ohranjen zapisnik iz zasliševanj iz leta 1596, ki je del kronike, ki jo hranijo v župnišču v Polhovem Gradcu.⁴⁵

39 M. Slabe, *Polhov Gradec*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, zvezek 164, Ljubljana 1988, str. 45.

40 Elze, *Die Universität*, str. 12, 65, 66, 67.

41 Elze, *Die Rectoren*, str. 120.

42 Slodnjak, *Jurij Dalmatin*, str. 85.

43 Pokorn, *Baroni*, str. 452.

44 Gruden, *Zgodovina*, str. 799, 801; Pokorn, *Baroni*, str. 452.

45 M. Slabe, *Polhov Gradec*, v: Zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, zv. 164, Ljubljana 1988, str. 7.

Jurij je po svojih prednikih podedoval smisel za glasbo, pri srcu pa mu je bila tudi literatura. Oboje sta nato razvijala in oblikovala njegov učitelj magister Lenart Budina in študijsko bivanje v Padovi. Potrditev njegovega šolanja je tudi življenjepis Herbarda Turjaškega, ki ga je napisal leta 1575 v latinskem jeziku. Zaradi njegovega literarnega zanimanja mu je Hieronim Megiser, ki je bil tudi Jurijev preceptor v Padovi, leta 1592 posvetil prvi del svoje *Paroemiologie Polyglottos*, kjer je med drugim zapisanih tudi nekaj slovenskih in hrvaških pregovorov.⁴⁶ Prav Jurij je tisti, kateremu so posvečene vse izdaje slovenske protestantske pesmarice *Ta celi catehismus, eni psalmi ...*, ki je bila objavljena 1567 (takrat je bil Jurij še zelo mlad, saj ga Primož Trubar imenuje kot »častivrednega gospodiča«), 1574, 1579 (posvetilo je sledeče: *Dem Edlen vnnd Ehrnvesten Jungkherrn Georgen Kisel zum Kaltenbrunn vnnd Rassbor, Erbtruchsess der Fürstlichen Graffschafft Görz, Pfandherrn auf Weixelburg etc. Gnad vnd Frid von Gott durch Christum.*),⁴⁷ 1584 (tega leta je Dalmatin na lastne stroške založil peto izdajo Trubarjeve pesmarice, ki ji je dodal še 18 novih, večinoma lastnih pesmi, pesmarico pa posvetil »plemenitemu in strogemu gospodu Georgu Khislu«)⁴⁸ in 1595 (tokrat se Felicijan Trubar v posvetilu obrača k njemu kot »pravemu lastniku in redniku cerkve na Kranjskem ... da bi s tem dokazal svojo vdano hvaležnost za vse imenitne in velike dobrote, ki jih je Vaša Milost ... izkazala iz prave junaške vneme vsej krščanski reformirani cerkvi na Kranjskem ...«).⁴⁹

Juriju Khislu je posvečenih tudi nekaj glasbenih del. Leta 1570 mu je Giacomo Gorzani posvetil prvo od dveh knjig svojih napolitan (*Napolitane ariose che si cantano et sonano in levto*), leta 1574 Claudio Merulo, organist cerkve sv. Marka v Benetkah, prvo od treh knjig svojih *ricercarov* (posvetilo si je Jurij tokrat delil s štajerskim plemičem Wolfgangom Stubenbergom, ker sta verjetno skupaj bivala v Padovi), leta 1582 pa mu je Pietro Antonio Bianco posvetil knjigo štiriglasnih madrigalov. Zadnje posvetilo naj bi si Jurij prislužil zaradi

46 Pokorn, *Baroni*, str. 453.

47 Radics, *Beiträge*, str. 129.

48 Slodnjak, *Jurij Dalmatin*, str. 77.

49 Pokorn, *Baroni*, str. 453.

slovesa, ki ga je imela njegova družina kot ljubiteljica glasbene umetnosti na nadvojvodskem dvoru v Gradcu.⁵⁰

Jurij se je 29. maja 1580⁵¹ v Gradcu poročil s Katarino Kollniz, najstarejšo hčerko Lenarta Kollniza in Katarine Windischgrätz. V zakonu Jurija in Katarine so se rodili trije otroci – sinova Janez Krištof in Krištof Viljem ter hčerka Ana Marija. Oba sinova sta umrla v mladosti (leta 1593), hčerka pa se je poročila v družino Moscon in tudi kmalu umrla. Jurij je ostal brez naslednika in je zato zadnji predstavnik Khislov na Kranjskem. Umrl je leta 1605 v Polhovem Gradcu, na njegovo željo pa so ga pokopali v cerkvi sv. Elizabete v Podrebri.⁵² Leto pred njim (1604) je umrla tudi njegova žena Katarina.⁵³

V cerkvi sv. Elizabete v Podrebri pri Polhovem Gradcu se je ohranila oljna slika na platnu v lesenem okvirju. Na njej je upodobljena cela Jurijeva družina – on sam, žena Katarina in otroci – Janez Krištof, Krištof Viljem in Ana Marija. Slika je nastala po smrti Jurijevih sinov (o tem pričajo rdeči križci nad njunima glavama) leta 1598, letnica se je ohranila na vrhu pročelja, najverjetneje prav v njun spomin. Osebe so postavljene v prostorno dvorano. V levem zgornjem kotu slike je grb Jurija Khisla (izboljšan s Kollnizovimi elementi), v desnem pa grb njegove žene Katarine Kollniz. Vse osebe so slikane kleče in z rokami sklenjenimi za molitev. Zahvaljujoč tej sliki imamo ohranjen portret družine Khisl, katere člani veljajo za zadnje predstavnike svoje veje na Kranjskem.

Pomemben »ostanek«, ki priča o veličini Jurtija Khisla, je življenjepis Herbarda Turjaškega, ki ga je Jurij napisal ob smrti kranjskega junaka leta 1575, natisnil pa ga je v nemškem in latinskem jeziku Janez Mandelc. Življenjepis je bil v tistem času skoraj obvezno prisoten v plemiških knjižnicah, zagotovo je našel prostor tudi v bogati turjaški knjižnici. Lepo urejeno knjižno zbirko pa je imel tudi Jurij

50 Pokorn, *Baroni*, str. 453.

51 Naschenweng, *Beiträge*, str. 193.

52 D. Vuga, *Vsi gospodje polhograjski*, v: *Heraldica Slovenica*, III, 2000, št. 6, str. 30.

53 K. Tangl, *Die Herren, später Freiherren von Kollnitz*, v: *Carinthia*, 1833, št. 39, str. 159–161, št. 40, str. 163–164.

sam. V svoji knjižnici je nekaj časa gostil samega Nikodemusa Frischlina, ko je ta opravljal filološke raziskave.⁵⁴

Jurijev starejši **brat Vid** je bil vojak, ki je v mladosti služil v španski armadi, pozneje pa postal šestnajsti⁵⁵ general Vojne krajine in poveljnik Karlovca. Nekajkrat se omenja v povezavi z boji s Turki in Benečani.⁵⁶ Bil je baron na Fužinah in v Konjicah, vrhovni dedni lovec vojvodine Kranjske in Slovenske marke, goriški dedni točaj, svetnik cesarja Rudolfa II. in nadvojvode Ferdinanda ter general hrvaške in primorske Krajine.⁵⁷ Najprej je bil veliki stotnik v Karlovcu, leta 1607 pa je bil povišan v generala kot samostojnega zapovednika v celi hrvaški Krajini. Njegovo edino poznano večje junaško dejanje je zmaga na Ostroškem polju (*Ostrositzerfelde*). Kot komisar se je nekajkrat mudil tudi v Senju, kjer je skušal rešiti večni problem z Uskoki. Umrli je neporočen leta 1609, najverjetneje malo pred 12. junijem.⁵⁸ Njegov nagrobnik z epitafom je stal v današnji frančiškanski cerkvi pri večjem oltarju, poleg epitafa družine Barbo. Nad Vidovo moško figuro, kjer je bilo upodobljeno Kristusovo vstajenje, je bil napisan tekst iz drugega poglavja Janezovega evangelija (*Ex parte evangelii ad Aram majorem cernitur Epithaphium D. Viti Kyssel. Supra figuram virilem ejusdem ubi Resurrectio Christi exprimitur, hic Joannis textus legitur Jan. 2. cap.*).⁵⁹ Karlovški general Vid Khisl je bil sicer res vzgojen v protestantskem duhu (njegov oče Janez je bil namreč zelo goreč privrženec protestantske cerkve), vendar se je verjetno kasneje rekatoliziral, podobno kot njegova brata Karel in Janez Jakob.⁶⁰ Ta dva se omenjata tudi

54 P. Simoniti, *H kulturnozgodovinski podobi Ljubljane v 16. stoletju*, v: Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, str. 124.

55 Valvasor, *Die Ehre*, XII. knjiga, str. 56.

56 I. Steklasa, *Druga vojska z Benečani*, v: Zbornik Matice Slovenske (ZMS) 1, 1899, str. 1–71; I. Steklasa, *Vid Kisel, karlovški general (1602–1609)*, v: Zbornik Matice Slovenske (ZMS) 6, 1904, str. 23–57.

57 Steklasa, *Vid Kisel*, str. 23.

58 ZAL, LJU 488, Cod. I, knjiga 21, 1609, fol. 91'.

59 *Frančiškani v Ljubljani, Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja*, Ljubljana 2000, str. 193.

60 H. Kiesl, *Der Raubmord an Johann Christoph Freiherr von Tattenbach im Schloss Freizell an der Donau im Jahre 1659*, v: Adler, Zeitschrift für Genealogie und Heraldik, Band 6, 1962–1964, str. 237.

v *Sejnih in sodnih zapisnikih mesta Ljubljane*, ko sta prosila mestni svet za poklon ob bratovi smrti.⁶¹

Janez Jakob, zadnji izmed Janezovih sinov, je edini, za katerega vemo letnico rojstva – 1565. Šolal se je v Padovi, sicer pa se je zelo razlikoval od svojih bratov. Prijateljeval je z nizozemskim skladateljem Philippom Ducom,⁶² še posebej pa je zanimiv, ker se je menda tudi sam poskusil v skladanju. Njegovo delo naj bi bila izgubljena knjiga madrigalov in motetov za četvero in petero glasov, ki je bila natisnjena leta 1591 pri tiskarju in založniku Ricciardu Amadinu v Benetkah.⁶³ Delo je izpričano tudi v avtentičnih leipziških katalogih 17. stoletja. Sicer pa je bil tudi sam deležen posvetila. Romano Micheli mu je leta 1615 posvetil zbirko didaktičnih motetov in kanconet »Musica vaga«.⁶⁴

Janez Jakob je bil največji posestnik med brati. Med letoma 1618 in 1638 je bil lastnik Fridrihštajna in Kočevja, od leta 1620 mariborskega mestnega gradu, od 1623 Poljan in Ribnice, od 1629 pa še Ravnega polja in Sentjanža.

Dne 14. marca 1623 je dobil grofovski naziv in predikat »*Graf von Gottschee*«, mesto Kočevje in okolica pa sta s tem dobila naziv grofija.⁶⁵ Med letoma 1608 in 1611 se omenja kot koroški deželan.⁶⁶

Zanj lahko z gotovostjo trdimo, da se je rekatoliziral, saj je bil pobudnik zidave cerkve v Novi Štifti,⁶⁷ leta 1613 pa je dal zemljišče in sredstva za gradnjo kapucinskega samostana v Mariboru. Temeljni

61 ZAL, LJU 488, Cod. I, knjiga 21, 1609, fol. 91'.

62 Žvanut, *Od viteza*, str. 168.

63 J. Höfler, *O nekaterih slovenskih skladateljih 16. stoletja*, v: *Kronika*, 23, 1975, št. 2, str. 92; D. Pokorn, *Slovenska protestantska pesem in njen odmev v glasbeni literaturi*, v: *Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije*, Ljubljana 1986, str. 189.

64 Höfler, *O nekaterih*, str. 92.

65 Frank, *Standeserhebungen*, str. 29–30; P. Wolsegger, *Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574*, v: *MMK*, III, 1890, str. 181.

66 M. Wutte, *Die Wappen in den Wappensälen des Landhauses zu Klagenfurt und den Wappenbüchern des Kärntner Landesarchives*, v: *Carinthia*, 127, 1937, str. 131.

67 D. Prelovšek, *Romarska cerkev pri Novi Štifti pri Ribnici*, v: *Kronika* 30, 1982, št. 2, str. 92.

kamen za ta samostan je 23. aprila 1613 položil ljubljanski škof Tomaž Hren.⁶⁸

Janez Jakob se je 25. januarja 1598 v Gradcu poročil z Marijo Thanhausen, vdovo Jurija Jerneja Zwickla, sicer pa hčerko Konrada Thanhausna in Doroteje Taufenbach. Marija je s seboj pripeljala tudi sina iz prvega zakona – Jurija Jerneja. Janez Jakob ni imel moških potomcev, zato je posinovil Jurija Jerneja in mu dovolil uporabljati priimek Khisl. Janez Jakob je umrl v starosti 73 let 23. junija 1637 v Mariboru.⁶⁹

Po njegovi smrti je postal naslednik posinovljeni Jurij Jernej Zwickl - Khisl. Uradno je bil Janez Jakob zadnji predstavnik Khislov na Kranjskem, čeprav je težišče svojega delovanja in bivanja prenesel na Štajersko, natančneje v Maribor.⁷⁰

68 M. Benedik, A. Kralj, *Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih, Nekdanja Štajerska kapucinska provinca*, v: AES 16, Ljubljana 1994, str. 26–27. Glej tudi: A. Koblar, *Črtice o kapucinskih samostanih Štajerske provincije*, v: IMK, IV, 1894, str. 233–234; Gruden, *Zgodovina*, str. 865–866.

69 M. Napotnik, *Die Basilika zur Heiligen Maria, Mutter der Barmherzigkeit, in der Grazer Vorstadt zu Marburg*, Marburg 1909, str. 7–10, 348–350.

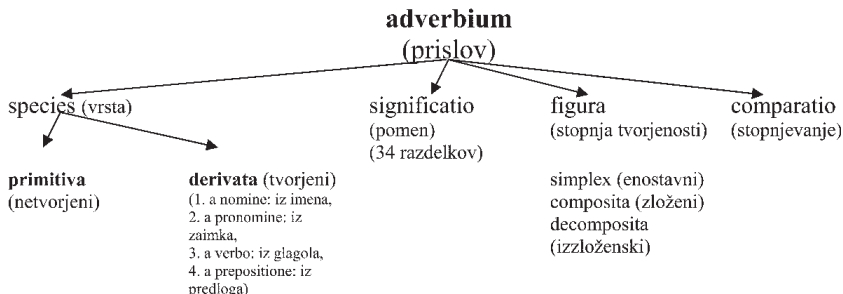
70 Jurij Jernej Zwickl-Khisl je po očimu podedoval priimek in tudi gospostva – Fridrihštajn, Kočevje, Poljane, Ribnico in mariborski mestni grad. Sam pa si je kupil še mariborski gornji grad, Črnce in Miklavž. Poročil se je 28. januarja 1633 z Ano Marijo Berka pl. Pernegk. V zakonu se je rodilo sedem otrok – šest hčera (Marija Katarina, Marija Elizabeta, Marija Barbara, Ana Marija ter dvojčici Marija Zofija in Marija Kristina) in sin Janez Jakob (II), ki se je poročil z Ano Šarloto Polikseno grofico Montecuccoli. Imel je sina Janeza Jožefa in hčerko Marijo Eleonoro. O Janezu Jožefu ni nobenih podatkov, njegova sestra Marija Eleonora pa se je 24. januarja 1692 poročila z Leopoldom Jožefom Orsini pl. Rosenbergom in se v literaturi omenja kot zadnja iz debla Zwickl-Khisl. Tako lahko rečemo, da se je z Marijo Eleonoro konec 17. stoletja dokončno zaključila kranjsko-štajerska veja plemiške družine Khisl oziroma Zwickl-Khisl.

POGLAVJA O NEPREČIBNIH BESEDNIH VRSTAH V BOHORIČEVI SLOVNICI (1584)

S poglavjem o prislovu nastopijo v Bohoričevi latinsko pisani slovnici slovenskega jezika *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura* (1584) poglavja o tistih delih govora, ki so bili v domala vseh tedanjih slovnica obdelani enako skopo. Bohorič se v teh poglavjih podobno kot nemška slovničarja Clajus in Albertus ter poljski slovničar Statorius¹ na prvi pogled dokaj tesno naslanja na latinsko slovnico Filipa Melanchthona. Kljub temu pa tudi v teh poglavjih lahko najdemo med Melanchthonom in Bohoričem kar precejšnje razlike, ki jih bomo skušali v našem prispevku čim natančneje popisati. Naj pripomnimo še to, da bi glede na način obravnave vsebina obravnavanih poglavij Bohoričeve slovnice mnogokrat bolj sodila v slovar kot v slovnico, a to je skupna značilnost večine tedanjih slovnici ljudskih jezikov; bolj kot teorija slovničarje tu zanima leksika.

Večinoma so na obravnavana poglavja Bohoričeve slovnice v sodobni literaturi leteli naslednji očitki: 1. da med prislovi (v tedanjem pomenu besede) Bohorič navaja tudi (današnje) členke;² 2. da so predlogi narejeni po latinski shemi;³ 3. da med vezniki (v tedanjem pomenu besede) Bohorič navaja tudi (današnje) členke in prislove;⁴

- 1 Nemški slovničar Ölinger (1574: 156–165) se sicer zgleduje po Melanchthonu, a drugače kot Bohorič.
- 2 O tem Toporišič (1987: 304). Drugače pač ni moralo biti, saj tedanja evropska slovnična teorija členkov ni poznala.
- 3 Tako vsi pisci o Bohoričevi slovnici, ki obdelujejo predloge, npr. Kidrič (1925: 50) in drugi.
- 4 O tem Toporišič (1987: 305).

1 *Adverbium* – prislov (BH 1584: 154–158)

Delitev na *accidentia* v celoti sledi Melanchthonu (MGL-CR 326; MGL-Cam 301; MGL qq 5b), razdelek o vrstah glede na tvorjenost (*species*) pa le deloma.

Medtem ko Bohorič ločuje prislove glede na **vrsto** tvorjenosti (*species*), kot je bilo v navadi, na tvorjene in netvorjene, pa je v razdelitvi tvorjenih adverbov natančnejši od Melanchthona (MGL-CR 326–327; MGL qq 5b–qq 6a; MGL-Cam 301–302). Bohorič jih je namreč razporedil v štiri vrste glede na to, ali so tvorjeni iz imena, zaimka, glagola ali predloga. Pri tem je lahko Bohorič pri Melanchthonu našel zgolj opise primerov za tvorbo iz imena ter glagola. Delitve, kot jo najdemo pri Bohoriču, pa mi ni uspelo zaslediti v nobeni izmed pregledanih nemških, francoskih in italijanskih slovníc.

Primeri v tem razdelku so sicer naslonjeni na MGL, vendar spet ne pri vrsti adverbov, tvorjenih iz zaimka in predloga, ker jih Melanchthon ne našteva. Tako Bohorič po Melanchthonu navaja slovenske prevode k: *vesperi* (k'vezheri) in *furtim* (fkrivaje), Melanchthonova *cras* in *heri* je podobno kot Clajus (1578: 188) spremenil v *hodie* (donès), navaja pa tudi kar nekaj primerov, ki jih drugje ne zasledimo: *prudenter* (modru), *huc* (lefim), *illuc*, *isthuc* (letja), *adversum* (supèrno).

V razdelku o vrstah glede na **pomen** (*significatio*) je naslonitev na Melanchthona (MGL-CR 327–328; MGL qq 5b–rr 1b) domala popolna, enak je celo vrstni red primerov; vidi se tudi, da je imel v rokah vsaj drugo izdajo (torej MGL qq 5b–rr 1b), ker upošteva njene dodatke k MGL-CR (dodatki so: *praesto* v skupini *in loco*; ter vse skupine od *temporis adverbia* naprej).

Razlike glede na navedene strani v MGL so pri Bohoriču naslednje:⁵

1. v skupini *ad locum* (k mestu) je izpustil: *aliquo, nequo, siquo*;
 2. izpuščena je celotna Melanchthonova opomba: »*Inter localia numerant alii etiam hos casus: domi, militiae, humi, ruri*«;
 3. v skupini *temporis adverbia* (prislovi časa) je izpustil: *modo, pridem, dudum, nuper, antea, nudiustertius, nudiusquartus, perendie, inposterum* itd.;
 4. v skupini *numeri* (števnici prislovi) je izpustil prislovne števnike od šestkrat naprej;
 5. v skupini *negandi* (prislovi zanikanja) je izpustil *haudquaquam* in dodal primer *neque ego neque tu* (niti jeft niti ti);
 6. v skupini *affirmandi* (prislovi pritrjevanja) nima *videlicet* in *quippe*, namesto *perfecte* pa ima *perfecto*;
 7. v skupini *optandi* (železni prislovi) je izpustil *ut*;
 8. v skupini *quantitatis* (prislovi kolikosti) ima Bohorič še *mirum in modum*;
 9. v skupini *intendendi* (prislovi raztezanja) nima *valde, admodum, tam, quam, ut*;
 10. v skupini *dubitandi* (prislovi dvoma) nima *fors, forsit*;
 11. v skupinah *vocandi* in *respondendi* (prislovi klicanja in odgovarjanja) je Bohorič dodal *hem*;
 12. v skupini *separandi* (prislovi ločevanja) nima *divise, sigillatim, multifariam*;
 13. v skupini *excludendi* (prislovi izvzemanja) nima *pax*;
 14. v skupini *comparandi* (primerjalni prislovi) nima *plurimum*, namesto *minime* pa ima *maxime*;
 15. kot zadnjo je Bohorič dodal skupino *declarandi* (pojasnjevalni prislovi), ki je Melanchthon nima, saj so primeri te skupine (*nimirum, scilicet* in *videlicet*) vsebovani že v Melanchthonovi skupini *affirmandi*.
- Vidimo, da gre pri prirejanju zgolj za izpuste tistih besed, ki v Bohoričevo slovnico ne bi prinesle novih slovenskih besed, saj bi se različni latinski primeri prevajali z enakimi slovenskimi.

5 Različne izdaje MGL se v primerih lahko minimalno razlikujejo (največkrat zgolj za kak primer na nekaj straneh), zato moramo dopuščati možnost, da je Melanchthonov tudi kateri izmed spodaj navedenih primerov.

Enako kot Bohorič se je na Melanchthonovo slovnico naslonil v tem razdelku tudi poljski slovničar Statorius (1568: K 7a–L 2b). Podobnost med Bohoričevim in Statorijevim besedilom je v tem poglavju zelo velika, čeprav Bohorič Statorijevega dela skoraj gotovo ni poznal. Glavna konceptualna razlika je v tem, da ima Statorius na prvem mestu navedene latinske, Bohorič pa slovenske prislove. Izbor prislovov se pri Bohoriču in Statoriju pokriva z naslednjimi izjemami:

1. v skupini *ad locum* (k mestu) Statorius nima: *eodem in intro*;
2. Statorius nima posebne skupine *versus locum* (proti mestu), ima pa vse njene primere v skupini *ad locum* (k mestu), poleg tega ima tudi dodatne primere: *versus, prone, supine*;
3. v skupini *de loco* (z mesta) Statorius nima: *isthinc, coelitus, funditus, radicitus*, za razliko od Bohoriča pa ima: *desuper*;
4. v skupini *per locum* (po mestu) Statorius nima: *nequa, si qua*, ima pa: *peregre, domi, humi, ruri*;
5. v skupini *temporis adverbialia* (prislovi časa) ima Statorius podobno kot Melanchthon mnogo več primerov kot Bohorič, od tega se jih manj kot polovica pokriva z Melanchthonovimi, ki so pri Bohoriču izpuščenimi, ostale pa je dodal Statorius sam;
6. v skupini *numeri* (števni prislovi) Statorius glede na Bohoriča izpusti: *ter, quater, quinquies, tertium, quartum*, doda pa: *iterum, toties, quoties*;
7. v skupini *negandi* (prislovi zanikanja) Statorius glede na Bohoriča izpusti: *haud, nihil, nequaquam, neutiquam, nequidem*, doda pa: *nul-latenus*;
8. v skupini *affirmandi* (prislovi pritrjevanja) Statorius glede na Bohoriča izpusti: *quid ni, scilicet, nempe, nimirum*;
9. v skupini *ordinis* (prislovi zapovrstja) Statorius glede na Bohoriča izpusti: *postremo, ulimo, primo, secundo*;
10. v skupini *interrogandi* (vprašalni prislovi) Statorius glede na Bohoriča izpusti: *quamobrem*;
11. v skupini *similitudinis* (prislovi podobnosti) Statorius glede na Bohoriča izpusti: *ficu(i), velu(i), uti, quemadmodum, non minus, prope*;
12. v skupini *qualitatis* (prislovi kakovosti) Statorius glede na Bohoriča izpusti: *docte, pulchre, fortiter, fermo*, doda pa: *celeriter, punctim, uno modo, bifariam, trifariam, decem modis*;

13. v skupini *quantitatis* (prislovi kolikosti) Statorius glede na Bohoriča izpusti: *plurimum*, *parum(per)*, *mirum in modum*, *maxime*, *quoad*, doda pa: *penitus*, *omnino*, *prorsus*, ki jih ima Bohorič v skupini *intendendi* (prislovi raztezanja) – te skupine Statorius nima;

14. skupine *remittendi* (prislovi zadrževanja) Statorius ne imenuje, ima pa vse Bohoričeve primere te skupine;

15. skupin *diminuendi* (manjšalni prislovi), *vocandi* in *respondendi* (prislovi klicanja in odgovarjanja), *iurandi* (rotilni prislovi) in *declarandi* (pojasnjevalni prislovi) Statorius nima;

16. v skupini *separandi* (prislovi ločevanja) Statorius glede na Bohoriča izpusti: *separatim*, *privatim*, doda pa Melanchthonova: *sigillatim*, *multifariam* in *divi se*;

17. v skupini *excludendi* (prislovi izvzemanja) Statorius glede na Bohoriča izpusti *tantummodo*;

18. v skupini *congregandi* (prislovi zbiranja) Statorius glede na Bohoriča izpusti: *pariter*, *collectim*, *summatim*, doda pa *coniunctim*;

19. v skupini *prohibendi* (prislovi prepovedi) Statorius glede na Bohoriča izpusti *nequaquam*;

20. v skupini *concedendi* (prislovi dopuščanja) Statorius ne navaja latinskih primerov, ima pa Bohoriču ustrezne poljske;

21. v skupini *eventus* (prislovi dogodka) Statorius glede na Bohoriča izpusti *caju*;

22. v skupini *comparandi* (primerjalni prislovi) Statorius glede na Bohoriča izpusti *maxime*, ima pa Melanchthonova *plurimum* in *minime*.

Iz gornjih razlik je razvidno, da o vplivu Statorijeve slovnice na Bohoričevo težko govorimo, lahko pa rečemo, da sta oba podobno prirejala isto Melanchthonovo predlogo.

Razdelek o **stopnji tvorjenosti** adverb (de figura) je v celoti posnet po MGL (rr 2a; enako MGL-Cam 311 in MGL-CR 328), celo z istimi oznakami in istimi primeri. Dodan je le primer *diu* (davnaj) v prvi skupini.

Tudi razdelek o **stopnjevanju** (*comparatio*) ima formulacije, ki so povsem vzporedne Melanchthonovim, le da je vsebina prirejena značilnostim slovenskega jezika. Ker se v tem odlomku lepo pokaže Bohoričev postopek prirejanja, podajamo vzporedno besedilo iz MGL in BH 1584:

<i>MGL (rr 2a = MGL-Cam 311)</i>	<i>BH 1584: 158</i>
Prislovi, ki so nastali iz pridevnikov, oponašajo stopnjevanje imen in se pregibajo v primernik in presežnik, npr. <i>fortiter, fortius, fortissime /.../</i> Tako tudi nekateri drugi, ki niso iz pridevnikov, npr. <i>Saepe, faepius, faepissime.</i> ⁶	Prislovi, ki so nastali iz pridevnikov, se s primerljivimi stvarmi primerjajo takole: <i>mozhnu, mozhneſhi, vel vezh mozhnu, nar mozhneſhi, vel viſoku mozhnu,</i> <i>fortiter, fortius, fortissime. /.../</i> Stopnjujejo se tudi pravi prislovi, ki se lahko [po pomenu pri stopnjevanju] večajo ali manjšajo, npr. <i>zheſtu, id est faepe, zhejſhe vel zhejſteſhi, faepius: gar zheſtu, faepissime, itd.</i> ⁷

2 *Praepositio* – predlog (BH 1584: 158–164)

Tudi poglavje o predlogu je narejeno neposredno po Melanchthonovi predlogi. A poudariti moramo, da se je prav v tem poglavju Bohorič srečal s številnimi problemi, ki jih je rešil zelo samostojno in izvirno. Čeprav je dosledno upošteval Melanchthonovo (MGL-CR 329–333; MGL rr 2b–rr 5b; MGL-Cam 312–319) zaporedje latinskih predlogov kot iztočnic,⁸ pa je bil v izbiri primerov mnogo bolj neodvisen. Včasih je izbral in prevedel Melanchthonovega, včasih svojega.

Primerjalni pregled primerov je dal naslednji rezultat:⁹

- 6 »Aduerbia orta a nominibus adiectiuis, imitantur nominum comparationem, casusque comparatiui, et superlatiui recipiunt, ut: *Fortiter, fortius, fortissime /.../ Sic et quaedam alia, non nata a nominibus, ut: Saepe, faepius, faepissime.*«
- 7 »Aduerbia orta a nominibus adiectiuis, comparabilibus comparantur, sic: *mozhnu, mozhneſhi, vel vezh mozhnu, nar mozhneſhi, vel viſoku mozhnu, fortiter, fortius, fortissime. /.../ Comparantur etiam mera aduerbia, quae augeri minus uel potest, vt: zheſtu, id est faepe, zhejſhe vel zhejſteſhi, faepius: gar zheſtu, faepissime, etc.*«
- 8 Na to opozarja tudi sam (BH 1584: 158): »Predloge bomo preleteli po latinskem zaporedju.« (»Praepositiones, latinorum ordine percurremus.«)
- 9 V prvem stolpcu so latinski izhodiščni predlogi, v drugem so Bohoričevi prevodi teh primerov (BH 1584: 158–164), v tretjem je njihova vezava po Bohoriču, v četrtem število primerov (glede na latinske primere) pri Bohoriču, v petem pa število primerov, ki jih ima Bohorič in jih hkrati najdemo pri Melanchthonu. Primeri, ki glede na današnji sistem odstopajo, so označeni okrepjeno. Nekateri izmed njih so posebej komentirani. Kjer je Bohoričeva določitev sklona napačna ali vprašljiva, je dodan: (sic!).

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

predlog		vezava predloga	število ponazoritvenih primerov	
v latinščini	v slovenščini	v slovenščini	pri Bohoriču	od tega Melancthonovih ¹⁰
<i>ad</i>	k/h	DAJ.	6	0
<i>apud</i>	per	DAJ.	2	0
<i>ante</i>	pred	DAJ. s posebno končnico	11	0
<i>adversus/ adversum</i>	super	DAJ.	3	0
<i>cis/citra</i>	fe strane/ na leti strani	ROD.	1	0
<i>ultra</i>	na uni strani/ na unim kraju	ROD.	1	0
<i>circum/circa/ circiter</i>	okuli	ROD.	5	3
<i>contra</i>	zhes (super)	TOŽ. (DAJ.)	2	1 ¹¹
<i>erga</i>	pruti	DAJ.	1	0
<i>extra</i>	svunaj	ROD.	1	0
<i>inter</i>	mej/ v'meß	DAJ. s posebno končnico	1	0
<i>intra</i>	snutraj	ROD.	1	0
<i>infra</i>	pod/ sdolaj	TOŽ./ ROD.	2	0
<i>supra</i>	sgoraj/ na/ nad/ zhes	ROD. TOŽ.	1	1
<i>iuxta</i>	polek/ polgi	ROD.	1	0
<i>ob</i>	sa voljo/sa	ROD.	1+1	0+1
<i>per</i>	zhes/fkus/ po	TOŽ./ DAJ.	2	1
<i>prope</i>	blisi/blisu	ROD.	1	0
<i>praeter</i>	mumu/mimu	ROD.	1	0
<i>propter</i>	sa vojiljo	ROD.	1	1
<i>post</i>	po	ROD. (sic!)	1	1
<i>penes</i>	poleg/poigi	ROD.	1	1
<i>secundum</i>	sa	DAJ. s posebno končnico	1	1
<i>trans</i>	zhres/zhes	ROD. (sic!)	1	1
<i>a/ab/abs</i>	od	LOČ.	3	2+1 ¹²

KOZMA AHAČIČ

<i>absque</i>	pres	ROD./LOČ.	1	1
<i>cum</i>	s'	DAJ. <i>s posebno končnico</i>	3	0
<i>clam</i>	fkriwfhi	= v slovenščini adverb	1	1
<i>coram</i>	v'prizho/ pred	ROD./ gl. pred (<i>ante</i>)	1	1
<i>de</i>	od	LOČ.	1	1
<i>e/ex</i>	is	LOČ.	1	0
<i>pro</i>	sa	LOČ.	1	1
<i>prae</i>	pred	DAJ. <i>s posebno končnico</i>	1	0
<i>sine</i>	pres/rasen	ROD.	1	0
<i>tenu</i>	okuli	ROD.	1	1
<i>in</i>	v' (kam?)/ v' (kje?)	TOŽ./ DAJ. (dajalniki množine imajo posebno končnico <i>-ih</i>)	3	0
<i>sub</i>	okuli (= <i>circa</i>)/ po (zaporedje)	ROD./ ROD. (sic!)	1 1	1 1
	po (versari in loco)	DAJ. (sic!)	1	1
<i>super</i>	na (kje?)	DAJ.	2	2
	na (kam?)	TOŽ.		
<i>subter</i>	pod	TOŽ.	1	1

Postavlja se vprašanje, zakaj je pri razvrstitvi predlogov sledil prav razdelitvi glede na vezavo izhodiščnih predlogov v latinščini. Albertus (1573: M 1a–M 3a), Ölinger (1574: 166–169) in Clajus (1578: 201–211) imajo denimo predloge razporejene glede na nemško izhodišče, prav tako tudi nekatere druge pregledane slovnice ljudskih jezikov. Vendar vse kaže, da je bilo razvrščanje predlogov glede na latinščino v tedanjih slovnica kljub vsemu prisotno. Takšno rešitev imata denimo Statorius (1568: L 3b–L 5a) in Dubois (1531: 154–159).

10 Prim. MGL-CR 329–333; MGL rr 2b–rr 5b; MGL-Cam 313–319.

11 BH (1584: 160) ima *circiter horam nonam*, MGL-CR (329) *circiter horam undecimam*, MGL (rr 3a) *circiter horam decimam*. Iz tega se lepo vidi, kako se je dalo obračati v različnih slovnica enak primer. Tak primer štejejo kot enak, četudi se pojavlja v inačicah (npr. *secundum Deum* : *secundum Deos*; *sub horam tertiam* : *sub horam pugnae* ipd.).

12 Tu gre pri Bohoriču za vsebinsko prilagoditev primera: Melanchthonov *ab love* je spremenil v *a deo*.

Statorius ima zapovrstje predlogov tako kot Bohorič posneto po Melanchthonu, tako da se obravnava pri Statoriju in Bohoriču navidez v celoti prekrivata. Ločuje pa ju pomembna razlika: Bohorič na vezavo posameznih predlogov opozarja sproti, Statorius pa vezavo obdela posebej v poglavju o skladnji predlogov (Statorius 1568: O 1a–O 4b).

Opazimo lahko, da je Bohorič izvirnejši pri zapletenejših primerih (predvsem pri predlogih, ki zahtevajo današnji mestnik in orodnik), zlasti pa je izviren na začetku poglavja, kjer tudi razreši večino problemov, potem pa dokaj zvesto sledi Melanchthonovim primerom.

Iz zgoraj prikazanih primerov lahko tudi razberemo Bohoričev način opisa današnjega mestnika in orodnika. Mestnik, ki stoji za predlogi *per* (BH 1584: 159), *mej/v'meß* (BH 1584: 160), *po* (BH 1584: 161, 163), *sa* (BH 1584: 161), *v'* (BH 1584: 163), *na* (BH 1584: 164), navaja kot dajalnik s posebno končnico; prav tako je dajalnik s posebno končnico orodnik, ki stoji za predlogoma *s'* (BH 1584: 162) in *pred* (BH 1584: 159, 162, 163).

Bohoričev pogled na mestnik kot »posebno končnico dajalnika« lepo vidimo pri obravnavi predloga *v'* (BH 1584: 163). Po Bohoriču namreč imena ob predlogu *v'* v množini spreminjajo zadnji zlog (torej končnico) v *-ih* (*v'telefish*). Na tovrstno spremembo Bohorič večkrat opozarja. Podobno pravilo navaja v poglavju *Examen etymologiae* (*Preizkus etimologije*) (BH 1584: 168): dajalnik množine *nebesam* zaradi zveze s predlogom *v'*, kadar ta pomeni premikanje na mestu (*motus in loco*), spremeni zadnji zlog v *-ih*. Spremembe se zavoljo zveze s predlogom *v'* dogodijo včasih tudi v ednini (BH 1584: 170): končni *-u* se namreč v zvezi besede z *v'* pogosto zamenjuje z *-i*; tako dobimo *v'nebi* namesto *v'nebu*.¹³ Marsikje drugje pa sprememb dejansko ni in imamo obliko »dajalnika«: npr. *na femlji* (BH 1584: 170).

Da je »oblika besede za predlogom v« (čemur bi mi danes rekli mestnik) povzročala Bohoriču preglavice, nam pričata tudi primera

13 To omenja tudi v skladnji, kjer pa pravi, da do tega prihaja bolj zaradi rabe pri ljudeh kakor zaradi zahtev jezikovnega sistema (»sed id fit magis consuetudine quam ratione«).

iz skladnje (BH 1584: S38, S39), kjer gre prav gotovo za lapsus: Bohorič namreč obliki *v'unuh dnejh* ter *v'kratkih dnejh* označuje kot ločilnik s predlogom. Ni pa nepomenljivo, da se je Bohorič zmotil (glede na svojo lastno teorijo) prav tu, pri »izjemih«.

Tri napake v določitvi sklona (v okviru Bohoričeve teorije) so razvidne tudi iz gornje razpredelnice. Dvakrat imamo rodilnik, kjer bi danes določili mestnik (in bi torej pri Bohoriču moral stati dajalnik). Ena napaka pa je lapsus: namesto tožilnika imamo rodilnik.

Tudi pri opisu mest z orodnikom vidimo, da se Bohorič še kako zaveda, da obstajajo v slovenščini poleg sklonov, ki jih našteva, še »posebne končnice«. Tako končnico dobi njegov »dajalnik«, če pred njim stoji predlog *pred* (BH 1584: 159), in sicer pri moškem in srednjem spolu v ednini končnico *-om* ali *-fom* (npr. *pred Ozhetom*, *pred telefom*), pri ženskem spolu v ednini končnico *-o* ali *-jo* (*pred vodo*, *pred Materjo*), nekatere besede pa dobijo v ednini končnico *-o* (pred *mano*). V dvojinskih oblikah se tak »dajalnik« končuje na *-ma* (npr. *pred Ozhetma*, *pred materma*, *pred ozhima*), v množinskih pa na *-mi* (*pred ozhetmi*, *pred matermi*, *pred ozhesmi* ali *ozhimi*).

Razdelka o **neločljivih predlogih** (*praepositiones inseparabiles*) (BH 1584: 164) MGL-CR, MGL in MGL-Cam nimajo, pač pa ga imata Ölinger (1574: 169) in Clajus (1578: 201). Morda bi lahko iskali pobudo za ta razdelek v razdelku *Figurae* pri Melanchthonovem poglavju o glagolu (MGL mm 7b–nn 1b), ki obravnava tvorbo glagolov (tudi) s predponami, vendar je to manj verjetno.

3 *Coniunctio* – veznik (BH 1584: 164–166)

Poglavje o vezniku je Bohorič sicer posnel po Melanchthonu (MGL-CR 333–335; MGL rr 5b–rr 8b), a ga je močno okrajšal. Melanchthon namreč veznik opisuje glede na tri kriterije: *figura* (vezniki glede na tvorjenost), *potestas* (pomen veznikov), *ordo* (vrsta veznikov glede na stavo pred besedo ali za njo). Od tega je Bohorič v svoje poglavje o vezniku uvrstil zgolj delitev iz razdelka *potestas*, pri čemer je izviren ne samo glede na Melanchthona, ampak tudi v razmerju do nemških slovníc (predvsem Albertus, Clajus), ki dosledno navajajo vse kategorije. Ölinger (1574: 170–171) ima poglavje sicer na videz razporejeno enako kot Bohorič, vendar ima pod razdelkom *Observatio*

nekak povzetek Melanchthonovega razdelka *ordo*, celotno poglavje pa je pri njem še mnogo bolj skrajšano kot pri Bohoriču.

Melanchthonovi in Bohoričevi primeri veznikov se ujemajo takole:

vrsta veznikov	število primerov veznikov BH 1584 (164–166)	od tega Melanchthon MGL (rr 5b–rr 8b) = MGL-Cam	število ponazoritvenih primerov BH 1584 (164–166)	od tega Melanchthon MGL (rr 5b–rr 8b) = MGL-Cam
vezalni (<i>copulativae</i>)	8, item ¹⁴	8	0	0
ločni (<i>disiunctivae</i>)	6	6	1 ¹⁵	1
dvomilni (<i>dubitativae</i>)	3, num	3	1	1
protivni (<i>adversativae</i>)	12	12	1	0
vzročni (<i>causales</i>)	12	12	0	0
pogojni vezniki ali vezniki izvzemanja (<i>conditionales seu exceptivae</i>)	quatenus, nisi	0	0	0
sklepalni (<i>ratiocinativae</i>)	6, idcum	6	0	0
zapovrstni (<i>ordinis</i>)	6	6	0	0
pritrjevalni (<i>approbativae</i>)	3	3	0	0
dopolnjevalni (<i>completivae</i>)	3	3	2	2

Že pri prvi vrsti (*copulativae*) vidimo, da Bohorič ni imel v rokah MGL-CR (333), ampak poznejši MGL ali MGL-Cam, saj ima MGL-CR pri primerjalnih vezalnih veznikih naveden samo *ac*,¹⁶ MGL (rr 6a) pa ima tako kot Bohorič poleg *ac* tudi *atque*.¹⁷ Pri vrsti *adversativae* (BH 1584: 165) Bohorič podaja razliko med *tamuzh* in *ali* vzporedno z nemškima *sonder* in *aber*. Četudi so formulacije podobne formulacijam v MGL, pa je primerjava očitno izvirna Bohoričeva, saj je nimajo tudi tedanje nemške slovnice. Prav tako je, kot kaže, iz nekega drugega vira vrsta *conditionales*. Bohoričevo izvirnost dokazuje tudi Statorius (1568: L 5b–L7a), ki se naslanja na MGL in nima nobenega od omenjenih Bohoričevih dodatkov.

14 Za vejico stojijo primeri, ki jih pri primerjanem delu ni in zato niso všteti v prvo številko.

15 BH (1584: 165) ima *neque ego neque tu*, MGL (rr 6a) pa *nec mihi nec tibi*.

16 »Sed Ac, collationem aliquando significat.«

17 MGL (l. c.): »Sed ex his Ac, et Atque, collationem aliquando significant.« Bohorič (BH 1584: 164): »Atque ex his quaedam etiam collationem significant, *kakor*, *ac*, *atque*.«

4 Interiectio – medmet (BH 1584: 166)

Poglavje je posneto po MGL (rr 8a-rr8b; MGL-Cam 326–327),¹⁸ vključno s primeri, ki so do take mere posneti po MGL, da je celo težko ločiti, kaj je pri Bohoriču mišljeno kot latinski in kaj kot slovenski medmet.

18 In ne po MGL-CR (336), saj so tu med izdajama bistvene razlike. MGL-CR denimo nima vrst *silentium*, *rifum*, *ejulationem* in *planctum*, ki jih MGL in Bohorič imata.

VIRI IN LITERATURA

Albertus, Laurentius (1573): *Teutfch Grammatick oder Sprachkun ft. Certissima ratio discendae, augendae, ornandae, propagandae, conferuandaeque linguae Alemanorum siue Germanorum, grammaticis regulis et exemplis comprehensa et conscripta: per Laurentium Albertum Ostrofrancum*. Augustae Vindelicorum: Michael Manger.

BH 1584 = Bohorič, Adam (1584): *Arcticae horulae succisivae*. Wittenberg.

Clajus, Johannes (1578): *Grammatica germanicae linguae ... ex bibliis Lutheri Germaniis et aliis eius libris collecta*. Lipsiae.

Dubois, Jacques (1531): *In linguam Gallicam isagùge [sic!], una cum eiusdem Grammatica Latino-Gallica, ex Hebraeis, Graecis et Latinis authoribus*. Parisiis: Ex officina Roberti Stephani.

Kidrič, France (1925): Bohorič, Adam. *SBL* 1. 49–52.

MGL = Melanchthon, Philippus, [s. a.]: *Grammatica Philippi Melancthonis, Latina, iam denuo recognita, et plerisque in locis locupletata*. Norimbergae: apud Ioh. Petreium.

MGL-Cam = Melanchthon, Philippus (1585): *Grammatica Philippi Melancthonis recognita et locupletata. Accessit tractatus de Orthographia, recens*. Lipsiae: Impri-mebat Iohannes Steinman.

MGL-CR = Bretschneider (ur.), Carolus Gottlieb (1990): *Philippi Melancthonis Opera quae supersunt omnia. Corpus reformatorum: vol. 20: 1854 (reprint)*. Bad Feilnbach: Schmidt Periodicals.

Ölinger, Albert (1574): *Underricht der Hoch Teutschen Spraach: Grammatica seu Institutio verae Germanicae linguae ... In usum juventutis maxime Gallicae, ante annos aliquot conscripta ... Cum D. Joan. Sturmii sententia, de cognitione et exercitatione linguarum nostri saeculi*. Argentorati: Nicolaus Vvyriot.

Statorius, Petrus (1568): *Polonicae grammaticae institutio*. Cracoviae: Apud Mathiam Wirzbietam, Typographum Regium.

Toporišič, Jože (1987): *Zimske urice, prva slovenska slovnica. Arcticae horulae succisivae – Zimske urice proste*. Maribor: Založba Obzorja. 281–328.

Peter Novak

HERMENEVTIKA DISPENZACIJSKE TEOLOGIJE

Izrael je naš zaveznik in mi smo se čvrsto zavezali k podpori Izraela; podprli ga bomo, če bo njegova varnost ogrožena.

GEORGE W. BUSH, 2005¹

Naivno bi se lahko vprašali, zakaj bi svetovna velesila, kot so Združene države Amerike, sploh hotela vzeti pod svoje okrilje majhno državo, geografske velikosti Slovenije, in bila pripravljena izpostaviti življenja svojih vojakov za njeno zaščito. Politične komentatorje pogosto slišimo hudomušno namigovati, da zunanjo politiko Združenih držav vodijo naravna bogastva (beri nafta) tistih dežel, s katerimi so v zavezništvu. Ali je to resnično vodilno načelo njihove zunanje politike ali ne, ne bomo ugotavljali. Sicer pa, kakšna naravna bogastva ima Izrael, da bi bil vreden takšne zaščite? Menimo, da nikakršna. Ali potemtakem Izrael ščitijo iz gole človekoljubnosti? Mogoče, vendar zakaj ravno Izrael, in zakaj tako brezpogojno, s čimer – upamo si trditi – Izraelu dolgoročno bolj škodujejo kot koristijo? Vsaj del vzrokov mora tičati drugje. »Judovski lobi«? Mogoče, vendar se ta pravzaprav ne more resno meriti z nosilci gospodarsko-politično-vojaške moči, ki je večinoma še vedno v rokah ljudi, kakršen je bil antisemit Henry Ford. Holokavst? Gotovo. Toda takšna neomajna podpora Izraelu je bolj ali manj stalnica pri velikem delu ameriške javnosti že od začetka krščanskega sionizma v 19. stoletju.²

- 1 Bushev odgovor na vprašanje o razvoju atomske industrije v Iranu kot morebitni grožnji za Izrael (Southcoasttoday.com 2005).
- 2 Judovskemu sionizmu so se kmalu priključili še krščanski sionisti, četudi z drugačnimi motivi (Šterbenc, 2006:21), vpliv slednjih pa bržkone prispeva k temu, da so Američani danes bolj naklonjeni Izraelcem (42 %) kot Palestincem (13 %) – po anketi, ki jo je objavila Anti-Defamation League (2005).

Veliko Američanov je namreč že dolgo prepričanih, da je zunanja politika njihove države, vsaj kar se tiče Bližnjega vzhoda, v sozvočju z določenim razumevanjem Svetega pisma (Boyer, 2003), njihov politični vpliv pa v zadnjih desetletjih tudi opazno narašča. Oglejmo si primer takšnega razumevanja razmer na bližnjem vzhodu v dialogu med avtorjem knjige, prevedene v slovenščino, in njegovim sogovornikom:

Sklanjala sva se nad papirjem, ponovil sem vprašanje: »Kako se da bližnjevzhodni problem trajno rešiti?« Moj partner je za trenutek umolknil, nato pa rekel: »Izrael mora stran!« Prav to pa je namen Arabcev. Potem sem mu na kratko razložil, kaj se bo zgodilo: Najprej bo Egipt napadel Izrael, nato bo nad Palestino prihrumel kralj s severa, ki bo svoj pohod nadaljeval proti Egiptu. Zatem se bodo zbrale evropske vojske v Harmagedónu, kjer jih bo uničil sam Kristus, potem bo konec kralja s severa, nakar stopijo sodbe nad sosednjimi deželami. Na koncu pridejo ruske vojske, ki bodo pokončane na izraelskem hribovju. Prečrtal sem krog za krogom (na risbi, ki jo je narisal na kosu papirja): najprej Evropo s krščanstvom, nato krog arabskih držav in nazadnje Rusijo. In kaj je ostalo? Majhen košček – Izrael. Rekel sem: »Bog bo poskrbel, da bo bližnjevzhodni konflikt rešen, vendar drugače, kot si večina ljudi danes to predstavlja.« Medtem ko sem razlagal, sem navedel več citatov iz Svetega pisma. Partner me je prosil, naj te citate zapišem na kos papirja, ki mi ga je podal. To sem storil z veseljem. Rekel je: »Nocoj bom ta mesta poiskal v moji Bibliji.« (Mücher, 1991:67–68)

Potemtakem je možno, da je motiv za različne nedoslednosti ameriške politike do Bližnjega vzhoda tudi prepričanje, da je njihovo ravnanje v skladu z Božjim načrtom. Razlog za zgornji scenarij (če ga čisto na kratko povzamemo) pa je po tem prepričanju takšen: Bog je Judom v Stari Zavezi obljubil večno zemeljsko kraljestvo (na današnjem palestinskem ozemlju). Ko je nastopil Mesija (Jezus Kristus), so ga zavrnil, in zato se je Bog obrnil k poganom, Jude pa je postavil na stranski tir v svojem načrtu, dokler se Kristus ne vrne, po tem ko bo vzel oz. odnesel³ Cerkev. Takrat bodo Judje dobili dobesedno to, kar

3 Db. *ugrabil*. Glej 1 Tes 4,17.

jim je bilo obljubljeni, vendar le preko znamenite bitke vseh bitk – Harmagedóna (Raz 16,16). Popularna verzija tega scenarija in njegovih različic, ki že skoraj celo desetletje kroži tako po Ameriki kot po svetu, je tudi serija knjig *Left Behind* avtrojev Tima LaHaya in Jerryja Jenkinsa.⁴ Takšno razumevanje Svetega pisma ima tudi svoje ime. Imenuje se »*dispenzacijska teologija*« (zaradi teološke delitve zgodovine na obdobja, t. i. »dispenciacije«), njena načela razlaganja Svetega pisma pa »*dispenzacijska hermenevtika*«.⁵ To teološko stališče temelji na načelu »*dosledno dobesedne razlage*« Svetega pisma, ki velja, vsaj v liberalnih očeh, za fundamentalistično, vse od znamenitega sodnega procesa v Zduženih državah leta 1925, imenovanega *The Scope's (Monkey) trial*.⁶ Takrat je prišlo do trka med različnimi metodami interpretacije Svetega pisma na Zahodu in do zaostrovanja tako fundamentalistične kot liberalne smeri v njihovih prepričanjih.⁷ Iz njega se je razvila tudi zmerna smer, kasneje znana kot *evangelijsko gibanje*.⁸

Zanimivost dispenciacijske teologije pa je, da po eni strani obravnava Jude kot privilegirano ljudstvo, po drugi strani pa – kot ji očitajo

- 4 Prva knjiga iz te serije je bila skoraj tri leta na lestvici 150 najbolj prodajanih knjig (USAToday.com, 2007) in je začasno dosegla sedmo mesto.
- 5 Poleg orisa te teologije v pričujočem članku lahko najdemo kratke opise tudi na spletu, kot na primer na naslovu <http://www.theologicalstudies.org/dispens.html>.
- 6 Učitelju biologije so sodili, ker je nelegalno učil teorijo evolucije v šoli. Na procesu pa so se v očeh javnosti osmešili prav njegovi nasprotniki, ki so zaradi dosledno dobesednega razumevanja Svetega pisma večkrat izpadli smešno nazadnjaški.
- 7 Konotacije izrazov *fundamentalističen* in *liberalen* so seveda odvisne od stališč komentatorjev. Velja pa pripomniti, da »fundamentalistične« smeri ne bi smeli razumeti v današnjem splošno negativnem pomenu besede. Gre bolj za tradicionalno stališče, kot ga je bila krščanska javnost do takrat vajena, in ki se je kot »fundamentalizem« oblikovalo v glavnem od 19. stoletja naprej, kot soččenje z novimi izzivi v obliki industrijske in predvsem biološke revolucije.
- 8 Značilnost te zmerne smeri ni bila ta, da bi se opredelili za eno ali drugo teološko stališče, temveč v tem, da so vprašanje dobesedne razlage in takšnih scenarijev pustili odprto in se osredotočili na evangelijsko Jezusa Kristusa.

nekateri nasprotniki – goji antisemitske sentimente.⁹ Naše zanimanje za to teološko prepričanje izhaja predvsem iz njihovega hermenevtičnega pristopa k Svetemu pismu, saj je, kot smo videli, lahko stvar ne le osebnega okusa, temveč celo mednarodnih odnosov.

Naš pristop k hermenevtiki dispenciacijske teologije

Čeprav obstaja več mnenj o tem, katera hermenevtična načela dispenciacijske teologije so ključna, se bomo sami osredotočili na tista, ki za takšna veljajo med dispencionalisti samimi. Med temi sta poglobitveni dve načeli: razlikovanje med Izraelom in Cerkvijo ter »dosledno dobesedna interpretacija« Svetega pisma. Čeprav se strinjamo, da to zadnje načelo sicer upravičeno zagovarja avtoriteto in »nezmotljivost« Svetega pisma pred liberalno teologijo, pa dispencionalisti ne upoštevajo dovolj literarnih zvrsti, ki jih najdemo v Svetem pismu. Poleg tega z ostrim ločevanjem med Izraelom in Cerkvijo zgrešijo bistvo Cerkve kot skupnosti Božjih ljudi, novega človeštva Judov in poganov ustvarjenih v Kristusu (Ef 2,13–18). To novo človeštvo ima svoje korenine v Božjem ljudstvu v Stari zavezi. Z njim je neločljivo povezano, čeprav se od njega tudi razlikuje. Najbolj pomembna značilnost dispenciacijske hermenevtike pa je neupoštevanje kristološke hermenevtike Stare zaveze, kot jo vidimo udejanjeno pri apostolih, to je pri tem, kako Nova zaveza razume Staro in vidi njeno polno izpolnitev v Kristusu (2 Kor 1,20).

Kaj je dispenciacijska teologija?

To, kar danes poznamo pod tem izrazom, se nanaša na teološki sistem razumevanja Svetega pisma, ki ima svoje začetke v 19. stoletju s »Plymouthskim bratskim gibanjem« v Veliki Britaniji, oz. bolj

9 Primer je izjava Jerryja Falwella, da bo Antikrist Jud. Falwell je pristaš dispenciacijske teologije in soustanovitelj stranke *Moral majority*, ki ima izjemen vpliv na ameriško politiko. Za izjavo, o kateri je poročala Sonja Barisic (1999), se je kasneje sicer opravičil. Mi ga zgolj na osnovi te izjave ne bi obtožili antisemitizma, kar pa ne pomeni, da določene poteze dispenciacijske teologije ne vsebujejo antisemitskih implikacij.

konkretno, z Johnom Darbyjem (1800–1882).¹⁰ Kasneje je to teologijo sistematiziral Lewis Sperry Chafer v svojem delu *Sistematična teologija* (Systematic Theology, 1948), nadalje pa so jo popularizirali avtorji komentiranega Svetega pisma, imenovanega *Scotfield referenčna Biblija* (Scotfield Reference Bible, 1909/1917, dopolnjena 1967; Bateman, 1999: 21).¹¹ Osnovna značilnost dipenzacionalizma je teza, da Bog izvaja svoj načrt za svet v različnih fazah ali obdobjih. Prav zaradi razdelitve zgodovine na določena obdobja je ta teološki sistem dobil ime *dipenzacionalizem*. Eden izmed glavnih protagonistov te teologije v drugi polovici dvajsetega stoletja, ameriški teolog Ryrie, definira dipenzacijo kot »razločno viden poseg Boga v njegovem načrtu« (Ryrie, 1984: 322). Druge izmed prej omenjenih značilnosti so pre-stale kar nekaj sprememb glede na njihovo začetno podobo. Ena izmed pomembnih sprememb se tiče razumevanja Božje nove zaveze z ljudmi, kar je seveda zelo pomembno za odnos med Izraelom in Cerkvijo. Teologija *Philadelphia College of Bible* je poudarjala, da obstaja ena sama nova zaveza. Pred tem so bili mnenja, da so obljube nove zaveze veljale le za Izrael v prihodnosti (mišljeno s stališča našega časa); Cerkev naj posledično sploh ne bi zadevale. Nato je Chafer predstavil tezo o dveh zavezah, eno za Izrael kot narod (Jer 31,31–34, Hebr 8,7–12) in eno za Cerkev (Lk 22,20). Kasneje pa je Scotfield zagovarjal obstoj ene same zaveze z delno izpolnitvijo, pri tem pa je bolj poudarjal njen neizpolnjeni del (Bateman, 1999: 31–32). Naslednji izziv, ki ga je odprlo vprašanje *dobesedne* in *duhovne* interpretacije Svetega pisma, se je pojavil v 90. letih prejšnjega stoletja. Ta diskusija je pripeljala do *progresivnega* dipenzacionalizma, ki ga zagovarja zelo

10 Šterbenc (2006: 20) sicer dobro opiše to teologijo in njene vplive na ameriško politiko, je pa nekoliko nenatančen pri rabi besede »*evangelijski*«, kar se odraža tako drugje v članku, kot tudi posebej pri trditvi, da je Darby idejni oče ameriških evangelijskih kristjanov (Šterbenc, 2006: 20). Dejansko bi zanj kvečjemu lahko rekli, da je bil idejni oče nekaterih evangelijskih (vendar vsekakor tudi drugih) kristjanov, saj niso vsi evangelijski kristjani njeni zagovorniki.

11 Čeprav so se podobne oblike razlage Svetega pisma pojavile že prej, na primer pri cerkvenih očetih v obliki premileniarizma, se zdi, da je to prva sistematična in hkrati razširjena oblika te teologije in hermenevtike.

znani pisec in teolog Darrell E. Bock. Posebnost tega pogleda je v komplementarnem videnju odnosa med Staro in Novo zavezo. Zagovorniki trdijo, da ju njihov pristop bolje povezuje v celoto in je zato pri eksegezi Svetega pisma bolj celosten, kot tudi bolj dosleden v zgodovinsko-literarni interpretaciji. Bock razlaga razliko med Izraelom in Cerkvijo tako, da jo opisuje kot različni poglavji v strukturi Božjega načrta. Razlikujeta se torej kot različna momenta v strukturi, vendar ne v odrešenjsko-teološkem skupku Božjih ljudi. Abraham je oče vseh, ki verujejo, kajti vsi so rešeni na podlagi vere (Rim 4). Vsi so namenjeni k popolni spravi, kjer bodo vsi eno (Rim 8, Raz 21–22; Bock, 1999: 85, 89, 93).¹² Danes tako lahko razločujemo tudi med tradicionalnim in progresivnim dispencionalizmom, vendar se bomo pri našem presojanju v tem članku omejili na tradicionalnega.

Bistvene lastnosti

Kot trdi Ryrie, je prva najpomembnejša značilnost dispenciacijske teologije »dosledna uporaba načela običajne, očitne, oziroma dobesedne interpretacije. To načelo ne zanika rabe besednih figur, vztraja pa pri tem, da ima vsaka figura svoj dobesedni pomen.« (Ryrie, 1984: 322) Druge značilnosti naj bi sledile iz tega načela: »Uporaba tega načela vodi dispencionalizem k razlikovanju Božjega načrta za Izrael od načrta za Cerkev. Cerkev se torej ni začela v Stari zavezi, temveč na Binkoštni dan, in Cerkev trenutno ne izpolnjuje tistih obljub, danih Izraelcem v Stari zavezi, ki se jim še niso izpolnile.«¹³ (1984: 322) Teolog Blaising pravilno ugotavlja, da dobesedna interpretacija in različna obdobja (dispenciacije) niso izključno lastnosti dispenciacijske teologije (Blaising, 1992: 23–30). Kaj potemtakem so njene specifične lastnosti? Karleen meni, da to niso načela interpretacije, temveč specifične predpostavke (Bateman, 1999: 57, op. 57 in 59; Karleen, 1989: 131).¹⁴ Bock pa si predstavlja, da vsi razlagajo Sveto

12 V marsičem ta pogled sodi nekje med tradicionalno dispenciacijsko teologijo in nedispenciacijsko (tako imenovano teologijo zaveze).

13 Hoče reči, da se v oz. na Cerkvi ne izpolnjuje tisto, kar je bilo obljubljeno Izraelu kot narodu v Stari zavezi.

14 Johnson in drugi so nato poskušali bolj natančno definirati, kaj dispencionalizem razume pod izrazom »dosledno dobesedna interpretacija«.

pismo dobesečno; razlika naj bi bila v tem, kako posredujejo rezultate v celoto, ki se nanaša na ves svetopisemski kanon. Po drugi strani pa Herbert ugotavlja, da je bolj osrednje vprašanje »vnaprejšnja preferenca ene Zaveze pred drugo, ki določi zgodovinsko-literarno začetno točko dobesečne interpretacije« (Bateman, 1999: 38). Trdi, da pristop, ki izhaja iz Nove zaveze, slednjo rabi za to, da v starozaveznem besedilu izpostavi Božji namen in tako pojasni to, kar je človeški avtor menil. In nadaljuje: »Za dispencionaliste pa zgodovinsko-literarna interpretacija obdrži svojo referenčno točko v Stari zavezi.« (Bateman, 1999: 38–39) Spet drugi trdijo, da ni ključna dobesečna razlaga, temveč »nezmotljivost« Svetega pisma (Shepherd, 1989: 293).¹⁵ Pregled teh mnenj je pomemben, da ne bi napačno obsodili nasprotnikov dispenciacijske teologije, kot da ti ne upoštevajo dobesečnega pomena različnih »dispencacij« ali da ne zagovarjajo »nezmotljivosti« Svetega pisma. Prav tako nam ta mnenja prikažejo raznolikost faktorjev, ki naj bi jih upoštevali v naši oceni. Kljub temu so to mnenja drugih in v glavnem ne samih dispencionalistov. Mi pa želimo oceniti načela, ki jih oni sami postavljajo kot ključna. Prvo in najpomembnejše načelo, ki ga bomo obravnavali, je razlikovanje med Izraelom in Cerkvijo, nato pa še načelo dosledno dobesečne interpretacije, ki je tudi povezano z vprašanjem izpolnitve obljub in avtorjevega namena.

Razlikovanje med Izraelom in Cerkvijo

Skušali bomo pokazati, da razlikovanje med Izraelom in Cerkvijo v dispenciacijski teologiji ni neposredna posledica sleherne dobesečne interpretacije, temveč je prav to razlikovanje tista predpostavka, ki poslej vodi druga načela, in je s tem poglavitno načelo hermenevtike dispenciacijskega sistema. Pri presojanju tega razlikovanja bomo ugotavljali, da le-to spregleda pravo naravo Cerkve ter tako enako kot različno Božje ravnanje s svojimi ljudmi. Kot je Bock sam dejal o tradicionalnih dispencionalistih: »Pravila igre so določena prin-

15 Z njihovo zavzetostjo za nezmotljivost misli na njihov poskus, da eksegetsko ločijo besedila, ki si nasprotujejo na dobesečni ravni. Tam kjer se dobesečna interpretacija zdi napačna glede na dejstva ali zgodovino, preklopijo na nedobesečni pomen (Shepherd, 1989: 293–295).

cipielno, še preden se prebere besedilo. Posledično je možnost alternativnih interpretacij izključena že po sami definiciji, še preden se odlomki proučijo v njihovem eksegetskem in kanoničnem kontekstu» (Bock, 1999: 86). S tem Bock kritizira njihove predpostavke. Sam Ryrie ugotavlja, da »je razlikovanje Božjih obdobij ključno za pravilno interpretacijo njegovega razodetja v teh obdobjih« (Ryrie, 1995: 29, 41). To ga vodi v prepričanje, da je razlikovanje Izraela in Cerkev bistvo dispenzacionalizma. Skratka: po njihovem mnenju moramo razlikovati različna obdobja (s tem pa Izrael in Cerkev), še preden se lotimo razlage besedila.

Nasprotniki dispenzacijske teologije so včasih res krivi za pomanjkanje jasnosti pri razumevanju odnosa med Izraelom in Cerkvijo.¹⁶ Pogosto govorijo o Cerkvi, kot da je prekosila oz. nadomestila Izrael, ko je slednji zavrnil Mesijo. Teolog Stanley Grenz, ko govori o izpolnitvi besedila iz Joela 2 v Apd 2, pravi, da je apostol Peter pripisoval izpolnitev prerokbe Cerkvi in ne Izraelu kot narodu (Grenz, 1992: 109). Takšne izjave prezrejo dejstvo, da se je Božji načrt izpolnjeval prek Izraela. Zato ne preseneča, če Bock kot opazovalec obeh pozicij ugotavlja, kako eni trdijo, da je Izrael presežen oziroma izpodrinjen s Cerkvijo, drugi pa, da je Izrael obdržal samostojno identiteto v Božjem načrtu (Bateman, 1999: 37–38). Vendar niti ena niti druga pozicija dejansko ne zdrži, če upoštevamo novozavezne opredelitve tega, kaj Cerkev je, kaj so njene karakteristike in njena vloga. Poythress pravilno prikaže kako so pogani vcepljeni v Božje obljube in niso postavljeni namesto Izraela (Ef 2,19). (Poythress, 1989: 151) Podobno nas tudi VanGemeren opozarja, da »vključitve poganov ne smemo razumeti kot izključitev Judov« (VanGemeren, 1992: 335). Tudi ko Ryrie razmišlja o teh vprašanih, gre najprej v Novo zavezo. Tam vidi Cerkev v njenih značilnih udih (Judje in pogani) in njenem novem odnosu: ona v Kristusu in Kristus v njej. To je novost, kajti teh stvari Božji ljudje v Stari zavezi še niso izkusili, trdi Ryrie. Nadalje pokaže, da je Cerkev živi organizem, opisan kot neznana skrivnost v Stari zavezi (Ef 2,15), v katerem biva Kristus, in v katerem so Judje in

16 Pogosto pa to pravzaprav niso nasprotniki, temveč nedosledni dispenzacionalisti sami.

pogani na isti ravni. Pravi pa tudi, da »ker je Cerkev Kristusovo telo, ni mogla nastati pred Binkoštnim dnevom« (Ryrie, 1995: 124–126). Ta izjava kaže na delno nerazumevanje pomena besede *Cerkev*, kot tudi tega, kako je Cerkev nastala. Izraz *Cerkev* (gr. *ekklesia*) se je vsakdanje uporabljajal za zbor (zborovanje) ljudi.¹⁷ V tem smislu je izraz uporabljen tako v Stari kot v Novi zavezi, le da je v slednji postal dominanten (tehnični) izraz za zborovanje Božjih ljudi (5 Mz 4,10; Sod 20,2; 21,5.8 itn.). Čeprav je bil v Stari zavezi ves Izrael izbran kot Božje ljudstvo, je kasneje ideja o ostanku, še posebno pri prerokih, namigovala na to, kdo pravzaprav so pravi Božji ljudje. Najdemo primere, ko je bil Izrael imenovan *Ne-moje-ljudstvo* (Oz 1,6–9), in napovedi, da bo na koncu ostal le zvest ostanek (Iz 1,9; 4,2–6; 11,10–12). Tako lahko razumemo, zakaj Pavel govori o Judih, ki so to na zunaj, in o Judih v notranjosti (po srcu) (Rim 2,28–29), ali zakaj pravi, da niso vsi Izraelci Izrael (Rim 9,6), in zakaj govori o ostanku (Rim 9,24–29) ter o vcepljanju poganov. Res je, da so nekatere pomembne lastnosti Božjih ljudi nove (kot opozarja Ryrie), vendar to ne pomeni, da je ločnica med Izraelom in Cerkvijo tako ostra.

Ryrie navaja nadaljnje argumente, kot na primer, da se Judje kot narod omenjajo tudi po tem, ko je bila rojena Cerkev (1 Kor 10,32). Iz tega sklepa, da »raba besed 'Izrael' in 'Cerkev' v Novi zavezi jasno kaže na to, da se Izrael kot narod nadaljuje v svojem 'programu', s svojimi obljubami, ter da se Cerkev nikoli ne enači z njim kot 'novi Izrael' temveč je vseskozi pazljivo in dosledno prikazovana kot ločeno delo Boga v tej dobi« (Ryrie, 1995: 129). Toda kako drugače ali s kakšnim imenom bi lahko Pavel nagovoril Jude? Saj niso fizično prenehali obstajati s prihodom Kristusa. Kot smo že rekli, pogani niso prevzeli, izpodrinili ali nadomestili Izraela. Cerkev in Izrael nista izključujoči si entiteti. Pavel to razloži v Rim 9,6–16, kjer poudari, da so Abrahamovi potomci predvsem otroci po obljubi in ne le naravni potomci. Otroci obljube pa so tako naravni potomci (Judje) kot tudi nenaravni potomci (pogani), torej vsi tisti, ki zaupajo Kristusu. Ryrijevo branje tega odlomka je precej nenavadno. Trdi, da Rim 9,6

17 David Broughton Knox je obširno in prepričljivo pisal na to temo in pokazal na vzorec Cerkve v Stari zavezi (Knox, 2003: 9–18).

ne pravi, da »je duhovni ostanek v Izraelu Cerkev«, in da vrstica »zgolj ločuje med narodom kot celoto in med verujočimi znotraj naroda« (Ryrie, 1995: 127).¹⁸ Kaj pa bi sicer lahko bil smisel imenovati del Izraela ostanek, če ne razločevanje od neverujočih, torej od tistih, ki Bogu niso po volji in zato niso dediči obljub. Prav to je glavni Pavlov poudarek v Rim 9,30–10,4.

Tako ni res, da o Cerkvi (kot skupnosti Božjih verujočih ljudi) ni bilo govora v Stari zavezi, in ni res, da za pogane ni bilo prostora v Božjih obljubah. Ker je bil Izrael luč svetu, so lahko pogani prek njih spoznali Boga (nekaj takšnih primerov najdemo v naslednjih knjigah in odlomkih: Ruta, 1 Kr 10,6–9; Dan 2,46–48; 3,28–30; 4,34–37). Pripravljeno in obljubljeno pa je bilo še večje zbiranje poganov, kar vidimo v Apostolskih delih, kajti eshatološki čas je nastopil s smrtjo in vstajenjem Kristusa (Iz 11; 45,20; 66,19–21).

V novi zavezi, ki jo je Bog s človeštvom sklenil po svojem Sinu, obstaja eno novo človeštvo (Izraelcev in poganov), ki je bilo obljubljeno v Stari zavezi in uresničeno v Kristusu (Ef 2,13–18) in takšno novo človeštvo se imenuje *Cerkev*.

Dobesedna interpretacija, izpolnitev in avtorjev namen

Drugo najbolj pomembno načelo interpretacije pri tradicionalni dispenzacijski teologiji je »dosledno dobesedna interpretacija«. Ryrie razloži to načelo kot »interpretacij/o/, ki daje vsaki besedi enak pomen, kot bi ga imela v običajni rabi, naj bo to v pisni, ustni ali govorni obliki. Lahko bi ga poimenovali tudi *navadna* interpretacija, da ne bi kdo mislil, da načelo dobesednosti ne upošteva besednih figur. Simboli, besedne figure in tipi so po tej metodi vsi razloženi običajno in nikakor niso v nasprotju z dobesedno interpretacijo« (Ryrie, 1995: 80). Ryrie poudarja, da je za dispenzacionaliste specifično to, da to načelo uporabljajo dosledno po celem Svetem pismu in nasprotnikom očita, da preroštva berejo alegorično oz. »poduhovljeno« (Ryrie, 1995: 82). Ugovarjali bomo, da čeprav smo

18 Tudi mi ne trdimo, da govori o Cerkvi direktno. Kajti Cerkev (Božji ljudje) so v Novi zavezi vedno Izrael in pogani, v Stari zavezi pa je Bog štel za svoje zgolj Izraelce kot narod, pogane pa le, če so postali Izraelci.

prav tako predani podobnemu dobesednemu branju, menimo, da dispenzacionalisti ne upoštevajo dovolj *žanra* svetopisemskega besedila in možnosti tako dobesedne kot nedobesedne izpolnitve, ter posledično obravnavajo obljube in druga preroštva zgolj kot izpolnjena in neizpolnjena. Tudi ne upoštevajo dovolj apostolske interpretacije Pisma, se pravi tega, kako Nova zaveza razlaga in uporablja Staro zavezo.

Trdno stojimo na strani dispenzacionalistov, ko branijo dobesedno branje Svetega pisma, še posebno napram pritisku liberalne teologije, ki poskuša ovreči avtoriteto Svetega pisma kot Božje besede. Tudi mi zagovarjamo dobesedno razumevanje Svetega pisma, pri tem pa upoštevamo različne žanre besedila.¹⁹ Upoštevati moramo, da lahko ena knjiga ali celo en sam odstavek vsebuje različne žanre.²⁰ Primerjajmo na primer način pisanja v Dan 1–6 in v Dan 7–12 ali v Ps 22,1–5 in v Ps 22,6.12–18. Zaradi teh razlik je lahko vsebina preroštva bodisi dobesedna ali metaforična, temu pa bi ustrezala njena izpolnitev. Ni res, da moramo vse razlagati dobesedno zgolj zaradi tega, ker se je Jezusovo delovanje, smrt in vstajenje izpolnilo dobesedno, kot trdi Ryrie (Ryrie, 1995: 81). Res je, da so bile nekatere stvari izpolnjene dobesedno, kot je pisalo, vendar zato, ker so bile mišljene dobesedno. Druge napovedi so bile mišljene metaforično (Iz 22,22; Ps 118,22; Zah 13,7–14,20; Sterrett, 1974: 142–3).

Vendar: kako naj vemo kaj je mišljeno dobesedno in kaj ne? Karleen poudarja, da si tudi literarni teoretiki niso enotni glede tega, kaj definira metaforo ali po kakšnih kriterijih jo lahko prepoznamo (Karleen, 1989: 130, op. 14). Dispenzacijska teologija poskuša razrešiti to dilemo tako, da uporablja dosledno dobesedno interpretacijo, ki po našem mnenju zgreši način, kako Sveto pismo razlaga samo sebe. Ko pogledamo v Novo zavezo, lahko vidimo, kateri sklopi Jezusovega delovanja, smrti in vstajenja vključno z njihovimi posledicami za človeštvo so bili v starozaveznih napovedih mišljeni dobesedno in kateri ne. Zato želimo ohraniti preroške enote skupaj, namesto da bi

19 K razlagi 1 Mz 12–50 bi pristopili različno, kot recimo k Dan 7–12.

20 Lahko hkrati vsebuje simbolno apokaliptični, zgodovinsko pripovedni, poetični žanr itn.

jih delili. Eden izmed takšnih primerov je napoved v Joelu 3 in njegova izpolnitev v Apd 2. Odlomek v Joelu 3,1–5 nastopi ravno po obljubi čezmernih dobrin za Izrael (Jl 2,18–27). Nato naj bi Izrael pričakoval izlitje Svetega Duha na vse ljudi (Jl 3,1), čudežna znamenja na nebu in na zemlji, kri in ogenj in stebre dima (v.3). Ko se ozremo na Petrov govor v Apd 2,14–24 opazimo, da trdi, kako se je vse to izpolnilo s prihodom (predvsem s smrtjo) Jezusa Kristusa ter na Binkoštni dan. Tu vidimo, da se obljube o čudežnih znamenjih na nebu in na zemlji, kri, ogenj in dim, niso vse izpolnile dobesedno ne v Jezusovem času ne na Binkošti, kot se tudi preobilne kmetijske dobrine za Izrael iz Jl 2 niso. Pa vendar so bile vse te obljube v tistem času dejansko izpolnjene. Marsikdo se sicer ob tem spotika. Johnson na primer trdi, da Peter ne uporablja besede »izpolnitev« in torej ne misli, da se je Jl 3 izpolnil (Johnson, 1999a: 151), kar sicer že podobnost med besedili prepričljivo ovrže. Drugi spet trdijo, da se je izpolnila le beseda o izlitju Duha. Treba je poudariti, da sami ne trdimo, da vnaprej vemo kaj je mišljeno dobesedno in kaj ne, temveč nam to narekujejo dogodki v Novi zavezi. Dispencionalisti tega ne upoštevajo, ko vztrajajo da mora obljuba vključevati le izvirne prejemnike in izvirno obliko, kot trdi Johnson (Johnson, 1999a: 121). Ne moremo si domišljati, da vemo, katere stvari so bile izpolnjene in katere ne, ne da bi se ozirali na Novo zavezo. Resnica je v teh videnjih bila tako razodeta kot prikrita (Sterrett, 1974: 144). Waltke pravilno razjasni dilemo o izpolnitvi, ko sprašuje: »Če je Bog obljubil očetom, da jim bo dal 5 dolarjev in jim navsezadnje da 5000 dolarjev, ali je s tem nezvest svoji obljubi?« (Waltke, 1992: 359)

Ta izjava nas spomni, da so Božji nameni lahko večji kot so se zavedali človeški avtorji besedil (1 Pt 1,10–11; Johnson 1999b: 67). Pomaga nam tudi razumeti, da ima Shepherd prav, ko trdi, da dispencionalisti poskušajo braniti »faktografsko nezmotljivost« Svetega pisma po vzorcu: če je Bog Izraelcem obljubil zemeljsko kraljestvo, le kako naj ne bi tega dobili? Tako se zatekajo k »dobesedarstvu« (Shepherd, 1989: 294). S tem povezano je tudi njihovo neprepoznavanje končnega in polnega Božjega razodetja v Novi zavezi, še posebej v osebi Jezusa Kristusa (Heb 1,1–3). Njihova hermenevtika pravzaprav ni kristocentrična. Nova zaveza nam daje popolnejšo sliko Božjega

načrta in Boga samega, kajti Stara zaveza vsebuje le senco realnosti. Božje razodetje po svojem Sinu Jezusu je namreč vrhunec, na katerega je tudi kazala Stara zaveza prek svojih likov (senc). (Heb 3,1-6; 5,1-9; 7,23-10,18)

Zaključek

Videli smo, da čeprav dispencionalisti upravičeno poskušajo ščititi Sveto pismo kot Božjo besedo in s tem »nezmotljivost« slednje, pri tem ne upoštevajo literarnih zvrsti svetopisemskih knjig. Sveto pismo berejo s pristopom, značilnim za metodo naravoslovnih znanosti, zato preroška besedila delijo na izpolnjena in neizpolnjena glede na to, kako ustrezajo izkustveni realnosti. Nadalje ne upoštevajo poteka svetopisemske misli – v Pismu namreč ni dveh različnih upanj, dveh odrešenjskih načrtov, enega za Izrael in drugega za Cerkev (in s tem tudi za narode). Najbolj pomembna pomanjkljivost pa je v neupoštevanju središčnosti Kristusa Jezusa, o katerem pričuje cela Nova zaveza (Doyle, 1999: 247–248). Zato v dispenciacijski teologiji ne najdemo kristocentrične hermenevtike, kakršno vidimo pri apostolih. Zaključimo lahko z besedami Waltkeja, ki dobro povzemajo našo diskusijo: »Čeprav se bo rešilo še veliko Judov in bodo postali del enega pravega Božjega človeštva v novem človeku Kristusu, jih Bog nikoli ne bo postavil niti na stranski tir niti nad v Kristusu odrešene pogane, niti jim ne bo povrnil 'šibkih in beraških' senc Stare zaveze.« (Waltke, 1992: 354)

LITERATURA IN VIRI

- Anti-Defamation League (2005): ADL Poll Shows Strong American Support For Israel Continues; Sharon's Plan for Gaza Withdrawal Seen as 'Bold Step For Peace'. Dostopno prek: http://www.adl.org/PresRele/IslME_62/4687_62.htm, 29.6.2007.
- Barisic, Sonja (1999): Falwell: Antichrist May Well Be Alive. Dostopno prek: http://www.preteristarchive.com/dEmEnTiA/dd_falwell-jerry_01.html, 29. 6. 2007.

- Bateman, Herbert W. IV (1999): *Dispensationalism Yesterday and Today*. V Herbert W. Bateman IV. (ur.), *Three central issues in contemporary dispensationalism*, 21–60. Grand Rapids: Kregel Publications.
- Blaising, A. Craig (1992): *Dispensationalism: The Search for Definition*. V Craig A. Blaising in Darrell L. Bock (ur.), *Dispensationalism, Israel and the Church*, 13–34. Grand Rapids: Zondervan.
- Bock, Darrell L. (1999): *Hermeneutics of progressive dispensationalism*. V Herbert W. Bateman IV. (ur.), *Three central issues in contemporary dispensationalism*, 85–118. Grand Rapids: Kregel Publications.
- Boyer S. Paul (2003): *When U.S. Foreign Policy Meets Biblical Prophecy*. Dostopno prek <http://www.informationclearinghouse.info/article1583.htm>, 28. 6. 2007.
- Doyle, Robert C. (1999): *Eschatology and the Shape of Christian Belief*. Carlisle: Paternoster Press.
- Grenz, Stanley J. (1992): *The Millennial Maze*. Downers Grove: InterVarsity Press.
- Johnson, Elliot E. (1999a): *Covenants in traditional dispensationalism*. V Herbert W. Bateman IV. (ur.), *Three central issues in contemporary dispensationalism*, 121–155. Grand Rapids: Kregel Publications.
- Johnson, Elliot E. (1999b) *A traditional Dispensational Hermeneutics*. V Herbert W. Bateman IV. (ur.), *Three central issues in contemporary dispensationalism*, 63–76. Grand Rapids: Kregel Publications.
- Karleen, Paul S. (1989): *Understanding covenant theologians: A study in presuppositions*. *Grace Theological Journal* 10 (2): 125–138.
- Knox, Broughton D. (2003): *The Church*. V Kirsten Birkett (ur.), *D. Broughton Knox Selected Works, Volume II: Church and Ministry*, 7–103. Kingsford NSW: Matthias Media.
- Mücher, Werner (1991): *Poslednji čas*. Dillenburg/Šmartno ob Paki: GBV/Krščanska pobuda Bliže k Tebi.
- Poythress, Vern S. (1989): *Response to Paul S. Karleen's paper 'Understanding covenant theologians'*. *Grace Theological Journal* 10 (2): 147–155.
- Ryrie, Charles C. (1984): *Dispensation, Dispensationalism*. 321–323 V Walter A. Elwell (ur.), *Evangelical Dictionary of Theology*, 7–103. Grand Rapids: Baker.
- Ryrie, Charles C. (1995): *Dispensationalism*. Chicago: Moody Press.
- Shepherd, William H. Jr. (1989): *Revelation and the Hermeneutics of Dispensationalism*. *Anglican Theological Review* 71 (3): 281–299.

- Southcoasttoday.com (2005): A text of President Bush's remarks at a news conference. Dostopno prek: <http://archive.southcoasttoday.com/daily/02-05/02-18-05/a02wn838.htm>, 3. 7. 2007.
- Sterrett, Norton T. (1974): *How to Understand Your Bible*. Downer Grove: InterVarsity Press.
- Šterbenc, Primož (2006): Evangelijski kristjani in politika ZDA na bližnjem vzhodu. *Ampak* 7 (4): 20–21.
- USAToday.com (2007): Best-Selling Books Database. Dostopno prek: <http://asp.usatoday.com/life/books/booksdatabase/default.aspx>, 3. 7. 2007.
- VanGemeren, Willem A. (1992): A Response. V Craig A. Blaising in Darrell L. Bock (ur.) *Dispensationalism, Israel and the Church*, 331–346. Grand Rapids: Zondervan.
- Waltke, Bruce K. (1992): A Response. V Craig A. Blaising in Darrell L. Bock (ur.) *Dispensationalism, Israel and the Church*, 347–359. Grand Rapids: Zondervan.

Ivan Prijatelj

O KULTURNEM POMENU SLOVENSKE REFORMACIJE

Pojasnilo

Razprava literarnega zgodovinarja Ivana Prijatelja (1875–1937) z zgornjim naslovom je izšla kot knjižica v Ljubljani leta 1908 ob 400. obletnici Trubarjevega rojstva. Bila je eden najpomembnejših posegov v takratne razprave in polemike o pomenu Trubarja in slovenskega protestantizma 16. stoletja. V tem smislu (in zato) jo prikaže tudi Igor Grdina v svoji pregledni razpravi o »Trubarjevem vprašanju« v slovenski zgodovini v zadnji številki naše revije (Do »fine moke 00« mleto Trubarjevo vprašanje, *Stati inu obstati* 3-4/2006, str. 202–235). V razpravi povzame in izčrpno citira ključna in najpomembnejša Prijateljeva stališča in ocene (glej str. 223, 224, 228–229, 231). O pomenu Prijateljevega prispevka piše tudi Nenad Hardi Vitorović v članku »Protestantizem v polemikah ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva«, objavljenem v knjigi: *Marko Kerševan (ured.), Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*, Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske Fakultete UL, Ljubljana 2006 (str. 217–264).

Tokrat ponatiskujemo iz Prijateljeve knjige zgolj *odlomke*, ki govore o dveh zanemarjanih ali – če že omenjanih – pogosto zelo enostransko prikazanih vprašanjih. Največkrat se poudarja, da so protestanti med ljudstvom in v Cerkvi (o)slabili *vero* in verovanje, versko vnemo in disciplino in da je *plemstvo* k naklonjenosti do protestantizma navajal zgolj materialni in/ali politični interes. Ivan Prijatelj je oboje videl drugače ...

(V kurzivu v oklepajih so redakcijski prevodi stavkov, ki so v Prijateljevem besedilu zgolj v nemščini.)

PLEMSTVO, REFORMACIJA, VERA...

/19–21:/ Razmeroma zelo pozno se je pridružilo reformaciji plemstvo, da je postalo potem njena najmočnejša opora in zaslomba. A bilo je takrat plemstvo globoko verno in zelo navezano na veličastne katoliške ceremonije in častno asistenco pri njih. V resnici vidimo, da se je plemstvo nekaj časa držalo čisto na strani. Dimitz domneva dobro: »Der Adel mochte durch die frische Erinnerung an das religiös-communistische Programm des Bauernaufstandes (1525) von dem offenen Bekenntnis der neuen Lehre noch abgehalten werden.« (*Plemstvo je sveži spomin na versko-komunistični program kmečkega upora (1525) še odvrčal od javnega izpovedovanja novega nauka.*) A okrog l. 1528 že čitamo, da se razširjajo protestantske nemške knjige po naših krajih, gotovo tudi med plemstvom, ki je bilo v prvi vrsti večče nemščine in čitanja. Knjige se razširjajo kljub zapovedi, po kateri so bile knjige izročene ognju, njih razširjevalci pa vodi (utopljenju). Plemstvo jih čita in isto tako tudi izobraženejše meščanstvo. Ene kakor druge prijetno preseneča razlika med njih žarom in pa prisiljeno lesenostjo katoliških cerkvenih rokodelcev. Verno kakor je, se oprijemlje te vere, ki se mu nudi na goli podlagi človeškega razuma in brez vse čudežne ter fantastične inscenacije. In stari verni plemiči prihajajo na idejo, da Bog zato kaznuje s turško silo, neprestanimi ujmami in kugo, ker je njegova sveta vera izgubila svojo nedotaknjenost in čistost ter se zmešala med pozemske dekle. Stari baron Ungnad pravi naravnost, da kaznuje bog Hrvate, Ogre in Slovence po njih lastni krivdi z neprestanimi turškimi napadi, ker so bili že dolgo »ein roch, gottlos, bapistisch und solch ein leben und wesen gefuert, das sy weder gott noch seine gebot, heiliges wort, willen und befelich, ja auch ... den listigen teuffl selbst nie erkhendt« (*živeli surovo, brezbožno, papistično, tako da niso spoštovali niti Boga niti njegove zapovedi in svete besede ... in niso prepoznali zvičajnega hudiča*). To je bil najbrž povod, da so se končno tudi plemiči oklenili nove vere. In prvo njihovo protestantsko dejanje je bilo, da so pognali papeževe nabiravce čez mejo. Kmalu nato začno rotiti kralja, naj jim ne krati njihovega veroizpovedanja. Na vseh skupščinah in zborih ga prosijo, na dunajskem, linškem, rezenškem in praškem. Odposlancem na

linški zbor naročajo: »ihre Majestät zu bitten, schreien und anzurufen, den Landen und ihren getreuen Unterthanen zur Ruhe die bösen Missbräuche gnädigst abzustellen« (*naj prosijo in nagovorijo njegovo veličanstvo, da zaradi miru dežel in svojih zvestih podložnikov milostno odpravi hudobne zlorabe*). Tožijo nad pomanjkanjem duhovnikov, češ, da ta prihaja »von der Pfründencummulirung und den Absenten« (*kumuliranje cerkvenih služb in odsotnosti*). Naj bi se napravila vizitacija! Upali so še »auf gute christliche Vergleichung« (*dobro krščansko poravnavo*) obeh ver in prosili »učenih predikantov«. A na rezenškem državnem zboru so odkrili morebiti edini pravi vzrok svojega pristopa k luteranstvu, »indem sie die allgemeinen Landplagen, Türkennoth, Feuer und Pest allein der Vernachlässigung der neuen reinen Religion und der Unbussfertigkeit in ihren Ländern zu schrieben« (*ko so splošne nadloge v deželi, stisko zaradi Turkov, požare in kugo pripisali zanemarjanju nove čiste religije in nepripravljenosti ljudi v svojih deželah, da se spokorijo*) (Dimitz). Leta 1541 so tožili v Linzu, da Bog kaznuje deželo najbrž zaradi vražarstva, ki je združeno z romanjem na Sv. Goro (*pri Gorici – op.red.*), vsled česar mora slediti »Straf Land und Leuten von Gott nach Laut göttlicher Schrift« (*Božja kazen deželi in ljudem, kot jo napoveduje Sveto pismo*).

In ravno plemiči, zastopani v stanovih, so pozneje najgorečnejše in najuspešnejše ščitili novo vero ter položili gmotni temelj šolam in izdajam knjig. Pri tem je bila ugodna zanje ta okoliščina, da so bili sodno in administrativno avtonomni in da so bili po državnih zborih v neposredni dotiki s kraljem, ki je vedno potreboval njihove pomoči zoper Turke. Izposlovali so tiho toleranco vsaj za nekatere propovednike ter položili podlago tisku slovenskih knjig v živi veri, da se bo Bog usmilil svojega zapuščenega nevednega slovenskega ljudstva in od njega odvrnil kugo, lakoto in vojsko.

...

/23–25:/ Čop pravi, da se slovensko ljudstvo posebno odlikuje od svojih sosedov po svojem gorečem verskem čutu in pripisuje to zaslugu našemu prvemu, čistemu janzenizmu. A predhodnik janzenizma v očiščevanju in poglobljevanju verskega zmisla je bil slovenski

protestantizem. Zakaj se je slovensko ljudstvo v XVI. stoletju trumoma zbiralo okrog svojega predikanta pod milim nebom in puščalo katoliškega duhovnika samega v cerkvi? Pač iz istega vzroka, iz katerega je ob koncu XVIII. in v začetku XIX. stol. kupovalo nebrojne janzenistične molitvenike. In iz ravno tistega nagnjenja je oblegalo v dvajsetih letih preteklega veka prižnico Baraga, tega navdušenega započetnika še sedaj na slovenskem vladajoče jezuitsko-socialne verske smeri – iz žive verske vneme. Hotelo je navdušenja, zavzetja, goreče prepričanosti in prepričljivosti. To pa so med Slovence prvi prinesli protestantje (...) Zato pomnimo: ako je danes verski čut tako razvit v našem ljudstvu, niso bili zadnji, ki so ga budili, ampak morebiti prvi – baš slovenski protestantje.

S kulturnega stališča dobi to njihovo delo še večji pomen, ako pomislimo, kako so ga budili in gojili. Ena izmed najbolj pogostih besed, ki nas srečuje v Trubarjevih spisih, je – »malikovanje«, zoper katero se bojuje z vsem žarom svojega temperamenta. Malikovanje pa je Trubarju vse, kar se ne sklada z zdravim razumom. Trubarjev verski čut torej ni nikakšno čuvstveno zanesenjaštvo, zakaj njegovemu vzletu čuvstva sledita vedno zdrav razum in jasna misel. Nad vsem njegovim dejanjem in nehanjem pa vlada nesebičnost in vprav apostolsko ljudomilje ter razumevanje človeške narave.

...

/27–28:/ Reformacija je zboljšala nravi in odpravila hinavščino.

To je storila zlasti s svojim naukom o zakonu. Slišali smo, kako splošno je bilo med katoliškimi duhovniki priležništvo in kakšno licemerstvo je bilo združeno ž njim pri duhovnikih, ki so na zunaj in javno izpovedovali celibat. To priležništvo ni bilo nič drugega kakor – svobodna ljubezen. Duhovnik je vzel žensko k sebi in se ni pravno na noben način zvezal ž njo. Smel jo je torej odsloviti in si vzeti drugo, kolikokrat in kadar je hotel. To dejstvo moramo imeti pred očmi, da razumemo veliko indignacijo reformatorjev proti takemu celibatu. In potem se nam odkrije ves zdravi in lepi pomen duhovniškega zakona pri reformatorjih. Ko je škof Peter, dne 20. decembra 1562 izpraševal Trubarja, jeli zoper naredbo krščanske cerkve poročal

odpadnike (duhovnike), mu je Trubar ponosno odgovoril: »... er hab es so gethan allen, die diess von ihn begehrt haben; den sie wollen mit erlaubniss zu reden, in hurenwerk nicht verbleiben, sondern in ehestand ihr leben enden«. (*... tako je storil vsem, ki so to od njega želeli; hoteli so namreč dovoljenje, da končajo z vlačuganjem in do konca življenja živijo v zakonskem stanu*).

...

/50–51:/ In kar je tudi velike važnosti: ostalo bi bilo z narodom v ozki dotiki tudi plemstvo, ki je bilo takrat termometer kulture, kakor dobro pravi Apih. Res da je bilo naše plemstvo že od pamtiveka nemškega pokolenja, vendar si je vsaj deloma prisvajalo tudi jezik podložnikov. V reformacijskem gibanju pa se je s svojimi preprostimi soverniki strnilo v eno. Predstavimo si samo ljubljanske deželne stanove, ki so spremili nadvojvoda Karla do vrat šenklaške stolnice, kjer je celebriral škof slavnostno mašo, potem pa krenili v skromno špitalsko cerkvico, kjer so v družbi s svojimi preprostimi verniki obhajali svojo službo božjo. Da je v tej cerkvi stal plemič poleg reveža plebejca, vemo iz prošnje istih stanov, v kateri so l. 1562 prosili cesarja Ferdinanda, naj jim pusti vsaj to malo cerkvico, »darinnen wir bisher bösen Luft und Geruch von den armen Leuten geduldet« (*v kateri so doslej prenašali slab zrak in zadah revnih ljudi*.) – A tudi po gradovih je reformacija zblížala graščaka s podložnikom. Kisel Fužinski je dal preložiti na slovensko Jezusa Siraha, da ga je njegova obitelj po večerih skupno s služinčadjo prebirala. O materi mladega Gabrijela pl. Gallenberga pravi Trubar, da je s svojimi otroki in družino skupno molila katekizem in pela svete pesmi (»dein liebe Fraw Mutter hat kein grössere Freud auff Erden dann ... dich, deine Schwesterlein und Hausgesind den Catechismus recht zu verstehen mit vorlesen und singen zulehren«) (*tvoji ljubi gospej materi je bilo v največje zemeljsko veselje, ko ... je tebe, tvojo sestrico in domačo služinčad z branjem in petjem poučevala v razumevanju katekizma*).

Trubar je posvečeval različne svoje katekizme mladim plemiškim sinovom: sedemletnemu junkerju Gabrijelu pl. Gallenbergu, trinajstletnemu Francu Jurju pl. Reinu, svojemu krščencu, ter Jurju Kislu

BILO JE POVEDANO

Fužinskemu. Ti katekizmi so bili sicer nemško-slovenski in Trubar pravi, da naj bi se po njih naša mladina seznanjala tudi z nemščino. A ta nemški tekst ni bil glavno besedilo, nego samo dobesedna interlinearna preloga slovenskega, nekaj pomoček za umevanje naše besede. Tako stoji npr. nad slovenskim stavkom »... inu v Jesusa Christusa siny nega ediniga gospudi nashiga« tale nemški tekst: »... und in Jesum Christum Son seinen einigen Herren unseren«. Nemščine se torej od tukaj ni mogel učiti noben kmet, pač pa plemič slovenščine.

Pojasnilo in izbor odlomkov Marko Kerševan

Marijan Smolik

BIBLIA SLAVICA IN TRUBARJEVA ZBRANA DELA

Slavisti in biblicisti Zahodne Evrope so pred desetletji sklenili v ponatisih in faksimilih izdati najstarejše prevode Biblije v slovanskih in nekaterih baltskih jezikih. V času napetosti med Vzhodom in Zahodom so hoteli dragocene rokopise in prvotiske rešiti pred morebitnim uničenjem, hkrati pa omogočiti raziskovalcem dostop do besedil, shranjenih v marsikdaj težko dostopnih knjižnicah in arhivih. Za večino narodov so prav ta besedila predstavljala tudi višek njihovega kulturnega in jezikovnega razvoja. Za nekatere rokopisne prevode Biblije ali njenih delov naj bi ta izdaja bila sploh prvi natis.

Založba Ferdinand Schöningh (Paderborn, München, Wien, Zürich) je prevzela tiskanje in izdajanje te zbirke s skupnim naslovom *Biblia Slavica*. Z razpisom prednaročila je poskrbela za poslovno zadostno veliko naklado celotne zbirke ali posameznih zvezkov v jezikovnih skupinah.

Ves projekt sta vodila profesorja Reinhold Olesch (1920–1990) iz Kölna in Hans Rothe (1928) iz Bonna. Po Oleschevi smrti je nadaljeval delo prof. Rothe sam, seveda s številnimi sodelavci. Knjige faksimilnih ponatisov dopolnjujejo namreč zvezki razprav in komentarjev, ki seveda izhajajo polagoma. Ves projekt so finančno omogočile različne ustanove (fundacije), npr. Alfred Krupp (Bohlen) in Hallbach (Essen).

Zbirka *Biblia Slavica* je razdeljena na naslednje skupine:

- I. Češke Biblije (rokopisne in tiskane) so že natisnjene v štirinajstih zvezkih; besedila spremljajo tudi komentarji.
- II. Poljski prevodi so izšli v šestih zvezkih.

III. Med vzhodnoslovanskimi Biblijami so izdali ruske in beloruske prevode v petih knjigah (med njimi je npr. tudi Ostroška Biblija, natisnjena leta 1580 v podobni velikosti kot naša Dalmatinova in jo hrani tudi Semeniška knjižnica v Ljubljani).

IV. V skupini južnoslovanskih prevodov so izšli hrvaški v treh knjigah. Od leta 1999 je tako za študij dostopen tudi prvi katoliški hrvaški prevod Bartolomeja Kašića iz leta 1625, ki je ohranjen le kot rokopis. Leta 2000 je izšel tudi zvezek z znanstvenimi komentarji. V prvotnem načrtu te skupine ni bilo slovenskih prevodov, zato o njih pozneje.

V. V peti skupini so lužikosrbski v eni in slovaški v dveh knjigah.

VI. V dodatni šesti skupini z baltskimi prevodi je doslej natisnjen litvanski prevod v sedmih knjigah.

Slovenske najstarejše prevode so uredniki in izdajatelji vključili v zbirko šele na vztrajno pobudo akademika bibličista dr. Jožeta Krašovca. Ker je bila naša Dalmatinova Biblija v zadnjem času ponatisnjena že trikrat, so za objavo ostali predvsem Trubarjevi prevodi in tisti Dalmatinovi, ki so bili tiskani pred Biblijo. Namesto pravih faksimilov v izvirni velikosti in vezavi so se odločili za izviren način, ki je omogočil natis vseh besedil v eni knjigi velikosti Dalmatinove Biblije (23 × 33 cm). Na isti strani je navadno natisnjenih več strani v izvirni velikosti (kadar je ta majhne oblike, kakor so Psalmi, Jezus Sirah in Salomonovi pregovori, celo štiri), pri drugih po dve, nekatere je bilo treba zato rahlo pomanjšati (Novi testament s koledarjem vred tako, da so izvirne štiri strani na eni strani ponatisa, tudi dve strani Pentatevha so na ta način lahko na eni novi strani). Kljub temu so zagotovili razločnost branja, kar je seveda glavni namen zbirke. Knjiga je kot tretji zvezek v četrti skupini izšla pred koncem leta 2006, do svetovnega slavističnega kongresa, ki bo v Ljubljani julija 2007. pa izide še zvezek komentarjev.

V knjigi ponatisov, ki ima 1042 strani, je najprej Spremna beseda predsednika Slovenije dr. Janeza Drnovška v nemščini in slovenščini. Odtisnjen je tudi znani Trubarjev lesorezni portret. V izvirnih knjigah so tudi nemški in slovenski predgovori: tudi ti so ponatisnjeni, prevod nemškega besedila pa bo verjetno v knjigi komentarjev, v kateri bo,

upam, navedena tudi velikost posameznih izvornikov. Zaporedje posameznih izdaj je naslednje:

Trubarjev prevod Matejevega evangelija (1555).

Pavlova pisma Rimljanom (1560) in drugim naslovnikom (1561, 1567), kakor jih je prevajal in dal tiskati Trubar.

Trubarjev prevod Psalmov (1566).

Trubarjev prevod celotne Nove zaveze (1581: pisma, 1582: evangeliji in apostolska dela).

Dalmatinov prevod Sirahove knjige (1575), prve v Ljubljani natisnjene knjige,

Dalmatinov Pentatevh (1577) kot poskus ljubljanskega natisa celotne Biblije, ki pa so jo morali pozneje natisniti v Nemčiji.

Dalmatinov prevod Salomonovih Pregovorov (Ljubljana 1580).

V Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani si je njen ravnatelj dr. Mirko Rupel v letih po 1945 prizadeval odkriti v svetovnih knjižnicah tiste slovenske protestantske in prve katoliške tiske, ki jih slovenske knjižnice nimajo. Poskrbel je tudi za njihove fotokopije, kar je bilo takrat pred izumom kseroksa edino možno.

Slavistka prof. dr. Majda Merše je za Biblia Slavica prevzela nalogo poiskati najbolj ohranjene izvode slovenskih protestantik, da so jih nato digitalno posneli za nov natis. O tem je poročala na tiskovni konferenci ob predstavitvi te izdaje na SAZU v Ljubljani 12. marca 2007, na kateri je dr. Krašovec podal ves historiat priprav za to izdajo. Nekaj slovenskih redkosti je že prej doživelo tudi domače faksimilne izdaje, npr. Matejev evangelij (1993) in Jezus Sirah (1974).

Za branje teh starih besedil, tiskanih v bohoričici, se je seveda treba nekoliko potruditi, kar pa šolanim bralcem ne bi smelo biti nepremostljiva ovira. Obstaja tudi možnost, da vsa besedila iz bohoričice prečrkujemo v gajico, ki smo je vajeni. To pa se nekaj let že dogaja s Trubarjevimi knjigami, zato v drugem delu tega prispevka predstavljam še njegova Zbrana dela.

ZBRANA DELA PRIMOŽA TRUBARJA

Na pobudo Slovenskega protestantskega društva Primož Trubar je založba Rokus d.o.o. leta 2000 v uredništvu prof. ddr. Igorja Grdina začela izdajati Zbrana dela Primoža Trubarja, prečrkovane v gajico. Izšlo naj bi dvanajst zvezkov priročne oblike s Trubarjevimi besedili in sprotnimi opombami ter komentarjem urednikov posameznih zvezkov. Doslej so izšli štirje.

V prvem (2000) so besedila obeh izdaj Katekizma (1550 in 1555) in treh izdaj Abecednika (1550, 1055 in 1566). Trubar je že v Katekizmu 1550 objavil nekaj krajših odlomkov Biblije, npr. o stvarjenju, zapovedih, iz Nove zaveze pa med drugim tudi očenaš. Teh odlomkov biblicisti navadno ne štejejo kot prvi delni prevod Biblije v slovenščino, zato jih tudi v Biblii slavici ni.

V drugem (2003) sta objavljeni dve temeljni katehetični (teološki) deli: Ta celi catechismus s kratko zastopno izlago (1567) in obširnejši Catechismus z dveima izlagama, oboje na 400 straneh. Prvi dve knjigi je transkribirala mag. Fanika Krajnc - Vrečko. Tudi v teh dveh besedilih je seveda veliko navedkov iz Biblije.

V tretjem zvezku (2005) so prečrkovane Trubarjeve knjige: Articuli oli deili te prave, stare vere kerščanske (1562), Cerkovna ordninga (1564) in Ta slovenski kolendar kir vselej terpi (1557 in 1582). Tudi v tem zvezku so seveda biblični stavki, s katerimi je avtor hotel podkrepati svojo razlago teologije in obredov.

V četrtem zvezku (2006) so Trubarjeve pesemske izdaje, zato v njih skoraj ni navedkov iz Biblije, čeprav je vsebina oprta nanjo, zlasti v tistih pesmih, ki so prepesnitve psalmov. Besedila v teh dveh zvezkih je transkribiral dr. Jonatan Vinkler, ki je tudi avtor opomb in komentarjev.

Biblična tematika bo bolj navzoča v naslednjih zvezkih. V petem, ki je bil napovedan že za leto 2003, bo Trubarjev prevod Psalterja (1566), v šestem in sedmem njegov Novi testament I in II (1581, 1582), v osmem Hišna postila (1595), v kateri so daljši odlomki beril in evangelijev, kakor so se takrat brali pri nedeljskem in prazniškem bogoslužju. Ker je ta knjiga izšla v skoraj tako veliki obliki kot Dalmatinova Biblija, bodo morali verjetno posamezne strani ustrezno

pomanjšati, da se bodo strani nove izdaje ujemale z izvirnikom, kakor so to uspeli narediti v dosedanjih zvezkih manjše oblike izvirnih Trubarjevih knjig.

Lahko samo čestitamo izdajateljem in avtorjem opisanih izdaj ter seveda želimo, da bi se raziskovalci odslej brez ovir lažje lotevali tudi študija njihove vsebine in nadaljevali tisto, kar so že pred desetletji uspevali doktorandi, ki so se na ljubljanski Filozofski in Teološki fakulteti (J. Rajhman, F. Oražem, M. Peklaj in M. Smolik) pod vodstvom različnih mentorjev poglobljali v spise slovenskih protestantov.

*Nadja Zgonik*SLIKA MATEJA STERNENA 1575 –
ZGODOVINSKO SLIKARSTVO
IN PROTESTANTIZEM NA SLOVENSKEM

Zgodovinsko slikarstvo se v slovenski likovni umetnosti ni uveljavilo kot pomemben umetniški žanr. Ko so zanj pri Slovencih v 20. stoletju dozorele politične okoliščine, ga ni bilo več mogoče spraviti v sklad z aktualnim umetnostnim trenutkom. Pri tovrstnem slikarstvu se zaradi razumljive zahteve po upodabljanju zgodovinskih oseb pri konkretnih preteklih dejanjih – pri čemer je neizogibno še poveličevanje teh dogodkov – skorajda ne moremo izogniti različnim stopnjam realizma. Zato pri tem žanru bolj od likovne stilizacije zbujejo pozornost ikonografija pa tudi politični in kulturni kontekst, ki ju razbiramo iz prizora. V slovenskem zgodovinskem slikarstvu motivi iz kulturne zgodovine tekmujejo in vodijo pred politično konstitutivnimi; med njimi pa so v ospredju upodobitve oseb in prizorov iz književne zgodovine. Vsi vemo, kako težko se nam je uglasiti o odločilnih trenutkih iz narodove in državne zgodovine, o tem, kdo so najzaslužnejše osebnosti iz naše preteklosti. Če imajo s tem težave politiki in zgodovinarji, si lahko mislimo, kako zapleteno je bilo delo za slikarje, ko so si morali ob redkih priložnostih, kot so bili natečaji na temo iz slovenske zgodovine ali druga naročila, sami izbirati motive.

Redek, pravzaprav osamljen prizor iz slovenske kulturne zgodovine, povezane s protestantizmom, prikazuje slika, ki upodablja založniški podvig, izjemen zaradi tega, ker se v njem uresničujev kulturnega cilja poveže z ekonomskim ozadjem. To je slika Mateja Sternena 1575, naslikana leta 1937, v lasti zbirke Galerije Akademije za likovno umetnost in oblikovanje (ALUO). Na njej je prikazan slovesni trenutek, ko v tiskarni tiskar Janž Mandelc in avtor prevoda

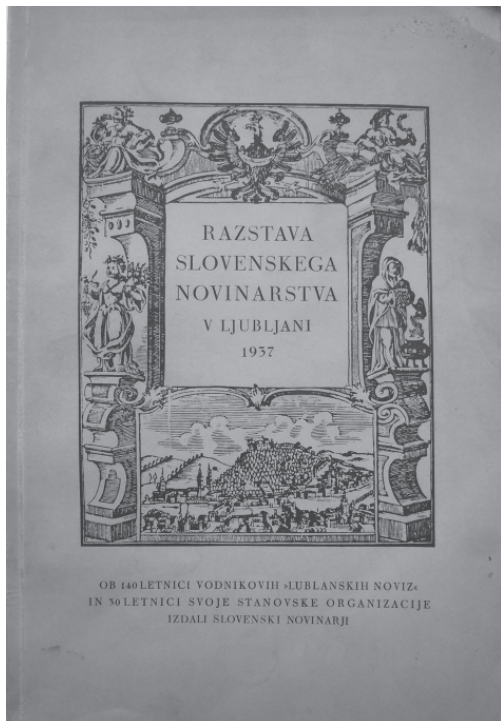

1. Matej Sternen, 1937 – *Ljubljanski tiskar Mandelc z Jurijem Dalmatinom izročča mecenu Khislu prvo v Ljubljani natisnjeno slovensko knjigo, 1937*

svetopisemske knjige *Jezus Sirah* Jurij Dalmatin izročita to prvo v Ljubljani in na Slovenskem natisnjeno knjigo v slovenskem jeziku mecenu Janžu Khislu, graščaku s Fužin.¹

Prvič in edinkrat, preden je bila slika leta 2001 odkrita v kletnih prostorih ALUO, leta 2005 restavrirana in med junijem in septembrom 2006 razstavljena skupaj z dokumentacijo projekta njenega restavriranja in konserviranja v Balkonski dvorani Rektorata Univerze v Ljubljani,² je bila postavljena na ogled leta 1937 na Ljubljanskem velesojmu. Med 1. in 12. septembrom so tam ob »140-letnici

- 1 Slika je začasno postavljena na Rektoratu Univerze v Ljubljani v Deželnem dvorcu, kjer bo ostala, dokler je ne bo mogoče primerno razstaviti v novozgrajenih prostorih ljubljanskih umetniških akademij.
- 2 Avtorici razstave sta bili Lucija Močnik Ramovš in Nadja Zgonik.

Razstavo slovenskega novinarstva je pospremila publikacija, v kateri je bila objavljena bibliografija *Slovenski časniki in časopisi: bibliografski pregled od 1797 do 1936*, ki jo je sestavil Janko Šlebinger.

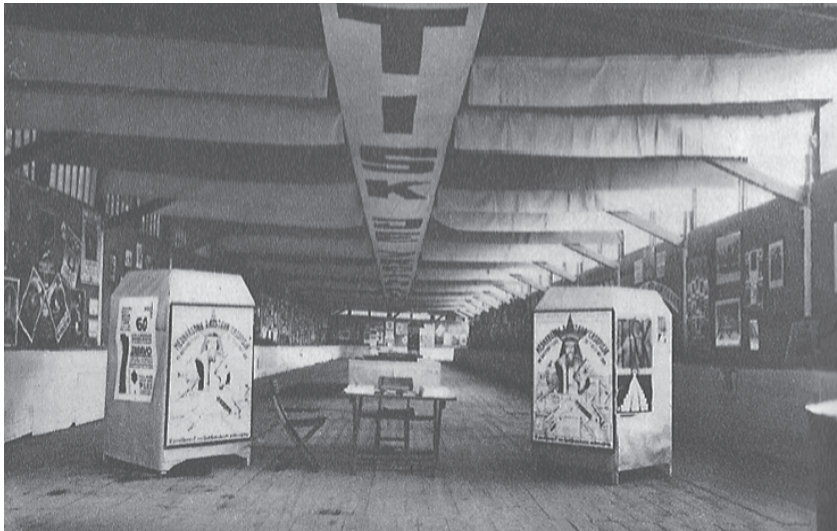
prvega pravega časnika na slovanskem jugu, Vodnikovih *Lublanskih Noviz* in 30-letnici pričetkov organizacije slovenskih novinarjev«, kot je zapisal Ante Gaber v *Kroniki slovenskih mest*,³ pripravili veliko Razstavo slovenskega novinarstva. Predvojni Ljubljanski velesejem, postavljen v trikotnik Tivolija od Jakopičevega sprehajališča do kopaljšča Ilirija in današnje Celovške ceste, ni bil le prizorišče poslovnih in družabnih dogodkov, pač pa tudi prostor, kjer so prirejali pregledne ali tematske umetniške in kulturnozgodovinske razstave.

Matej Sternen je očitno po naročilu za omenjeni, velikopotezno zasnovani razstavní projekt, ki naj bi prikazal zgodovino slovenskega založništva, posebej novinarstva, naslikal dve monumentalni kompo-

3 Ante Gaber, Razstava slovenskega novinarstva, *Kronika slovenskih mest*, V/1, 1938, 26–35.

ziciji z zgodovinskima prizoroma, veliki približno 2 × 3 metre. Pendant k sliki 1575 je bila 1797, ki je povzdigovala izid prvega časnika v slovenskem jeziku. To je bil prizor, ko tiskar Egger prinaša baronu Zoisu in njegovemu krogu krtačni odtis prve številke Vodnikovih »Lublanskih Noviz«. Slika velja za izgubljeno, tako kot so menili tudi za prvo do odkritja leta 2001.

Verjetno je, da je Sternenu kdo od organizatorjev pripravil ikonografski program za obe sliki. Morda bi lahko ugibali, da je to bil prav Ante Gaber, s katerim sta prijateljela od škofjeloškega obdobja slovenskih impresionistov, torej od let 1906 in 1907 dalje. Gaber je opisal prvi motiv: »Na prvi sliki ‚leta 1575‘ v svoji tiskarni tiskar Janž Mandelj z Jurijem Dalmatinom izroča mecenu slovenske knjige Janžu Kislu, graščaku s Fužin in ustanovitelju papirnice, prvo v Ljubljani tiskano slovensko knjigo, njemu posvečeni Dalmatinov prevod ‚Jezusa Siraha‘. Nasproti skupine ljubljanskih, za slovenski jezik vnetih veljakov, pa ob oknu prisostvujeta zgodovinski svečanosti rektor Adam Bohorič in mecenov sin Jurij Kisel z odtisom svojega

Pogled v eno od dvoran na razstavi slovenskega novinarstva na Ljubljanskem velesejmu, 1937.

letaka ‚Herbarta Turjaškega življenje in smrt‘, ki je prvo v Ljubljani latinsko in tudi v nemškem prevodu natisnjeno novinsko delo domačega pisca«. ⁴

Sternenova slika meri 219 × 298,5 cm. Ko je bila najdena, je bila brez podokvirja, spravljena v zvitek z licem navznoter. Prizor je bil naslikan v tehniki tempere na redko tkano platno iz jute, na hitro, zaradi česar so nanosi barve na določenih mestih debelejši, skoraj pastozni. Sternen se, tako kot tudi sicer v svojem slikarstvu, nadrobno ni posvečal.

Strokovna skupina Restavratorskega oddelka ALUO se je v študijskem letu 2005/2006 pod vodstvom Lucije Močnik Ramovš lotila dela najprej z analizo materialov, ki je bila izvedena v laboratoriju Restavratorskega centra Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Tam je potekal tudi postopek restavriranja, saj prostorska stiska pa tudi tehnična opremljenost na ALUO ne omogočata izvedbe tako ambicioznega projekta. Slika je bila močno poškodovana, saj se je platno zaradi dolgotrajnega zvitja deformiralo, barvna plast pa je bila na več mestih nalomljena. Njeno površino sta načeli tudi vlaga in plesen, prekrival jo je sloj umazanije. Poškodbe so bile posebej vidne na predelu, kjer je potekal šiv, s katerim sta bila sestavljena oba kosa jute. Ob robovih slike so bile luknje in raztrganine, ki so verjetno nastale zaradi neprimerne pritrjevanja slike z žebli. Levo spodaj so restavratorji odkrili slabo berljivo avtorjevo signaturo »Sternen«. ⁵

Kakšna je bila ambicija slikarja in njegovih naročnikov, kulturno prosvetljenih ljubljanskih meščanov, da so si zamislili par slik iz slovenske kulturne zgodovine tako velikih dimenzij? O tem izvemo iz že omenjenega članka, v katerem Gaber vzklika: »Naj bi se baronoma Janžu Kislu in Žigi Zoisu pridružil še tretji mecen ter stopil k mojstru Sternenu in mu naročil, naj podobi naslika na steno nove palače Univerzitetne knjižnice!« ⁶ Kaže torej, da sta bili Sternenovi sliki 1575 in 1797 zamišljeni kot predlogi za monumentalni freski, Ante Gaber pa je svoje besedilo izkoristil za poziv javnosti, da bi se v

4 A. Gaber, n. d., 31.

5 Podatke sem povzela po besedilu Lucije Močnik Ramovš, ki je na razstavi na Rektoratu UL pojasnjevalo restavratorski postopek.

6 A. Gaber, n. d., 32.

njej našel mecen, ki bi finančno podprl tak projekt, malce pa tudi zato, da bi želja prodrla do arhitekta Plečnika, ki je takrat pričenal z gradnjo nove knjižnice. Ljubljanskim narodno in kulturno prosvetljenim meščanom se želja ni izpolnila, nam pa ta poskus zgovorno priča o kulturnih ambicijah tistega časa.

Matej Sternen bi bil med vsemi slovenskimi slikarji zanesljivo tisti, ki bi najbolje opravil z izzivom realizacije monumentalne stenske slike. V svojem dolgoletnem restavratorskem delu se je izmojstril v slikarski tehnologiji, naučil se je obvladovati monumentalni format, hkrati pa je pokazal, da je kljub utesnjujočim uresničitvam umetnin po naročilu sposoben ohraniti neposrednost poteze in svežino barvnega izraza. Malo preden se je lotil naročila za sliki *1575 in 1797*, je v letih 1934 in 1936 s freskami poslikal frančiškansko cerkev v Ljubljani. Na stropu prezbiterja je naslikal prizor Marijinega vnebovzvetja, na steni za velikim oltarjem Madono, na stropu glavne ladje pa podobo Madone, sedeče na oblakih, vse skupaj v izmeri več kot sto kvadratnih metrov. Sternen je ob tem pokazal, da obvlada fresko tehniko tudi v monumentalnih razsežnostih.

Sternenova slika, ki slavi izid prve knjige v slovenskem jeziku, natisnjene v Ljubljani in na Slovenskem, ostaja v zakladnici slovenskih zgodovinskih tem izjema, saj je ikonografska posebnost. Slovenski umetniki so se le še nekajkrat lotili prispevka protestantskih piscev k slovenski kulturi, če pustimo ob strani portretne upodobitve in spomeniško plastiko. Saša Šantel je v jedkanici upodobil Trubarja v tiskarski delavnici (1942), Miha Maleš pa natis prve slovenske knjige leta 1551 v risbi, jedkanici in monotipiji leta 1951, ko so potekale proslave ob štiristoti obletnici dogodka. Vendar Sternenova slika ni pomembna le za zgodovino slovenske likovne umetnosti in književnosti. Z njo pronica v našo zavest tudi kulturnopolitično intoniranje umetnosti in vprašanje nacionalne kulturne ekonomije. S tem, da slika povzdiguje srečen spoj kulture s kapitalom kot pretekli zgled, ki ga je mogoče uporabiti za sedanost, kaže, kako se je mlado, vzpenjajoče se narodno gospodarstvo tridesetih let zavedalo, da lahko svojo samozavest črpa predvsem iz svoje kulturne zgodovine, v tej pa je slovenska protestantska zgodovina temeljna narodna izkušnja, na katero se lahko opre.

RAZGLEDI, VPOGLEDI

FRANC KUZMIČ

MANJŠE PROTESTANTSKE CERKVE (ZUNAJ EVANGELIČANSKE CERKVE AV) V PREKMURJU V 20. STOLETJU

PREGLED VIROV IN PUBLIKACIJ

UVODNO POJASNILO

Pregled virov in publikacij je pripravljen tako, da najprej predstavi posamezno protestantsko cerkev, predvsem njen začetek v Prekmurju, in postreže še z nekaj informacijami o njej. Nato sledi okvirna obrazložitev njene publicistične dejavnosti *v kontekstu slovensko-madžarskih odnosov* v Prekmurju v 20. stoletju. Nazadnje sledi še prikaz pregleda virov in literature o posamezni obravnavani cerkvi. Cerkve so razvrščene in predstavljene po abecednem zaporedju (adventisti, baptisti, binkoštniki, reformirani). Pregled je bil pripravljen za raziskovalni projekt »Slovenska identiteta in združujoča se Evropa: pomen protestantizma«. Glej publikacijo: Marko Kerševan (ured.), *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*, Znanstveno-raziskovalni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana 2006.

1. KRŠČANSKA ADVENTISTIČNA CERKEV

Po doslej znanih podatkih so se adventisti pojavili v Prekmurju tik pred drugo svetovno vojno. V Mursko Soboto se je priselil krojaški mojster Karel Šiftar, po rodu iz Strukovcev v Prekmurju. Preselil se je iz Zagreba, kjer se je seznanil z adventističnim naukom, se ga tudi oprijel in oznanjal. Ob sobotah popoldne je vse zainteresirane, sosede in tudi nekatere svoje stranke vabil k tako imenovanim hišnim bogoslužjem, ki so trajala vse do večera. Med resnejšimi udeleženci

so bili Sapač, Mihaličeva in Zrinskijeva.¹ Uspeha ni bilo, pozneje se je baje pričel nenavadno vesti.

Do sedaj je znan samo en letak, ciklostilno razmnožen na formatu A6 v šapirografski tehniki z naslovom **Šatorišče oznanosti bože.**² V katoliškem časniku *Novine* pa je bilo med drugim tudi zapisano: »Svojo vero pa širijo z najrazličnejšimi letaki, ki jih sami delajo ali pa jih dobijo od glavne centrale, ki je sam sv. Duh ve kje.«³

Kolikor se je lahko do sedaj ugotovilo, niso imeli z madžarsko stranjo nobenih povezav niti stikov. Po vojni je omenjena cerkvena skupnost, če jo že lahko tako imenujemo, zamrla, redki simpatizerji so se povezali predvsem z binkoštniki, dokler ni bila znova organizirana kot samostojna in leta 1981 pri oblasteh prijavljena kot prva in edina adventistična cerkvena občina v Murski Soboti in v Prekmurju.⁴

2. BAPTISTIČNA CERKEV

Baptisti so se prvič pojavili v Prekmurju v dvajsetih letih 20. stoletja, in sicer v Fokovcih. Franciška Solar se je namreč leta 1931 vrnila iz Amerike, kjer se je leto prej seznanila z baptizmom in sprejela baptistično učenje.⁵ To je oznanjala tudi na svojem domu in v okolici. Nato sta z možem Jožefom začela s hišnimi bogoslužji. Navezala sta stike z dokaj aktivnimi baptisti v Medžimurju. Jožef Solar je bil tam tudi krščen.⁶ Zabeleženo je dobro sodelovanje. Po zgledu iz Medži-

- 1 Ustna izjava Terezije Kramar (1928) iz Murske Sobote (Mala nova 10) avtorju tega dela dne 7. 2. 2006.
- 2 Letak je v zasebnem arhivu F. Kuzmiča; je pa zanimivo, da je s tem naslovom objavljen tudi članek s podpisom H. A., kjer pisec obravnava adventiste in baptiste ter njihovo dejavnost. Prim. *Novine* (Črensovci) 28 (1941) 14 (3. IV.), str. 2.
- 3 *Novine* (Črensovci) 28 (1941) 14 (3. IV.), str. 2.
- 4 Franc Kuzmič, *Zgodovinski prikaz verstev v Prekmurju*. Vestnik (Murska Sobota) 37 (1987) 50 (24. XII.), 8.
- 5 Vladimir Gradnik, *Isus me ljubi i ja ljubim Isusa*. Izvori (Osijek) 24 (1981) 1, 12–13.
- 6 Ruben Knežević, *Pregled povijesti baptizma na hrvatskom prostoru*. Rijeka: Baptistički institut 2001, str. 69.

murja so tudi Solarjevi oblikovali tamburaški orkester, kar je privabilo še več ljudi na bogoslužja, tako da jih je moralo veliko spremljati bogoslužje pred hišo kar skozi odprta okna. Kaj kmalu pa so se seznanili z binkoštnim naukom in se preusmerili k binkoštnemu gibanju v Prekmurju. Vseeno so imeli še naprej bolj rahle stike tudi z baptisti na Hrvaškem,⁷ med okupacijo v 2. svetovni vojni pa še z baptisti na Madžarskem. Vodilnemu animatorju Jožefu Solarju ni bila toliko pomembna veroizpoved kot pristen biblični nauk. Gotovo se je ravnal po bibličnem vodilu: Vse preizkušajte in kar je dobro, obdržite! (1 Tes 5,21).

Po pripovedovanju Jožefa Solarja avtorju tega pregleda in pozneje avtorjevega pregleda na pogorišču domačije Jožefa Solarja v Fokovcih je bilo potrjeno, da so prejeli poleg hrvaških periodičnih publikacij med vojno tudi baptistične periodične publikacije iz Madžarske.

Po drugi svetovni vojni so maloštevilni baptisti v Prekmurju obiskovali binkoštna bogoslužja, dokler se niso leta 1976 registrirali v Murski Soboti kot samostojno cerkveno občestvo.⁸

3. BINKOŠTNA CERKEV

Binkoštna cerkev ima svoje začetke v Prekmurju leta 1933, ko sta zakonca misijonarja Mihok prišla v Veščico v Prekmurju in začela oblikovati binkoštno občestvo.⁹

Glede publicistične dejavnosti velja potrjeno dejstvo, da so prekmurski binkoštniki prevajali prve svoje pesmi v prekmurščino prav iz madžarščine. Najprej so imeli te pesmi ročno zapisane v zvezkih, leta 1939 pa so jih izdali v ciklostilni tehniki z naslovom **Dühovne pesmi**. Po izjavi prirediteljev in prevajalcev so bile menda vse pesmi bile prevedene iz madžarščine.

7 Prim. *Glas Evandolja* (Zagreb) 12 (1936), str. 110.

8 Franc Kuzmič, *Zgodovinski prikaz verstev v Prekmurju*. Vestnik (Murska Sobota) 37 (1987) 50 (24. XII.), 8.

9 Mihael Kuzmič, *Prvih sedem let*. Ljubljana : Duhovno obzorje; Osijek : ETF 2003.

Na bogoslužjih so tisti, ki so obvladali v šoli obvezno madžarščino, peli priljubljene pesmi tudi v madžarščini iz pesmarice **Mennyei hangok**.¹⁰ Pripravil jo je misijonar E. W. Mihok, a je še niso uspeli prevesti.

Med drugo svetovno vojno so v letih 1941–1945 Prekmurje zasedli Madžari. Binkoštna cerkev na Madžarskem takrat ni mogla več biti prijavljena, zato jo je vzela pod svoje okrilje madžarska Cerkev svobodnih bratov, katere pripadnik je bil tudi zelo znani zdravnik in univerzitetni profesor anatomije prof. dr. Ferenc Kiss (1889–1966), obenem tudi pisec medicinskih strokovnih knjig in razprav, ki so jih prevajali v svetovne jezike.¹¹ Cerkev svobodnih bratov jim je pustila upravno in doktrinarno samostojnost.

Predstavniki Cerkve svobodnih bratov so prinesli v Prekmurje več madžarskih traktatov in letakov, med njim **Telyes ige** (Popolnost), kjer je bilo kot nekakšno dokazno gradivo precej svetopisemskih citatov, ki pa jih je bilo potrebno poiskati v Bibliji.

Binkoštniki v Prekmurju so leta 1939 izdali pesmarico v ciklostilni tehniki s 161 pesmimi in z naslovom **Dühovne pesmi**. Pesmi niso bile razvrščene niti po tematiki niti po abecedi in zato lahko domnevamo, da je bila pesmarica zgolj prehodnega pomena, nekako vmesna med rokopisno in tiskano. Pobudo za natis bolj urejene pesmarice je dal prav dr. Ferenc Kiss, ki je med okupacijo obiskal Prekmurje in pregovoril Jožefa Novaka, voditelja Binkoštna cerkve v Prekmurju, da je pripravil pesmarico za natis. Pesmarica je imela naslov **Radoszti glász** – s podnaslovom »Evangeliumszke dűszevne prebráne peszmi za vszákó potrebsino vu krstsanszkom zsitki«. Sam je nato zbral ponudbe tiskarn in med njimi izbral najugodnejšo. Pri oblasteh je celo izposloval dovoljenje za natis. Ko je dobil rokopis, se je želel prepričati o kvaliteti gradiva. Prosil je nekega prekmurskega profesorja, da mu prevede nekaj pesmi iz prekmurščine v madžarščino. Ta mu je prevajal, ob tem pa izjavil: »Te besede imajo tako globok pomen, da jih komaj ustrezno prestavim v madžarščino.« S to izjavo je bil dr.

10 Podnaslov: Válogatott lelkiénekek gyűjteménye gyűlekezeti, evangélizálási és egyéb alkalmakra. 2. dop. izd. Kispeszt 1934. Vsebuje 434 pesmi.

11 Prim. *Magyar életrajzi lexikon. 1. köt.* Budapest 1967, str. 925.

Kiss zadovoljen in dal pesmarico takoj v tisk. Ker se je vojna bližala koncu, krtačnih odtisov več ni bilo mogoče korigirati. Pesmarica je bila natisnjena brez korekture in zato je bilo v njej veliko tiskarskih in grafičnih napak, saj madžarski črkostavci sploh niso bili večši prekmurščine.¹²

Dr. Kiss je avtor knjižice **Magyar paraszt profeták** (*Madžarski kmečki preroki*), katere vsebina govori, kako je Bog klical kmete na spreobrnjenje. Ljudje so se namreč (predvsem sosedje) zbirali k preučevanju Svetega pisma, brali in diskutirali – in to je bil začetek drugačnega, poglobljenega verskega življenja v njihovem kraju. Knjižico je pozneje v slovenščino prevedel Joško Kutoša.¹³

Dr. Kiss je prav tako avtor knjižice o pripravi na zakonsko življenje z naslovom **Szexuáletikai kérdések**: a Szentirás világosságában (*Seksualno-etična vprašanja v luči Svetega pisma*). Okrog leta 1955 jo je v hrvaščino v skrajšani obliki prevedel pridigar Ludvik Üllen iz Veščice pri Murski Soboti in prevod naslovil *Kako se spremamo na bračni život*. Pozneje je to knjižico iz hrvaščine prevedel v slovenščino Feri Kuzmič in jo kot tipkopis¹⁴ v več izvodih posojal v branje vsem, ki jih je to zanimalo. Čez leta je Joško Kutoša knjižico znova prevedel iz madžarščine v slovenščino in ji dal naslov **Seksualno-etična vprašanja v luči Svetega pisma**.¹⁵

Pozneje sta bila natisnjeni še dve Kissevi deli: teološko esejistični članek **Dve zaupnji**¹⁶ in knjižica **Razmišljanje o Psalmih**.¹⁷

12 Pesmarica je izšla leta 1944 in je na 152 staneh vsebovala 200 pesmi, razvrščenih po abecednem redu. Tiskana je bila v 2000 izvodih v tiskarni Atheneum, Budapest. Zvezali so le 500 izvodov, ostale pa v polah poslali v Prekmurje, ki so jih posamezne cerkve pozneje dale po potrebi vezati. K poznejšim vezavam so dodajali nove pesmi, ki pa so bile razmnožene v ciklostilni tehniki.

13 Ferenc Kiss, *Madžarski kmečki preroki*. Snopje (Ljubljana) 8 (1984), str. 1–12

14 Ferenc Kiss, *Kako naj se pripravljamo na zakonsko življenje?* Veščica 1971. Tipkopis na formatu A 5.

15 Izdala Binkoštna cerkev v Murski Soboti leta 2004. 37 str., A4 format. Delo je bilo izdano v fotokopirni tehniki.

16 Snopje (Ljubljana) 9 (1985), str. 27–29 v prevodu Vladimirja Gradnika.

17 Prevedel Joško Kutoša. Izšlo v Murski Soboti leta 1997. Knjižica vsebuje 40 strani.

V Budimpešti je leta 1943 Roža Nemeč, vaščanka iz Martjancev v Prekmurju, dala Ludviku Üllenu, ki je bil takrat v Budimpešti, knjigo A. T. Piersona, v kateri je opisano življenje znanega moža vere Georga Müllerja, seveda v madžarščini. To knjigo je Üllen pozneje predlagal dr. Adamu Špisu iz Zagreba za prevod v hrvaščino in je leta 1965 tudi izšla.¹⁸

Zakonca Mihok sta prinesla v Prekmurje binško nauko, zato je povsem razumljivo, da so verniki brali Mihokove spise z duhovno vsebino. Ker so verniki obvladali madžarščino, prevajanje ni bilo potrebno. Veliko let pozneje pa je Joško Kutoša na pobudo mlade generacije binšnikov prevedel dva njegova krajša članka **Popolna božja beseda**¹⁹ in **Krst v Svetem Duhu v luči popolne božje besede**.²⁰

Iz madžarskega prevoda je Joško Kutoša prevedel v slovenščino zanimivo knjižico J. van Impeja **Kam pridem, ko umrem?**²¹

3.1. Sveto pismo

Ker Sveto pismo v celoti ni bilo prevedeno v prekmurščino,²² so pridigarji in nekateri verniki poleg slovenskega Chraskovega prevoda Svetega pisma²³ uporabljali pretežno madžarski prevod, ki ga je oskrbel Gáspár Károly²⁴ z naslovom **Szent Biblia ... Szent írás**.

Mihael Kuzmič sklepa: »Iz opisanih vzrokov in situacij se je prekmurska literarna dejavnost Binško cerkve prepletala z madžarsko

18 A. T. Pierson: *George Müller*. Zagreb 1965. Str. 292. V 600 izvodih je bila razmnožena na ciklostil.

19 Snopje (Ljubljana) 8 (1984), str. 62–65.

20 Snopje (Ljubljana) 10 (1986), str. 19–26.

21 V madžarščini ima knjižica naslov: *Hová kerülök ha meghalok?* Izdalo Duhovno obzorje v Ljubljani 1993, 28 str.

22 V prekmurščino je bilo prevedenih pet Mojzesovih knjig in Jozuetova knjiga (Janoš Kardoš), Psalmi (Š. Terplan) in celotna Nova zaveza (Š. Kuzmič).

23 Sveto pismo je v slovenščini v prevodu Antonina Chraske izšlo prvič leta 1914, pozneje še več ponatisov. *Prim. Daniel Brkič: Anton Chráska med Slovenci. Koper: Vostrj, 1999.*

24 Gáspár Radics Károly (1530–1591) je prevedel Sveto pismo v madžarščino, prvič izšlo leta 1586, pozneje številni ponatise in revizije. *Prim. Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Budapest 1977, str. 297.

in hrvaško; tako se tudi ni mogla močneje samostojno razviti in prispevati večjega deleža k razvoju in širjenju Binkoštna cerkve v SR Sloveniji.«²⁵

3.2 Revialni tisk

Madžarski revialni tisk je poročal tudi o raznih binkoštnih verskih dogodkih v Prekmurju. Tako je v **Apostoli hit** leta 1934 zapisano: »V vasi Veščica, kjer je bil rojena žena²⁶ brata Mihoka, so težko, a vseeno sprejeli resnico ... Poleg stroge prepovedi Gospod blagoslavlja delovanje brata in sestre Mihok.«

Binkoštni verniki, predvsem pa pastori in pridigarji, večji madžarščine, so prebirali madžarski binkoštni revialni tisk, med drugo svetovno vojno tudi publikacije Krščanske cerkve svobodnih bratov.²⁷ Po vojni je bilo prejetanje madžarskega tiska iz Madžarske zaradi političnih razlogov onemogočeno in prepovedano. Nekateri posamezniki so si naročali razne publikacije v madžarščini iz tujine (predvsem iz Nemčije in Severne Amerike).

4. REFORMIRANA (KALVINSKA) CERKEV

Po mnenju raziskovalcev ima Reformirana cerkev svoje začetke v Prekmurju že konec 16. stoletja.²⁸ Leta 1618 je bil pri Sv. Juriju (Rogašovci) celo sedež kalvinskega seniorata za pretežni del Prekmurja. Tako so morali v začetku 17. stoletja pridigarji Luthrove smeri (augšburške veroizpovedi) podpisovati Formulo concordiae (Obrazec soglasja). Vseeno so se reformirani verniki na področju Prekmurja ohranili še naprej, čeprav so sčasoma ostali brez vsake cerkve.

25 M. Kuzmič, *Prekmurški tiski, ki jih je izdala Binkoštna cerkev v SR Sloveniji*. Snopje 7 (Ljubljana), str. 41.

26 *Apostoli hit*, 9. 6. 1934.

27 Izjava Joške Kutoša (1928) iz Veščice avtorju te raziskave dne 8. 2. 2006.

28 F. Šebjanič, *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev*. Murska Sobota: Pomurska založba 1977, str. 14–15; M. Kokolj-B. Horvat, *Prekmurško šolstvo*. Murska Sobota: Pomurska založba 1977, str. 22–24.

Od nekdanj zelo dobro delujoče kalvinske oz. reformirane cerkve v Prekmurju so se v času po prvi svetovni vojni ohranili verniki le v krajih na obrobju ob slovensko-madžarski meji. Po statističnih podatkih iz leta 1921 jih je bilo v Prekmurju vsega 929, od tega na soboškem področju 585, na lendavskem pa 344.²⁹

Leta 1920 je bila v Novem Sadu kalvinska sinoda in tam so ustanovili samostojno kalvinsko skupnost, ki je zajela tudi pripadnike kalvinske veroizpovedi v Prekmurju, čeprav v teh krajih ni bilo nobenega župnijskega središča.³⁰ Kalvinci so bili razporejeni v štiri župnije, ki pa so ostale onstran meje: Kercaszomor, Szentgyörgyvölgy, Velemer, Bajánsenye.

Pripadniki Reformirane cerkve v Prekmurju so za branje uporabljali Sveto pismo v madžarščini v prevodu Gáspárja Károlyja, saj so bili izključno madžarske narodnosti. Tudi ostala verska literatura je bila izključno v madžarščini. Literaturo so naročali in prejeli iz Madžarske ves čas vse do današnjih dni.

Na Madžarskem so reformirani kristjani izdajali kar nekaj revialnega tiska. Tega so prejeli glede na željo in naročilo tudi verniki reformirane veroizpovedi v Prekmurju. Madžarščina jim ni delala težav.

Reformátusok lapja (*Reformatorski časopis*) je bil časopis, ki je od leta 1891 izhajal v Nagykarolyju. Od leta 1908 je izhajal v Kolozsváru kot **Református szemle** (*Reformatorski zbornik*). V letih 1928–1933 je izhajal v Budimpešti tednik **Református figyelő** (*Reformatorski opazovalec*) in od leta 1934 v Budimpešti tednik **Református élet** (*Reformatorsko življenje*). Od leta 1940 so bili v glavnem vsi pripadniki (člani) reformirane cerkve naročniki tega tednika.

Najpomembnejši časopis reformirane cerkve na Madžarskem pa je bil **Református Híradó** (*Reformatorski glasnik*), ki je bil sicer strokovni časopis, je pa na zadnji strani je prinašal najnovejše novice. Izhajal je v Szegedu. Prejemalo ga je več kot 400 reformiranih cerkva in je izhajal v nakladi več kot 136.000 izvodov. Ko se je začela v

29 G. Lipovšek, *Prekmurje*. Seznam občin po političnih okrajih z navedbo raznovrstnih podatkov. M. Sobota 1921, str. 12.

30 Franc Perko, *Verstva v Jugoslaviji*. Celje: Mohorjeva družba 1978, str. 157

petdesetih letih na Madžarskem gonja proti veri, so oblasti zaradi popularnosti ta časopis ukinile.³¹

Reformirani verniki so po vojni dobivali verske knjige v madžarščini iz Vojvodine.³²

31 Več o tem: Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jáv. és bőv. kiad. Budapest: A Magyarországi református egyház zsinati irodájának sajtóosztálya, 1977, str. 504.

32 Vanek Šiftar, *Vas Motvarjevci in njeni prebivalci*. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) 1971, zv. 2, str. 318.

BIBLIOGRAFIJA

(VIRI IN LITERATURA)

1. KRŠČANSKA ADVENTISTIČNA CERKEV

KUZMIČ Franc, *Zgodovinski pregled verstev v Prekmurju*. Vestnik (Murska Sobota) 37 (1987) 50 (24. XII.), 8

SOBOČAN Štefan, *Spominjaj se sobotnega dne ...* Moja župnija. Murska Sobota: Podjetje za informiranje, 1994, str. 187–190

2. BAPTISTIČNA CERKEV

KNEŽEVIĆ Ruben, *Pregled povijesti baptizma na hrvatskom prostoru*. Rijeka: Baptistički institut 2001

KUZMIČ Franc, *Konfesionalna podoba Prekmurja*. Pokrajinski muzej Murska Sobota. Katalog. Stalna razstava. Murska Sobota: Pokrajinski muzej 1997, str. 89–94

KUZMIČ Franc, *Konfesionalna podoba prostora ob Muri*. Ljudje ob Muri. Zbornik. Murska Sobota 1996, str. 183–189

KUZMIČ Feri, *Zgodovinski pregled delovanja baptistov v Sloveniji: I. delovna verzija*. Murska Sobota, 2003.

KUZMIČ Franc: *Zgodovinski pregled verstev v Prekmurju*. Vestnik (Murska Sobota) 37 (1987) 50 (24. XII.), 8

SOBOČAN Štefan, *Temelj je knjiga vseh knjig*. Moja župnija. Murska Sobota: Podjetje za informiranje, 1994, str. 184–186

3. BINKOŠTNA CERKEV

a) VIRI

Arhiv Kristove pentekostne crkve u Jugoslaviji (Veščica, Zagreb, Osijek)

Arhiv Kristusove Binkoštna cerkve v Sloveniji (Ljubljana, Murska Sobota)

Arhiv posameznih cerkvenih občin v Prekmurju (zapisniki, dopisi, matične knjige ipd.)

DAUTERMANN Peter, *Povzetek iz mojega dnevnika od 3. oktobra 1944 do 1948*. Snopje 11. Koper 1997, str. 60–69

KUTOŠA Jože, *Razvoj binkoštnega gibanja v Prekmurju v letih 1933–41*. Tipkopis (Veščica) 1997

NOVAK Fana, *Spomini*. Rokopis. 52 strani. Brez letnice.

NOVAK Jožef, *Moje prvo misijonsko delo i zgodovina risalskoga gibanja v Prekmurju*. Veščica 1970/71. (Tipkopis).

b) LITERATURA

JANEŽIČ Stanko, *Ekumenski leksikon*. Celje: Mohorjeva družba 1986, str. 36

LUTHAR Adam, *Odprto pismo veščičkim risalcom*. Düşevni list (Puconci) 16 (1938) 3, str. 30–33

Naša evang. sveta mati cerkev i sekte. Düşevni list (Puconci) 14 (1936) 9, str. 104–106

GRADNIK Vladimir (= Franc KUZMIČ), *Čovjek kojeg je Bog upotrebljavao*. (Povodom desete obljetnice smrti Jožefa Novaka). Izvori (Osijek) 25 (1982) 11, str. 11+14

GRADNIK Vladimir (= Franc KUZMIČ), *Isus me ljubi i ja ljubim Isusa*. (Susret s najstarijim pentekostalцем u Sloveniji). Izvori (Osijek) 24 (1981) 1, str. 12–13

GRADNIK Vladimir (= Franc KUZMIČ), *Jožef Novak*. Žetva je velika. Osijek: Biblijsko teološki institut, 1987, str. 9–10

GRADNIK Vladimir (= Franc KUZMIČ): *Nuskova – crkva na vrhu brda*. Izvori (Osijek) 24 (1981) 2, str. 11–13

GRADNIK Vladimir (= Franc KUZMIČ), *Vadarci (Slovenija) – vijesti iz naših zajednica*. Izvori (Osijek) 25 (1982) str. 10, 12

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

- GRABAR Daniel, *Jubilej 50-godišnjice u KPC Ženavlje*. Izvori (Osijek) 28 (1985) 11, str. 11–12
- GRABAR Štefan (= Franc KUZMIČ): *Ženavlje in okolica*. V edinosti. Ekumenski zbornik. Ljubljana-Maribor 1981, str. 86–89
- JAMBREK Stanko, *KPC u Sloveniji*. Izvori (Osijek) 30 (1987) 1, str. 15–16
- KALČEVIČ Brane, *Pentekost u Sloveniji*. Izvori (Osijek) 23 (1980) 7/8 (Prilog Pentekostna vijest, str. /1/; 9
- KERČMAR Zoltan, (= Slv.: Silvanus). *Od Sekt. Düşevni list* (Puconci) 14 (1936) 7, str. 82–85
- KNEŽEVIĆ Ruben, *Pregled povijesti baptizma na hrvatskom prostoru*. Rijeka: Baptistički institut 2001
- KOLARIČ Juraj, *Pentekostalci*, v: Kršćani na drugi način. Zagreb: Veritas 1976, str. 123–141
- KOLARIČ Juraj, *Pentekostalci* : Pentekostalci u Hrvatskoj i Sloveniji. Ekumenska trilogija. Zagreb : Prometej, 2005, str. 597–600
- KUZMIČ Dalila, *Zgodovina protestantske pesmi v Prekmurju*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Akademija za glasbo, 1994
- KUZMIČ Feri, *Bibliografija Ludvika Üllena*. Snopje 11. Koper 1997, str. 70–75
- KUZMIČ Franc, *Bibliografija prekmurskih tiskov 1920–1998*. Ljubljana: ZRC SAZU 1999
- KUZMIČ Feri, *Bibliografija tiskov Binkoštna cerkve v Jugoslaviji 1936–1991*. Murska Sobota 1995
- KUZMIČ Feri, *Bibliografija tiskov Binkoštna cerkve v Sloveniji 1939–1995*. Murska Sobota 1996
- KUZMIČ Feri, *In memoriam Ludvik Šooš (1914–1998)*. Izvori (Osijek) 41 (1998) 7/8, str. 36
- KUZMIČ Franc, *Ludvik Üllen: 1921–1985*. Izvori (Novi Sad) 28 (1985) 5, str. 11–12
- KUZMIČ Franc, *Konfesionalna podoba Prekmurja*. Pokrajinski muzej Murska Sobota. Katalog. Stalna razstava. Murska Sobota : Pokrajinski muzej 1997, str. 89–94
- KUZMIČ Franc, *Konfesionalna podoba prostora ob Muri*. Ljudje ob Muri. Zbornik. Murska Sobota 1996, str. 183–189
- KUZMIČ Franc, *Literatura o cerkvah v Pomurju in Porabju*. Štefan Sobočan, Moja župnija. Murska Sobota: Podjetje za informiranje, 1994, str. 303
- KUZMIČ Franc, *Ludvik Üllen (1921–1985)*. Žetva je velika. Osijek (Biblijsko teološki institut) 1987, str. 11–13

- KUZMIČ Franc (F. K.), *Veterani odlaze – Lipot Kuzmič*. Izvori (Osijek) 31 (1988) 8, str. 13–15
- KUZMIČ Franc, *Zgodovinski pregled verstev v Prekmurju*. Vestnik (Murska Sobota) 37 (1987) 50 (24. XII.), 8
- KUZMIČ Franc, *Zgodovinski prikaz publicistične, versko-literarne in izdajateljske dejavnosti Binkoštna cerkve v Jugoslaviji v obdobju 1936–1991*. Magistrska naloga. Osijek: ETF 2001
- KUZMIČ Franc, *Židje v Prekmurju*. Diplomaska naloga. Osijek: ETF 1990, str. 22–44
- KUZMIČ Mihael, *Binkoštna cerkev in sodobni ekumenizem*. V edinosti. Ekumenski zbornik. Ljubljana-Maribor, 1981, str. 56–66
- KUZMIČ Mihael, *Binkoštno gibanje v letih 1933–1941 kot začetek Binkoštna cerkve v Sloveniji*. Magistrsko delo. Osijek: ETF 1997
- KUZMIČ Mihael, *Brihten kmečki fant*. Golgota vest (Ljubljana) 5 (1971) 4, str. 13–16; 5/6, str. 12–17; 6 (1972) 1, str. 15–18
- KUZMIČ Mihael, *Jožef Novak – pionir binkoštnega gibanja v Sloveniji*. Golgota vest (Ljubljana) 4 (1970) 6, str. 2–6
- KUZMIČ Mihael, *Novak Jožef*. Enciklopedija Slovenije. Zv. 8. Ljubljana (Mladinska knjiga) 194, str. 19
- KUZMIČ Mihael, *Pastoralni lik Jožefa Novaka*. Golgota vest (Ljubljana) 26 (1992) 1/6, str. 7–11
- KUZMIČ Mihael, *Prekmurski tiski, ki jih je izdala Binkoštna cerkev v SR Sloveniji*. Snopje 7. Ljubljana: KBC 1980, str. 39–46
- KUZMIČ Mihael, *Prvih sedem let: binkoštno gibanje v Sloveniji v letih 1933–1941*. Ljubljana: Duhovno obzorje; Osijek: ETF 2003
- KUZMIČ Mihael, *V delu oznanjevanja evangelija* (Jožef Hajdinjak). Golgota vest (Ljubljana) 6 (1972) 4/5, str. 20–23
- KUZMIČ Mihael, *V Gospodovi službi* (Štefan Kuzmič). Golgota vest (Ljubljana) 5 (1971) 1, str. 4–7
- KUZMIČ Mihael, *V tujino*. Golgota vest (Ljubljana) 6 (1972) 2, str. 12–14; 3, 12–16
- MAKOVEI János, László TOTH, *Zgodovina evangelijske binkoštna skupnosti na Madžarskem*. Prev. Joško Kutoša. Veščica 1997. Tipkopis.
- MATIČIČ Stanislav, *Kratek oris binkoštnega gibanja in pojem Cerkve v Kristusovi binkoštni Cerkvi*. Seminarsko delo. Ljubljana: Teološka fakulteta v Ljubljani, 1972
- OUČEK Franc, *40 let*. Ljubljana: Kristusova binkoštna cerkev, 1973

- RATNIK Lojze, *Srečanje z binškoštini kristjani*. V edinosti. Ekumenski zbornik. Ljubljana-Maribor 1972, str. 104–110
- SOBOČAN Štefan, *Krščence pogrezajo v vodo*. Vestnik (Murska Sobota) 45 (1993) 34 (26. VIII.), 12
- SOBOČAN Štefan, *Krščence pogrezajo v vodo*. Moja župnija. Murska Sobota: Podjetje za informiranje, 1994, str. 180–183
- SOBOČAN Štefan, *Ne delaj si rezane podobe...* Vestnik (Murska Sobota) 1990) 7 (22. II.), 14
- SUKIČ Anton (= Franc KUZMIČ), *Binškoština skupnost v Vadarcih*. V edinosti. Ekumenski zbornik. Ljubljana-Maribor 1982, str. 69–71
- VINKOVIČ Jože, *Kristusova binškoština Cerkev v Sloveniji in njena ekumenska razsežnost*. Diplomatska naloga. Maribor: Teološka fakulteta, 1979

4. KALVINSKA (REFORMIRANA) CERKEV

- ERJAVEC Janez, *Župnija Martjanci*. Stopinje 1977, str. 78–88
- KOKOLJ Miroslav, *Prekmurski Slovenci 1919–1941*. Murska Sobota : Pomurska založba 1984
- KOKOLJ Miroslav, Bela HORVAT, *Prekmursko šolstvo: od začetka reformacije do zloma nacizma*. Murska Sobota : Pomurska založba, 1977
- KOLARIČ Juraj, *Kalvini – reformirani krščani*. V: Krščani na drugi način. Zagreb: Veritas, 1976, str. 48–58
- KOVAČIČ Fran, *Slovenska Štajerska in Prekmurje*. Zgodovinski opis. Ljubljana: Matica Slovenska 1926, str. 274–276
- KUZMIČ Franc, *Konfesionalna podoba Prekmurja*. Pokrajinski muzej Murska Sobota. Katalog. Stalna razstava. Murska Sobota : Pokrajinski muzej 1997, str. 89–94
- KUZMIČ Franc, *Konfesionalna podoba prostora ob Muri*. Ljudje ob Muri. Zbornik. Murska Sobota 1996, str. 183–189
- KUZMIČ Franc, *A protestantizmus Lendván és környékén*. Tanulmányok Lendva történelméből. Lendva 1994, str. 76–79. (Lendvai füzetek)
- KUZMIČ Franc, *A reformáció kezdetei Murántulon*. Naptár (Lendva) 1994, str. 115–122
- KUZMIČ Franc, *Konfesionalna podoba Prekmurja v času razpada avstroogrske monarhije*. V edinosti. Ekumenski zbornik. Ljubljana-Maribor 1994, str. 92–96

- KUZMIČ Franc, *Martjanska cerkev v 17. stoletju*. Zbornik soboškega muzeja 3. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 1994, str. 93–103
- KUZMIČ Franc, *Mártonhely – Martjanci templóma a XVII. században*. Náptár (Lendva) 1993, str. 87–91
- KUZMIČ Franc, Oris razvoja reformacije v Murski Soboti. Evangeličanski koledar (Hodoš) 1977, str. 44–55
- KUZMIČ Franc, *Pregled cerkvene uprave v Prekmurju v obdobju nastajanja kraljevine SHS*. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) 1989, zv. 2, str. 149–159
- KUZMIČ Franc, *Protestantizem v Lendavi in okolici*. Študije o zgodovini Lendave. Lendava 1994, str. 35–42. (Lendavski zvezki)
- KUZMIČ Franc, *Zgodovinski pregled verstev v Prekmurju*. Vestnik (Murska Sobota) 37 (1987) 50 (24. XII.), 8
- PERKO Franc, *Verstva v Jugoslaviji*. Celje: Mohorjeva družba 1978, str. 157–160
- SOBOČAN Štefan, *Gospodova večerja z rdečim vinom*. V: Moja župnija. Murska Sobota: Podjetje za informiranje, 1994, str. 199–202
- ŠEBJANIČ Franc, *A pannóniai szlovének protestáns mozgalma*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1979
- ŠEBJANIČ Franc, *Die protestantische Bewegung der pannonischen Slovenen*. Murska Sobota : Pomurska založba, 1979
- ŠEBJANIČ Franc, *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev: od začetkov reformacije do obdobja dualistične ureditve Avstroogrske*. Murska Sobota: Pomurska založba 1977
- ŠEBJANIČ Franc, *The protestant movement of Slovenes in Pannonia*. Prev. Suzanne Király-Moss. Murska Sobota : Pomurska založba 1978
- ŠIFTAR Vanek, *Vas Motvarjevci in njeni prebivalci*. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) 1971, zv. 2, str. 294–319
- ŠKAFAR Ivan, *Evangeličanske ali kalvinske šole v letih 1595–1612?* Zgodovinski časopis (Ljubljana) 36 (1982) 1/2, str. 125–130
- ŠKAFAR Ivan, *Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiakonata*. Acta ecclesiastica Sloveniae 3 (Ljubljana): Teološka fakulteta – IZG 1981, str. 81–170
- THYRY Etele, *A dunántuli református egyház kerület története*. Pápa 1908. Knj. 1
- ZELKO, Ivan, *K zgodovini reformacije v Prekmurju*. Časopis za zgodovino in narodopisje (Maribor) 1937, str. 112–122

JOŽE RAJHMAN

1924–1998

Jože Rajhman se je rodil 17. novembra 1924 v Sromljah pri Brežicah, kjer je njegov oče, zaveden Slovenec z avstrijske Koroške, ravnateljaval v osnovni šoli. Leta 1931 se je oče s petimi otroki – mati je umrla leta 1928 – preselil v Celje, kjer še danes stoji Rajhmanova domačija na Zvezni ulici 9 na Jožefovem hribu. Osnovno šolo in prvi dve leti gimnazije je Jože obiskoval v Celju. Kot zavednega slovenskega učitelja so Nemci očeta z vso družino takoj po začetku druge svetovne vojne, 10. junija 1941, izgnali v Srbijo, kjer je Jože nadaljeval gimnazijo in jo v Nišu z odliko dokončal leta 1943. V Nišu je kot železniški uslužbenec ostal do konca vojne, ko se je družina konec junija 1945 vrnila domov.

Jeseni 1945 se je vpisal na slavistiko in romanistiko na Filozofski fakulteti v Ljubljani, vendar je leta 1947 študij prekinil in se vpisal na Teološko fakulteto, kjer je leta 1951 diplomiral. Študij na Filozofski fakulteti je kasneje nadaljeval in leta 1965 si je z diplomo pridobil naziv profesorja slovenščine in francoščine. Leta 1950 je bil posvečen v duhovnika, nato je kot kaplan služboval pri Mariji Snežni (Zg. Velka) v Slovenskih goricah in v mariborski stolnici. V letih 1968–1981 je bil spiritual v mariborskem bogoslovju, kjer je kot duhovni vodja vzgojil več kot polovico danes živečih duhovnikov mariborske nadškofije.

Na Filozofski fakulteti v Ljubljani je leta 1972 kot prvi doktorand pri prof. Bredi Pogorelec doktoriral iz filoloških ved z disertacijo »Primož Trubar v letu 1550«. Pridružil se je generaciji velikih imen slovenske povojne slavistike in spomin na kolege, ki se ga kot duhovnika v težkih povojnih letih niso nikoli sramovali ali ogibali, mu je

bil zadnja leta njegovega življenja v veliko oporo. Na Teološki fakulteti v Ljubljani je leta 1974 zagovarjal še drugo disertacijo, tokrat iz teoloških ved, in sicer »Teološka podoba Ene dolge predgovori«. Na mariborski enoti Teološke fakultete v Ljubljani je bil leta 1968 imenovan za predavatelja duhovne teologije, leta 1975 je opravil habilitacijo za docenta pastoralne teologije, leta 1978 pa je bil izvoljen za izrednega profesorja. Za rednega profesorja – kljub obsežnemu delu na znanstvenem področju – ni na matični fakulteti nikoli dobil habilitacije, tudi ni dobil podpore za članstvo v Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, za kar je bil iz strokovnih krogov predlagan leta 1986. Upokojil se je leta 1987, honorarno pa je predaval pastoralno teologijo do leta 1995 in še v zadnjem letu svojega bogatega življenja (1998) sodeloval na oddelku za slovanske jezike in književnosti na Pedagoški fakulteti v Mariboru. Kot zunanji sodelavec Inštituta za slovensko literaturo in literarne vede pri Znanstveno raziskovalnem centru je nekaj let aktivno sodeloval pri SAZU. Umril je 25. julija 1998 v Mariboru, kjer je pokopan na pobreškem pokopališču.

Svojo znanstveno raziskovalno pot je Jože Rajhman začel z objavo razprave o štajerskem duhovniku jezikoslovcu Petru Dajniku in o njegovi vlogi v zgodovini slovenskega knjižnega jezika. Čeprav je kasneje večino svojega raziskovalnega dela namenil slovenski protestantiki, je njegova zadnja razprava, ki je izšla natisnjena slab mesec pred njegovo smrtjo, bila znova namenjena Petru Dajniku. Rajhmanova življenjska preokupacija je bil Primož Trubar. Že v *Prvi slovenski knjigi*, ki je nastala leta 1977 na osnovi njegove filološke disertacije, se je soočil z jezikovnim, literarno zgodovinskim in teološkim izročilom Trubarjevega katekizma iz leta 1550. Raziskal je vplive in vzgone v kulturni in duhovni tradiciji Trubarjevega časa, ki so tega slovenskega reformatorja privedli do spoznanja, da lahko svojim sonarodnjakom približa in posreduje božjo besedo le v domačem jeziku. Druga Rajhmanova monografija, ki je izšla v jubilejnem Trubarjevem letu 1986, je slovensko literarno zgodovino obogatila s temeljito teološko raziskavo o Trubarjevem izročilu Slovincem v Eni dolgi predgovori k Novemu testamentu iz leta 1557. V njej prikazuje teologijo slovenske reformacije ter dokazuje izjemno poznavanje

verskih in duhovnih tokov evropskega 16. stoletja. To je mogoče razbrati tudi iz njegove naslednje monografije *Trubarjev svet*, Trst 1986, v kateri bralca sooča z vznikom slovenske reformacijske misli in delom očeta prve slovenske tiskane knjige. Pri SAZU je pripravil dve znanstveni izdaji korespondenc iz 16. stoletja, in sicer *Pisma Primoža Trubarja*, 1986, ter svoje zadnje veliko delo *Pisma slovenskih protestantov*, 1997. V obeh je pripravil transkripcije in prevode zahtevnih latinskih in nemških pisem ter jih opremil z opombami in znanstvenimi spremnimi besedili. Njegovo poznavanje in temeljit študij srednjeveške nemške mistike, M. Eckharta, Teulerja in Sousoja, je čutiti v številnih razpravah, ki so izšle v slovenskih katoliških revijah v zadnjih treh desetletjih, ni pa naključje, da so mu nekateri dajali vzdevek »Mojster Eckhart«. Kakor oče srednjeveške mistike, ki je videl Boga v »iskrici človekove duše«, tako je tudi sam neomajno verjel v Božje usmiljenje in v moč človeške dobrote »v kamrici srca slehernega«. Nikoli mu ni bilo treba nikogar prepričevati, s svojim zgledom je učil verne in neverne, ki jih je srečeval, in bil v vsakem trenutku pripravljen prisluhnuti njihovim stiskam. Teološki monografiji *Teologija v službi človeka*, Tinje 1975, in *Božje okolje v človeku*, Ljubljana 1996, v celoti razkrivata njegovo pojmovanje sobivanja Boga in človeka. Zaradi izredne duhovne širine mu je nenavadno uspevalo združevati znanstveno in duhovno; tako se njegovo filološko in teološko delo nenehno prepleta in živita eno ob drugem.

Na številnih simpozijih, okroglih mizah ali v predavalnicah različnih evropskih univerz je slušateljem razkrival značilnosti slovenske protestantike ter iskal odgovore na zapletena teološka vprašanja predvsem na področju duhovnosti, pastorage in ekumenskih prizadevanj. Eno njegovih najbolj plodnih let je bilo jubilejno leto 1986, ko je slovenska kulturna javnost praznovala 400. obletnico Trubarjeve smrti, pa tudi leta 1997 ob 450. obletnici rojstva Jurija Dalmatina.

Poleg rednega znanstveno pedagoškega dela na matični fakulteti je predaval na številnih znanstvenih simpozijih in strokovnih konferencah doma in v tujini. V Tübingenu je leta 1986 predaval na simpoziju *Primus Truber und seine Zeit*; v Regensburgu je v okviru izmenjave profesorjev s TEOF in regensburške Teološke fakultete bil leta 1986 gost-predavatelj s predavanjem *Primož Trubar*, prvi sloven-

ski teolog; leta 1974 je v Heidelbergu predaval na simpoziju Profil Südosteuropäischer Kirchen und Kulturen, leta 1976 na 10. Koroških kulturnih dnevih v Celovcu, v Šibeniku leta 1979 na simpoziju Glaube im Übergang zur Industriegesellschaft, v Bukarešti leta 1982 na simpoziju Zur Kulturwirkung des Christentums im Südosteuropäischen Raum, v Beogradu leta 1979 na strokovnem posvetovanju Crkva u savremenom svetu, v Zadru leta 1985 na Jugoslavenskem seminarju za strane slaviste, v Zagrebu leta 1984 na seminarju Religija i nacija, v Splitu leta 1985 U sjeni koncila nakon dvadeset godina, v Ljubljani leta 1989 na seminarju Obdobja slovenske književnosti.

V zadnjih treh desetletjih je sodeloval s številnimi slovenskimi znanstvenimi in strokovnimi revijami ter časopisi. Bil je član uredniškega odbora Časopisa za zgodovino in narodopisje, Bogoslovnega vestnika, Božjega okolja, Naših razgledov, bil je eden od pobudnikov in ustanoviteljev revije Znamenja. V vseh teh in drugih časopisih, kot so Slavistična revija, Jezik in slovstvo, Cerkev v sedanjem svetu ter številnih zbornikih doma in v tujini je objavljajl teološke in literarno zgodovinske razprave ter številne recenzije knjig domačih in tujih založb. Njegova gesla s področja teologije in literarne zgodovine zapolnjujejo velik prostor v SBL, Enciklopediji Slovenije, Slovenski književnosti (Leksikoni CZ) in v Katehetsko pedagoškem leksikonu. Prikaz življenja in dela Primoža Trubarja ter drugih slovenskih protestantskih piscev v Slovenskem biografskem leksikonu ga uvršča med največje poznavalce 16. stoletja, kar mu priznavajo številni strokovnjaki doma in v tujini.

Znanstveno delo Jožeta Rajhmana sega na najrazličnejša področja, tako da ga je težko uvrstiti v zgolj en profil znanstvenega delavca. Poleg tega, da je bil filolog v najžlahtnejšem pomenu te besede, je bil teolog mistik, pastoralist, moralist, biblicist, ekumenski delavec, predvsem pa velik humanist in plemenit človek. Iz kratkih biografskih podatkov je mogoče zaznati zelo razgibano življenjsko pot pokojnega profesorja, vendar pa ti skopi podatki ne morejo predstaviti vse njegove znanstvene zavzetosti, človeške plemenitosti, humanosti, občutka za sočloveka, predvsem pa njegove duhovne širine.

Fanika Krajnc - Vrečko

VLADO LADISLAV DEUTSCH

1929–1999

Ob smrti evangeličanskega škofa na Hrvaškem dr. Vlada Ladislava Deutscha (Zagreb, 15. 7. 1999) smo lahko brali in slišali v slovenskih medijih, da smo Slovenci poleg katoliškega nadškofa in metropolita v Beogradu imeli tudi evangeličanskega škofa v Zagrebu.

Vlado Ladislav Deutsch se je rodil 3. julija 1929 v Legradu na Hrvaškem. Oče Franc Deutsch, učitelj, in mati Gizela, roj. Šlankovič, sta se kmalu po rojstvu sina Vlada Ladislava vrnila v Prekmurje, kjer sta se rodila še dva otroka, brat Drago in sestra Violeta. Tako je Vlado svoje otroštvo in mladost preživel v Sloveniji in se po končani gimnaziji in maturi v Murski Soboti leta 1949 odločil za študij teologije na katoliški teološki fakulteti v Ljubljani. Evangeličani namreč v takratni Jugoslaviji niso imeli svoje fakultete, študij v tujini pa je država onemogočala. V Ljubljani je končal tudi študij agronomije. Leta 1953 je z drugimi slovenskimi evangeličanskimi študenti teologije odšel v Nemčijo (Göttingen) in pozneje na Dunaj, kjer je diplomiral na Evangeličanski teološki fakulteti (1956). Ordiniran (posvečen v duhovniško službo) je bil 31. oktobra 1958 v Murski Soboti. Kot kaplan je služboval v Bodoncih vse do decembra 1959, ko je odšel v Zagreb in tam nasledil duhovnika in seniorja Edgarja Poppa, ki je moral leta 1960 zapustiti Jugoslavijo.¹

Kot zagrebški evangeličanski duhovnik je pokojni Vlado Ladislav Deutsch doktoriral na Evangeličanski teološki fakulteti v Bratislavi

1 Edgar Popp, evangeličanski duhovnik in senior na Hrvaškem, podonavski Nemeč, sin evangeličanskega škofa v Jugoslaviji, ki je bil po drugi svetovni vojni ustreljen. (Prim. Ekumenski zbornik 1999, str. 250.)

(Slovaška). Disertacijo je posvetil Matiju Vlačiću Iliriku (Mathias Flacius Ilyricus – sein Leben und Werk 1520–1575), najpomembnejšemu hrvaškemu reformatorju, bibličnemu znanstveniku (hermenevtika) in zgodovinarju. V 70. letih je bil Deutsch soustanovitelj evangeličanske Teološke fakultete Matija Vlačić Ilirik v Zagrebu, kjer je predaval dogmatiko in cerkveno zgodovino. Obenem je bil dolgo časa tudi njen dekan. Bil je član številnih teoloških in filozofskih združenj, v katerih se je trudil za ekumenizem in razumevanje med krščanskimi cerkvami in skupnostmi ter za dialog z drugimi verskimi skupnostmi. Sodeloval je na različnih mednarodnih simpozijih ter predaval na Sorboni v Parizu, v Uppsali na Švedskem, v Mannheimu v Nemčiji, v Ljubljani in drugod. Med drugim je ustanovil evangeličanski mesečnik Pax, skrbel za delovanje humanitarne organizacije Diakonija in ustanovil evangeličanski vrtec v Zagrebu. Kot dober poznavalec zgodovine in umetnosti je restavriral starine, kot ljubitelj narave in domoljub je rad planinaril in odhajal na pohode po rodni Sloveniji.

Ob 400-letnici Trubarjeve smrti je z odmevnim referatom sodeloval na simpoziju Reformacija na Slovenskem v Ljubljani. Referat *Flacijanci v slovenski reformaciji* je objavljen v *III. Trubarjevem zborniku*. (Slovenska Matica v Ljubljani in Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, Ljubljana 1996, uredili Franc Jakopin, Marko Kerševan in Jože Pogačnik.)

Do leta 1990 je bil senior Evangeličanske cerkve na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini ter v Vojvodini, od leta 1990 pa škof Evangeličanske cerkve na Hrvaškem. Zavzemal se je za ekumensko sodelovanje in sožitje na Hrvaškem. V času zadnje vojne pa se je predvsem angažiral v posredovanju humanitarne pomoči za begunce na Hrvaškem in za bolnišnice. Zato je zagrebški katoliški nadškof in predsednik Hrvaške škofovske konference (HBK), danes kardinal Josip Bozanić, ob smrti Vlada Deutscha zapisal, da je s škofom Deutschem zaznamovano posebno obdobje ekumenizma na Hrvaškem in da njegovo krščansko zavzemanje na tem področju ostaja vsem svetel zgled.

Požeški škof dr. Antun Škvorčević, ki je v času smrti škofa Deutscha bil predsednik Sveta za ekumenizem in dialog pri Hrvaški

škofovski konferenci, hkrati pa njegov tesen sodelavec in prijatelj, je v sožalnem pismu zapisal tudi sledeče: »Nenadna smrt prijatelja in dolgoletnega neutrudljivega delavca za ekumenizem škofa Deutscha me je zelo presenetila in globoko pretresla. Svoje iskreno sožalje bi želel izreči Evangeličanski cerkvi na Hrvaškem, njegovi soprogi in sinovoma, kot tudi vsem ostalim, ki žalujejo za njim. V času resnih ekumenskih prizadevanj po drugem vatikanskem koncilu je katoliška cerkev na Hrvaškem v škofu Deutschu našla enega najbolj odprtih sogovornikov. S temelji evangeličanstva v sebi, s smelostjo v veri je škof Deutsch mogočno in učinkovito pričeval doma in v tujini ob številnih priložnostih in ekumenskih dogodkih ter pričal o skupnih ekumenskih naporih in težavah. Zgradil je mostove zaupanja in skupnost občestva. V času vojne na Hrvaškem so bili tako njegova beseda kot hvalevredni napori v pomoč ljudem v stiski cenjeni doma in v tujini. Čeprav bo njegovo ekumensko delo večno, se z njegovo smrtjo končuje del ekumenske zgodovine na Hrvaškem. Za to delo smo mu od srca hvaležni.«²

Škof dr. Škvorčević se je udeležil tudi žalne slovesnosti (25. julija) v zagrebški Evangeličanski cerkvi Kristusa Kralja, kjer je pokojnik skoraj 40 let oznanjal božjo besedo, in tudi v govoru navzoče spomnil na dolgoletno sodelovanje na ekumenskem področju ter se mu zahvalil za ekumensko delo. Podobno je govoril tudi baptist dr. Branko Lovrec in hkrati upal, da bo tudi nova generacija nadaljevala ekumensko zблиževanje. Poslovilnega obreda se je udeležil tudi takratni predstavnik Mešihata za Hrvaško in Slovenijo, glavni imam zagrebške džamije efendija Azis Hasanović, saj je znano, da se je škof Deutsch zavzemal tudi za medreligijski dialog.

Vlado Ladislav Deutsch je bil pokopan 26. julija v Lovrencu na Pohorju, od koder prihaja njegova soproga Ana Marija (roj. Fricel), ki mu je zvesto stala ob strani in bila v podporo tudi v najtežjih trenutkih. V njenem rojstnem kraju sta si želela ustvariti miren dom za prihajajočo jesen življenja. Toda človeku ni dano izbirati, kdaj naj odide s tega sveta. Te izbire ni imel niti pokojnik. Odšel je tiho in mirno, a pokončno in dostojanstveno, tako kot je tudi živel in deloval.

2 Tako je poročala HINA (Hrvatska informativna novinska agencija).

Njegova izguba v ekumenskih krogih je nenadomestljiva. Bil je vizionar in zmeraj je gledal v prihodnost z upanjem ne le za svojo cerkev, temveč za tudi narod. Preteklo bo najverjeteneje še precej časa, preden bo na njegovo prazno mesto prišel novi vizionar prihodnjih časov ...³

Pogreb sta vodila takratni senior in danes škof Evangeličanske cerkve na Slovenskem Geza Erniša in njegov prijatelj, duhovnik Ludvik Jošar.

Violeta Vladimira Mesarič

3 Zahvaljujem se soprogi Ani Mariji Deutsch, ki je posredovala zbrane podatke in časopisne izrezke iz hrvaških, slovenskih, nemških in avstrijskih časopisov. Za biografijo so bili uporabljeni tudi podatki iz knjige *Tko je tko u Hrvatskoj*, Zagreb 1993, str. 151–152.

LEUENBERŠKO SOGLASJE 1973

Soglasje evropskih reformacijskih cerkva

Leuenberško soglasje ni nova veroizpoved, niti ni ustvarilo nove cerkve, je pa dokument zedinjenja in vzajemnega priznanja različnih evropskih reformacijskih cerkva. Sloni na razločevanju med temeljem cerkve in njeno obliko. Temelj cerkve je eden: Jezus Kristus. Zato je tudi cerkev ena, čeprav je njena oblika lahko raznolika. Na Leuenberskem soglasju temelječe cerkve druga drugi priznavajo občestvenost v besedi in zakramentu. To priznavanje vključuje skupnost prižnice in Gospodove večerje kot tudi vzajemno priznavanje ordinacije.

(Vir: www.confessio.de)

16. marec 1973*

1. Luteranske in reformirane cerkve ter iz njih izhajajoče zedinjene cerkve (cerkve Unije) kot tudi sorodne predreformacijske cerkve Valdežanov in Čeških bratov, ki tukaj soglašajo, so na temelju svojih teoloških pogovorov med seboj ugotovile v nadaljevanju razvito skupno razumevanje evangelija. Le-to jim omogoča, da razglasijo in udejanjijo cerkveno skupnost. S hvaležnostjo, da so privedene k

* Besedilo *Soglasja* iz leta 1973 je na spletni strani *Skupnosti protestantskih cerkva v Evropi* (CPCE/GEKE), kot se po novem imenuje *Leuenberška cerkvena skupnost*, dostopno tako v nemškem izvorniku kot v prevodih v številne evropske jezike (<http://www.leuenberg.net>). Besedilo je iz nemščine (Copyright © 1999–2001 Leuenberg Church Fellowship) prevedel *Nenad H. Vitorović*. Prevod je pregledal *Ludvik Jošar*, ki je napisal tudi spremno besedo o pomenu Leuenberškega soglasja.

zbližanju, priznavajo, da sta tudi krivda in trpljenje spremljala in še vedno spremljata boj za resnico in enotnost v cerkvi.

2. Cerkev temelji zgolj na Jezusu Kristusu, ki jo zbira in pošilja s podarjanjem svojega odrešenja v oznanjevanju in zakramentih. Zato je po reformacijskem prepričanju za resnično enotnost cerkve nujno in zadostno soglasje glede tega, kako prav učiti evangelij in kako prav deliti zakramente. Iz teh reformacijskih kriterijev izvajajo udeležene cerkve svoje razumevanje cerkvene skupnosti, ki bo pojasnjeno v nadaljevanju.

I. POT DO SKUPNOSTI

3. Soočeni z dejanskimi razlikami v tipih teološkega mišljenja in cerkvenih praks se očetje reformacije zaradi razlogov vere in vesti niso znali izogniti ločitvam, kljub temu, da jim je veliko tega bilo skupno. S pričujočim soglasjem udeležene cerkve potrjujejo, da se je od časov reformacije njihov odnos drug do druge spremenil.

1. Skupni pogledi ob pričetku reformacije

4. Z zgodovinske distance lahko bolje prepoznavamo, kaj je reformacijskim cerkvam pri njihovem pričevanju – vsem nesoglasjem navkljub – bilo skupno: izhajale so iz novega izkustva evangelija, ki osvobaja in daje gotovost. Reformatorji so v zavzemanju za spoznano resnico skupaj prišli v nasprotje s cerkvenimi izročili tistega časa. Zato so enoglasno izpovedali, da se morata življenje in nauk presojati glede na izvorno in čisto pričevanje evangelija v Pismu. Enoglasno so izpričali Božjo svobodno in brezpogojno milost v življenju, smrti in vstajenju Jezusa Kristusa do vsakogar, ki tej obljubi verjame. Enoglasno so izpovedali, da je edino, kar sme določati prakso in obliko cerkve, njena naloga, da v svetu vzpostavi to pričevanje, in da Gospodova beseda ostaja vzvišena nad slehernim človeškim oblikovanjem krščanskega občestva. Pri tem so skupaj s celotnim krščanskim svetom sprejeli in vnovič izpovedali vero v troedinega Boga in bogočloveškost Jezusa Kristusa, ki je izražena v veroizpovedih zgodnje cerkve.

2. Drugačne današnje razmere

5. Teološki spoprijemi z vprašanji novega veka, razvoja bibličistike, cerkvenih prenovitvenih gibanj in vnovič odkritega ekumenskega obzorja, so iz reformacije izhajajoče cerkve skozi štiristoletno zgodovino privedli do novih, med seboj podobnih oblik mišljenja in življenja. S seboj so vsekakor prinesli tudi nova nesoglasja – takšna, ki prečijo posamezne veroizpovedi. Ob tem so cerkve vedno znova doživljale izkustvo bratskega občestva, zlasti v časih skupnega trpljenja. Vse to jih je – zlasti po nastopu prebuditvenih gibanj – znova spodbudilo, da takó svetopisemsko pričevanje kot reformacijske veroizpovedi aktualizirajo v skladu s sodobnim časom. Tako so se naučile temeljno pričevanje reformacijskih veroizpovedi razlikovati od njegovih zgodovinsko pogojenih miselnih form. Ker veroizpovedi izpričujejo evangelij kot živo Božjo besedo v Jezusu Kristusu, ne zapirajo poti njegovemu nadaljnjemu zavezujočemu izpričevanju, temveč jo odpirajo: vere takšno izpričevanje evangelija v svobodi celo terjajo.

II. SKUPNO RAZUMEVANJE EVANGELIJA

6. Udeležene cerkve v nadaljevanju opisujejo svoje skupno razumevanje evangelija, kolikor je le-to potrebno za utemeljitev njihove cerkvene skupnosti.

1. Sporočilo o opravičenju kot sporočilo o Božji svobodni milosti

7. Evangelij je sporočilo o Jezusu Kristusu, odrešitvi sveta, izpolnitvi obljube, dane ljudstvu stare zaveze.

8. a) Njegovo pravilno razumevanje so očetje reformacije razložili v nauku o opravičenju.

9. b) V tem sporočilu je Jezus Kristus izpričan kot tisti, v katerem je Bog postal človek in se človeku zavezal; kot križani in vstali, ki je nase vzel Božjo sodbo in tako izkazal Božjo ljubezen do grešnika, ter

kot tisti, ki pride in kot sodnik in rešitelj sveta le-tega pelje k izpolnitvi.

10. c) Bog po svoji besedi v Svetem Duhu kliče vse ljudi k spreobrnitvi in veri, ter verujočega grešnika prepričuje o njegovi pravičnosti v Jezusu Kristusu. Kdorkoli položi svoje zaupanje v evangelij, je pred Bogom zavoljo Kristusa opravičen in oproščen obtožb postave. V vsakodnevem spreobračanju in prenavljanju živi tako, da skupaj z občestvom slavi Boga in služi drugim, prepričan, da bo Bog svoje kraljestvo v polnosti udejanjil. Tako Bog ustvarja novo življenje in sredi sveta spočenja novo človeštvo.

11. d) To sporočilo kristjane osvobaja za odgovorno služenje v svetu in jih pripravlja tudi na trpljenje pri tem služenju. Kristjani spoznavajo, da Božja volja kot zahteva in pomoč zaobjema ves svet. Zavzemajo se za svetno pravičnost in za mir med posamezniki in ljudstvi. Vse to terja, da iščejo ustrezne razumne kriterije skupaj z drugimi ljudmi, in da sodelujejo pri uresničevanju svetne pravičnosti in miru po teh kriterijih. Kristjani to počnejo v zavesti, da je Bog tisti, ki vzdržuje svet, in da so odgovorni njemu kot sodniku.

12. e) S tem razumevanjem evangelija stojimo na tleh veroizpovedi zgodnje cerkve in hkrati privzemamo skupno prepričanje reformacijskih veroizpovedi, da je izključno sredništvo Jezusa Kristusa pri odrešenju središče Pisma, ter da je sporočilo o opravičenju kot sporočilo o Božji svobodni milosti merilo vsega cerkvenega oznanjevanja.

2. Oznanjevanje, krst in Gospodova večerja

13. Evangelij je temeljno izpričan z besedo apostolov in prerokov Svetega pisma Stare in Nove zaveze. Cerkev ima nalogo, da ta evangelij podaja naprej z ustno besedo pridige, s spodbujanjem posameznika in s krstom ter z Gospodovo večerjo. Jezus Kristus je po Svetem Duhu prisoten v oznanjevanju, krstu in Gospodovi večerji. Tako postanejo ljudje deležni opravičenja v Kristusu in tako zbira Gospod svoje občestvo. On pri tem deluje v različnih funkcijah in službah ter v pričevanju vseh udov svojega občestva.

14. a) Krst

Krst se izvaja z vodo v ime Očeta, Sina in Svetega Duha. Grehu in

smrti zapadlega človeka Jezus Kristus v krstu nepreklicno sprejema v svojo odrešenjsko skupnost, da postane nova stvaritev. V moči Svetega Duha ga pokliče v svoje občestvo in k življenju iz vere: k vsakodnevem spreobračanju in k hoji za njim.

15. b) Gospodova večerja

V Gospodovi večerji se vstali Jezus Kristus podarja v svojem telesu in krvi, ki ju je žrtvoval za vse: po besedi svoje obljube s kruhom in vinom. Tako nam odpušča grehe in nas osvobaja za novo življenje iz vere. Omogoča nam, da se vnovič izkusimo kot udje njegovega telesa. Krepi nas za služenje ljudem.

16. Ko obhajamo Gospodovo večerjo, oznanjamo Kristusovo smrt, po kateri je Bog spraval svet s seboj. Izpričujemo prisotnost vstalega Gospoda med nami. Ker je Gospod prišel k nam, radostno čakamo njegovo prihodnost v slavi.

III. SOGLAŠANJE Z OBSODBAMI UČENJA V OBDOBJU REFORMACIJE

17. Nesoglasja, ki so od obdobja reformacije naprej onemogočala cerkveno skupnost med luteranskimi in reformiranimi cerkvami ter privedla do medsebojnih obsodb, so zadevala nauk o Gospodovi večerji, kristologijo in nauk o predestinaciji. Čeprav resno jemljemo odločitve očetov reformacije, lahko danes glede teh naukov soglasno izjavimo:

1. Gospodova večerja

18. V Gospodovi večerji se vstali Jezus Kristus podarja v svojem telesu in krvi, ki ju je žrtvoval za vse: po besedi svoje obljube s kruhom in vinom. Tako se brez zadržkov daje vsem, ki prejemajo kruh in vino; vera prejema Gospodovo večerjo v odrešenje, nevera v obsodbo.

19. Skupnosti z Jezusom Kristusom v njegovem telesu in krvi ne moremo ločevati od akta jedenja in pitja. Sleherno povpraševanje po tem, kako je Kristus prisoten v Gospodovi večerji, tvega, da zatemnjuje pomen Gospodove večerje, če prezre ta akt.

20. Kjer med cerkvami obstaja takšno soglašanje, obsodbe reformacijskih veroizpovedi ne zadevajo doktrinarnih pozicij teh cerkva.

2. Kristologija

21. V resničnem človeku Jezusu Kristusu se je za odrešenje izgubljenega človeštva daroval večni Sin, to je Bog sam. V besedi obljube in v zakramentu nam Sveti Duh, to je Bog sam, naredi Jezusa prisotnega kot Križanega in Vstalega.

22. Verujoč v to darovanje Boga samega v njegovem Sinu smo spričo zgodovinske pogojenosti izročeni miselnih form postavljeni pred nalogo vnovične podkrepitve tega, kar je vodilo reformirano tradicijo pri njenem posebnem zanimanju za celovitost Jezusove božjosti in človeškosti, lutrovske tradicijo pa pri njenem posebnem interesu za popolno enovitost njegove osebe.

23. Spričo takšnega stanja danes ne moremo več zagovarjati nekdanjih obsodb.

3. Predestinacija

24. V evangeliju se obljublja Božje brezpogojno sprejetje grešnega človeka. Kdorkoli tej obljubi zaupa, sme biti gotov svojega odrešenja in hvaležen za Božjo izvolitev. O izvoljenosti zato lahko govorimo le z ozirom na poklicanost k odrešenju v Kristusu.

25. Vera sicer ugotavlja, da sporočilo o odrešenju ni sprejeto od vseh, spoštuje pa skrivnost Božjega delovanja. Hkrati izpričuje tako resnost človekove odločitve kot realnost Božje univerzalne odreditvene volje. Pričevanje Pisma o Kristusu nam preperečuje, da bi predpostavljali večni Božji sklep o dokončni zavrnitvi nekaterih oseb ali kakega ljudstva.

26. Kjer med cerkvami obstaja takšno soglašanje, obsodbe reformacijskih veroizpovedi ne zadevajo doktrinarnih pozicij teh cerkva.

4. Sklepi

27. Kjer se pričujoče ugotovitve priznavajo, obsodbe reformacijskih veroizpovedi v zvezi z Gospodovo večerjo, kristologijo in

predestinacijo ne zadevajo doktrinarnih pozicij. Obsodbe očetov reformacije s tem niso označene kot brezpredmetne, a tudi niso več nikakršna ovira cerkveni skupnosti.

28. Med našimi cerkvami obstajajo precejšnje razlike v oblikovanju bogoslužja, izrazih pobožnosti in v cerkvenih redih. Te razlike naše cerkvene občine pogosto občutijo močnejše kot tradicionalna nesoglasja v nauku. Vendar pa – glede na Novo zavezo in reformacijske kriterije cerkvene skupnosti – v njih ne moremo zaznati nikakršnih ločevalnih dejavnikov.

IV. RAZGLASITEV IN UDEJANJANJE CERKVE NE SKUPNOSTI

29. Cerkevna skupnost v smislu pričujočega soglasja pomeni, da na podlagi doseženega soglašanja v razumevanju evangelija cerkve različnih veroizpovednih oblik¹ druga drugi priznavajo občestvenost v besedi in zakramentu, ter si prizadevajo za kar najbolj skupno pričevanje in služenje svetu.

1. Razglasitev cerkvene skupnosti

30. V zavezanosti veroizpovedim, ki jih obvezujejo, oz. upoštevajoč svoje tradicije cerkve s tem soglašanjem razglašajo, da:

31. a) soglašajo v razumevanju evangelija, kot je izraženo v II. in III. delu;

32. b) v skladu z ugotovitvami III. dela obsodbe, izrečene v reformacijskih veroizpovedih, ne zadevajo sedanjih doktrinarnih pozicij cerkva, ki tukaj soglašajo;

33. c) druga drugi priznavajo skupnost prižnice in Gospodove večerje, vključno z ordinacijo in omogočanjem skupnega obhajanja.

1 Npr: luteranskih, reformiranih in zedinjenih cerkva. Zedinjene cerkve (cerkve Unije) so po katekizmih bodisi luteranske bodisi reformirane, tvorijo pa enoten »*Bekennnisstand*«, enotno »veroizpovedno obliko«. Izraz je pridobil dodatno konotacijo v času cerkvenega boja z nacionalsocialističnimi »Nemškimi kristjani«, ki so nemške protestantske cerkve skušali poenotiti na svoji sinkretistični osnovi, zato bi ga lahko prevajali tudi z »veroizpovedna drža« (op. prev.).

34. S temi opredelitvami je cerkvena skupnost razglašena. Ločitve, ki so od 16. stoletja to skupnost preprečevale, so ukinjene. Udeležene cerkve so prepričane, da so skupaj del ene cerkve Jezusa Kristusa in da jih Gospod osvobaja za skupno služenje ter jih hkrati k le-temu zavezuje.

2. Udejanjanje cerkvene skupnosti

35. Cerkvena skupnost se udejanja v življenju cerkva in cerkvenih občin. Z vero v zedinjevalno moč Svetega Duha skupaj pričujejo in služijo, ter si prizadevajo h krepitvi in poglobitvi dosežene skupnosti.

36. a) Pričevanje in služenje

Oznanjevanje cerkva v svetu pridobiva na verodostojnosti, če cerkve evangelij izpričujejo enodušno. Evangelij osvobaja in povezuje cerkve za skupno služenje. Le-to se kot služenje ljubezni obrača na ljudi v njihovih stiskah in poskuša odpraviti vzroke teh stisk. Prizadevanje za pravičnost in mir v svetu od cerkva čedalje bolj terja sprejemanje skupne odgovornosti.

37. b) Nadaljnje teološko delo

Soglasje ohranja obvezujočnost veroizpovedi udeleženih cerkva. Sámó se nima za novo veroizpoved. Izraža pridobljeno soglašanje glede bistvenega, kar omogoča cerkveno občestvo med cerkvami različnih veroizpovednih oblik. Udeležene cerkve imajo to soglašanje za vodilo pri skupnem pričevanju in služenju ter se medsebojno obvezujejo k nadaljnjim teološkim pogovorom.

38. Skupno razumevanje evangelija, na katerem temelji cerkvena skupnost, se mora stalno poglobljati in preverjati na podlagi pričevanja Svetega pisma ter nenehno aktualizirati.

39. Naloga cerkva je, da nadaljujejo delo na teoloških razlikah, ki so – ne da bi veljale za ločevalne – prisotne v udeleženih cerkvah in med njimi. K tej nalogi sodijo:

- hermenevtična vprašanja pri razumevanjih Pisma, veroizpovedi in cerkve;
- razmerje med postavo in evangelijem;
- izvajanje krsta;
- služba in ordinacija;

- nauk o dveh regimentih in nauk o kraljevanju Jezusa Kristusa;
- cerkev in družba.

Hkrati je treba v obravnavo vključiti tudi probleme, ki so se na novo pojavili v zvezi s pričevanjem in služenjem ter z redom in prakso.

40. Reformacijske cerkve se morajo na osnovi skupne dediščine soočiti s tendencami teološke polarizacije, ki jih danes zaznavamo. S tem povezani problemi deloma posegajo še dalje kot razlike v učenju, ki so bile nekoč razlog za nasprotja med luterani in reformiranimi.

41. Skupno teološko prizadevanje bo imelo za nalogo, da izpričuje in razmejuje resnico evangelija nasproti deformacijam.

42. c) Organizacijski sklepi

Razglasitev cerkvene skupnosti ne predvideva cerkvenopravnih regulacij posameznih zadev med cerkvami ali znotraj cerkva, vendar bodo cerkve pri teh regulacijah upoštevale pričujoče soglasje.

43. Na splošno velja, da razglasitev skupnosti prižnice in Gospodove večerje ter vzajemno priznavanje ordinacije ne krnita veljavnih predpisov za nastavitve v župnijsko službo, za izvajanje pastoralnega služenja in za ureditev življenja cerkvenih občin.

44. Glede vprašanja organizacijske združitve posameznih udeleženih cerkva se lahko odloča zgolj znotraj situacije, v kateri se te cerkve nahajajo. Pri pretresanju tega vprašanja je treba upoštevati sledeča stališča:

45. Sleherno poenotenje, ki bi krnilo živo raznolikost načinov oznanjevanja, bogoslužnega življenja, specifičnosti cerkvenega reda in diakonične ter družbene dejavnosti, bi nasprotovalo bistvu cerkvene skupnosti, ki je vpeljana s pričujočo razglasitvijo. Po drugi strani pa lahko služenje cerkve v določenih situacijah – zaradi notranje povezanosti pričevanja in reda – napeljuje k pravnemu združevanju. V primeru, da se ob razglasitvi cerkvene skupnosti morajo sprejeti potrebni organizacijski sklepi, svoboda odločanja manjšinskih cerkva ne sme biti krnjena.

46. d) Ekumenski vidiki

Pri tem, ko med seboj razglašajo in udejanjajo cerkveno skupnost, udeležene cerkve izhajajo iz svoje dolžnosti služenja ekumenski skupnosti vseh krščanskih cerkva.

47. Takšno cerkveno skupnost v evropskem prostoru razumejo kot prispevek k temu cilju. Pričakujejo, da bo premagovanje njihovih dosedanjih ločitev vplivalo na konfesionalno sorodne cerkve v Evropi in na drugih celinah, in so pripravljene skupaj z njimi pretehtati možnosti za cerkveno skupnost.

48. To pričakovanje velja tudi za medsebojno razmerje Svetovne luteranske zveze in Svetovne zveze reformiranih cerkva.

49. Prav tako pričakujejo, da bo cerkvena skupnost dala novo vzpodbudo srečevanju in sodelovanju s cerkvami drugih veroizpovedi. Izražajo pripravljenost za umestitev teoloških pogovorov v to širše obzorje.

POMEN LEUENBERŠKEGA SOGLASJA

Uvod

Dvajseto stoletje je bilo v cerkveni zgodovini »stoletje zблиževanja in sodelovanja« med krščanskimi Cerkvami. Še posebej je to prišlo do izraza po drugi svetovni vojni, največji moriji, kar jih je zagrešila človekova zaslepljenost.

V evropskem in svetovnem merilu so vodilni predstavniki krščanskih Cerkva – brez rimskokatoliške – ustanovili oz. obnovili delovanje tako imenovanih konfesionalnih zvez. Najpomembnejši izmed njih sta *Svetovna reformirana zveza* in *Svetovna luteranska zveza*. Začetki prve segajo že v 19. stoletje. Ustanovljena je bila leta 1875 v Londonu. Delovanje je razširila oziroma obnovila predvsem po 2. svetovni vojni. Druga, torej *Svetovna luteranska zveza*, je bila ustanovljena leta 1947 v Lundu na Švedskem, njena predhodnica, *Svetovni luteranski konvent*, pa leta 1923 v Eisenachu (Nemčija). Konfesionalne zveze so imele pomembno vlogo pri zблиževanju Cerkva, ki so izhajale iz enakih tradicij, za njihovo delovanje in obstoj.

V evropskem in svetovnem merilu je bila pomembna ustanovitev *Ekumenskega sveta cerkva* (*World Council of Churches*) leta 1948 v Amsterdamu (Nizozemska). V to nadkonfesionalno ekumensko zvezo so se vključile Cerkve z reformacijsko, anglikansko in pravoslavno

tradicijo. Katoliška cerkev je ekumenizmu deloma »odprla vrata« z drugim vatikanskim koncilom.

Posebno mesto v teh zvezah zavzema *Leuenerberška cerkvena skupnost*, ustanovljena leta 1973 v Leuenbergu (Švica) na podlagi *Leuenerberškega soglasja* (»Leuenerberške konkordije«).

Pomen Leuenerberškega soglasja ob nastanku

Evropske cerkve z reformacijsko tradicijo so čutile potrebo po neki listini, s katero bi izrazile svojo povezanost in odpravile obsodbe ter ovire, katere so si – zgodovinsko morda upravičeno – postavile same. Zaradi tega so sprejele zgoraj omenjeno soglasje, na podlagi katerega so razglasile *Leuenerberško cerkveno skupnost*. Ta razglasitev je pomenila popolno medsebojno priznanje vseh cerkvenih služb in obredov, odpravljene so bile ovire za opravljanje duhovniške službe v drugi sestrinski cerkvi. *Soglasje* je bilo dober kašipot za nadaljnje zblíževanje in sodelovanje med temi sestrinskimi cerkvami.

Pomen Leuenerberškega soglasja danes

Leuenerberško soglasje, po novem *Soglasje reformacijskih cerkva v Evropi*, katerega je leta 1973 podpisalo okrog 45 cerkva, je do lanskega glavnega zborovanja v Budimpešti podpisalo 105 različnih samostojnih Cerkev v Evropi, ki so večinoma manjšinske cerkve. Na tem zborovanju se je *Leuenerberška cerkvena skupnost* preimenovala v *Skupnost evangeličanskih cerkva v Evropi* (GEKE – okrajšava za *Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europa*).

Listina (*Soglasje*) odpira veliko možnosti za sodelovanje in to sodelovanje vzpodbuja. Obliko delovanja določa statut, ki je bil sprejet na glavnem zborovanju v Budimpešti. Teologija, etika in politika, mladi, Evropa in Evropska unija, protestantski (evangeličanski) glas v Evropi, dogajanja v družbi in v svetu so le nekatera izmed področij, kjer Cerkev sodelujejo, zavzemajo stališča in so odprte za ekumenizem, ker so resnično sestrinske Cerkev.

Ludvik Jošar

Milan Zver

GOVOR NA POČASTITVI DNEVA REFORMACIJE V LJUBLJANI 2006

Spoštovani gospod predsednik, spoštovani gospod škof Geza Erniša, dame in gospodje, pozdravljam vas na predvečer državnega praznika – dneva reformacije.

Slovenci smo pred petnajstimi leti, v času nacionalne osamosvojitve, razglasili 31. oktober za državni praznik zaradi pomena, ki ga pripisujemo protestantskemu gibanju za razvoj slovenske književnosti.

Z vstopom Slovenije v Evropsko unijo smo se tudi formalno zavezali evropskim demokratičnim vrednotam, med katere sodijo demokracija, svoboda, enakost, človekove pravice in svoboščine. Naša pot v evropski družini je uspešna, mnogokrat nas postavljajo za zgled ostalim pridruženim članicam in državam, ki si prizadevajo za vstop v njo. Suvereno se pripravljamo na predsedovanje tej veliki družini v prvi polovici leta 2008. Toda naša umestitev v evropski prostor ni od včeraj.

Čez dve leti se bomo spominjali petstote obletnice rojstva Primoža Trubarja, vizionarja in človeka, ki je leta 1550 svoje rojake nagovoril z besedami *‘Vsem Slovencom gnado, mir, milost inu pravo spoznane božje skuži Jezusa Kristusa prosim’*. Z močjo pisane besede in strastno govorniško karizmo je Primož Trubar osrednja osebnost slovenske protestantske reformacije, ki sodi v okvir evropskega reformacijskega gibanja.

Ob izteku srednjega veka se je v evropskem prostoru začela utrjevati miselnost, ki je človeka dojemala kot individualno bitje, vendar je bila njegova osebnost zaznamovana s strahom. Človekov obstoj so

ogrožale smrtonosne epidemije kuge, nenehni vojaški spopadi, katastrofalni potresi, pa tudi širjenje osmanskega imperija. Strah in slutnja ogroženosti sta botrovala hlastanju za posvetnimi dobrinami, pa tudi vdajanju nebrzdanim strastem. Ravnanju nekaterih cerkvenih oblastnikov, predvsem pa prodajanju odpustkov, je leta 1517 odločno nasprotoval nemški menih in profesor Martin Luther, ki je s svojimi spisi sprožil val zahtev po prenovi verskega in vsakdanjega življenja, s tem pa odločilno vplival tudi na oblikovanje nove duhovne in kulturne podobe Evrope. Evropski Zahod je bil po dolgotrajnih verskih sporih in spopadih še vedno krščanski, toda ne več čisto enoten v verskem smislu. Na severu je zmagala protestantska reformacija, na jugu pa katoliška prenova. Obema pa je poslej skupno večje spoštovanje človeka kot posameznika, ki je odprlo prostor t.i. razsvetljen-skemu projektu.

Luthrovo sklicevanje na evangelij je sprožilo vprašanje dostopnosti božje besede vsakemu človeku. Prevajanje Svetega pisma v nemščino in druge jezike je postavilo temelje posameznih nacionalnih književnosti, med drugim tudi slovenske. Pri tem seveda ne gre prezreti prvih zapisov slovenskega jezika v brižinskih spomenikih konec 10. stoletja, ki so najznamenitejše znamenje zgodnjega vključevanja slovenskega kulturnega in verskega prostora v evropskega. V dokaj viharnih časih 16. stoletja pa je Primož Trubar utrjeval pot slovenskemu knjižnemu jeziku in književnosti ter začetke šolstva v slovenskem jeziku. Ljubezem do Boga in ljubezen do domovine stojita v osrčju Trubarjevega delovanja, ki ga sprva zaznamujeta dve osnovni knjigi: *Abecedarij* in *Katekizem*, v kasnejših letih pa še vrsta del, potrebnih za bogoslužje in šole v slovenskih deželah.

V letih med 1555 in 1577 je Primož Trubar poskrbel za natis vseh delov Nove zaveze v slovenskem jeziku, pa tudi za prevod Psalmov *Stare zaveze*. Za izhodišče slovenskega knjižnega jezika je vzel ljudski jezik svojega rojstnega kraja, vasi Rašica v osrednji Sloveniji, in ga oplemenitil z izrazi z drugih slovenskih govornih področij, kjer je hodil in deloval. Evropsko pomembni intelektualec Trubar, ki si je dopisoval z mnogimi vidnimi osebnostmi tedanjega časa, je svojim rojakom poskušal približati Božjo besedo na kar najbolj razumljiv način. Med črkopisi se je odločil za humanistično latinico, ki se

mu je zdela najlepša in najpripravnejša za zapisovanje slovenskega jezika.

Trubar in njegovi duhovni sopotniki so v dobrih štiridesetih letih izdali skoraj petdeset knjig v slovenskem jeziku, nekaj prevodov osnovne krščanske literature ter lastna originalna dela. Med njimi so najpomembnejši Trubarjev prevod *Svetega pisma Nove zaveze*, Dalmatinov prevod celotne *Biblije*, Bohoričeva gramatika slovenskega jezika ter Trubarjeva *Cerkovna ordninga*.

Katekizem, *Sveto pismo z razlagami*, koledar, pesmarica, cerkveni spisi, slovnica, učbeniki, slovar predstavljajo temeljni fond razvitih književnosti 16. stoletja, kamor se je z navedenimi književnimi deli umestila tudi slovenska. Protestantske knjige so izhajale v visokih nakladah in s podporo tedanje družbene elite, ki je v delovanju slovenskih protestantov prepoznala svoj interes. Pisanje, prevajanje in izdajanje knjig za dobrega pol milijona tedanjih Slovencev, večinoma nepismenih, je pomenilo ogromno delo, ki izpričuje pogum, znanje in optimizem slovenskih protestantov, obenem pa govori o njihovi izjemni vitalnosti.

Ta se kaže tudi v načrtih slovenskih protestantov o ustanavljanju šol. Trubarjeva misel *o šoli v domačem jeziku pri vsaki fari* je sprožila proces ustanavljanja prvih osnovnih in stanovskih šol v slovenskem jeziku. Z jezuitskimi šolami in uvedbo obveznega osnovnega šolstva v drugi polovici 18. stoletja se je dvignila izobrazbena raven Slovencev, šolstvo pa je postalo eden najmočnejših dejavnikov slovenskega nacionalnega oblikovanja.

Trubarjeva dela so bila po letu 1596 na seznamu knjig, ki so bile katoličanom prepovedane. Kljub temu jih akcija katoliške prenove ni mogla zaobiti. Za uporabo delov protestantskega prevoda *Nove zaveze* je pridobila celo posebno papeško dovoljenje. To je izjemno pomembno dejstvo, ki ga večkrat spregledamo, ko opisujemo ta čas kot totalno ločitev duhov.

Trubar je osrednja osebnost slovenske kulturne zgodovine, človek, ki je s svojim delom odločilno vplival na potek slovenske zgodovine. Njegova podoba je skupaj s pomenljivimi besedami *Stati inu obstati* upodobljena na novem slovenskem kovancu za en evro. Misel tega pokončnega in neuklonljivega moža nas bo spremljala v družini

evropskih narodov in nas spominjala na prelomne trenutke v 16. stoletju, ki so tako zaznamovali slovensko zgodovino.

Slovenci smo z ustanovitvijo slovenske države ustvarili okolje, ki se vse bolj zaveda pomena izobrazbe za obstoj in uspešno preživetje v času globalizacije. Dobro izobraženi Slovenci in Slovenke, sposobni soočati se z izzivi vsakdana ter z jasnimi občutki kulturne pripadnosti, so porok slovenske uspešnosti in prepoznavnosti tudi v tretjem tisočletju.

Naj bodo vztrajnost, pokončnost, gospodarnost in trdoživost, pa tudi širina duha, ki so jo izkazovali Trubar in njegovi protestantski sodobniki, neminljiv zgled sedanjemu in prihodnjim rodovom.

Članom slovenske evangeličanske cerkve v Republiki Sloveniji ter ostalim državljanom in državljanom še enkrat voščim lep praznik. Vam, tukaj zbranim, ter vsem pred radijskimi in televizijskimi sprejemniki, pa prijetno nadaljevanje večera v družbi naših sijajnih umetnikov.

Franc Kuzmič

IZ PRETEKLOSTI V PRIHODNOST

Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, Podružnica Murska Sobota, je pripravilo in izvedlo projekt *Povežimo nekoč skupni cerkveni prostor Puconci–Bad Radkersburg*. Projekt je financirala Evropska unija v okviru Programske pobude Skupnosti INERRING IIIA Slovenija – Avstrija 2000–2006. Vodja projekta je bil mag. Leon Novak.

Osnovni namen projekta je bila priprava in izvedba kolesarske poti od Puconcev prek današnjega Bad Radkersburga nazaj v Puconce. Kolesarska pot je dolga 44 kilometrov. Možni sta še dve razširjeni varianti. Izdana je bila tudi zloženka z opisom poti, s slikami ter zemljevidom, in sicer v slovenskem, nemškem in angleškem jeziku. Na vseh postajališčih so tudi informativne table s slikami in opisom.

V okviru tega projekta so bila pripravljena razna predavanja in delavnice. Vse gradivo je bilo naposled zbrano in predstavljeno v zborniku *»Iz preteklosti v prihodnost / Aus der Vergangenheit in die Zukunft«*.

Po uvodnih besedah Geze Farkaša in Leona Novaka sledi zgodovinski pregled protestantizma v prostoru med Radgono in Puconci od samih začetkov do sredine tridesetih let 20. stoletja, ki ga je obdelal mag. Franc Kuzmič. Reformacija se je v Radkersburgu pojavila v zgodnjem 16. stoletju in se tu močno zasidrala. Z veliko težavo jo je naposled sekovska škofija le zatrla. Tamkajšnji verniki so se bili prisiljeni povezati z bližnjimi sosednjimi verskimi občinami. Po uveljavitvi tolerančnega patenta v Prekmurju leta 1783 so bili radgonski evangeličani vključeni v evangeličansko cerkveno občino Puconci, ki je bila na takratnem Ogrskem in ni bila v domeni sekovske škofije. Puconski duhovniki so jih pastoralno oskrbovali vse do

začetka 20. stoletja, ko se je tamkajšnje cerkveno občestvo spet začelo samostojno oblikovati. Leta 1930 so posvetili lastno cerkveno stavbo, pri nastanku katere so finančno in z delom pomagale tudi evangeličanske cerkvene občine iz Prekmurja, zlasti puconska. Ob 150-letnici puconske evangeličanske cerkvene občine je radgonski evangeličanski duhovnik Heinrich Goschenhofer med drugim povedal: »Dokler bo obstajala evangeličanska skupnost in cerkev v Radkersburgu, ne bomo nikoli pozabili tega, da ste nam bili prav vi v tako veliko pomoč.«

Franc Kuzmič je v kratkih potezah pripravil še topografijo spomenikov, ki jih popotnik na kolesu sreča na tej poti. Nato sledi opis kolesarske poti (tudi na zloženki) v vseh treh že omenjenih jezikih. Posebej je predstavljen pano o Števanu Kūzmiču v Strukovcih. Kolesar popotnik lahko v Strukovcih dobi še zloženko o Števanu Kūzmiču (v slovenskem in nemškem jeziku), šolniku, piscu učbenikov, duhovniku in prevajalcu Nove zaveze v prekmurščino. Sledita še gradivo z delavnic in nazadnje v posebnem bloku še slikovno gradivo.

Zbornik je dvojezičen. Besedili loči oziroma povezuje blok barvnih fotografij, ki so nastale ob različnih dogodkih pri izvajanju tega projekta.

Zbornik je uredil Franc Kuzmič, založilo in izdalo pa Protestant-sko društvo Primož Trubar, podružnica Murska Sobota.

UDC 284.1(497.12)"15":929 Rajhman J.

Fanika Krajnc - Vrečko

Jože Rajhman and Slovene Protestantism in the 16th century

In his research work Jože Rajhman attempted to present Trubar and Slovene Protestants of the 16th century in their historical and religious setting, which for anyone investigating the Slovene Protestant past is almost as important as discovering in Trubar's works the common points which historically link Roman Catholics and Protestants and make ecumenical dialogue in Slovenia possible. Rajhman pointed out the anthropological and humanist orientation of Trubar's theology, the particular direction in Protestantism that Trubar took, and revealed Trubar's democratic thinking, which contains elements of ethnic and national consciousness. But above all in Trubar's theological vocabulary he confirmed the thesis of a continued linguistic and literary tradition that reaches back to the Freising Fragments. So it is also thanks to Rajhman that the world of Primož Trubar is brought near to us in a new way. This is the world of Trubar's ethical programme, which he placed at the forefront of Slovene Protestantism as the most vulnerable point of the religious programme. It is a world in which the idea of a national language is realized. Trubar is certainly a key personality, without whom there is no cultural or political history of the Slovenes or of Slovenedom. Jože Rajhman, professor of Roman Catholic theology, wrote, "Trubar is a connecting element. Without him it is not possible to conceive of our entire existence, in which we include everything that marks us as Slovenes." Similarly we could say that in the second half of the 20th century Prof. Jože Rajhman was a connecting element between the Roman Catholic and Protestant traditions, who on the basis of his research work combines and links these two forms of Christianity in Slovenia.

UDC 655.2:09:284.1(497.12)

*Mihael Glavan***Reprints and facsimiles of Slovene Protestant texts**

The modern facsimile is defined as the most perfect technical and mechanical reproduction possible of an old manuscript or exceptionally of a printed text. It must satisfy all the basic criteria, of which the most important are: the integrity of the text, entirely appropriate colour and agreement with the format of the original. A reprint involves photographing a previously printed work, which is either no longer available in its original edition or is very rare, but there is a publicly demonstrated need for the original form, which is interesting especially for scientific or educational requirements.

The beginnings of the European facsimile and reprint belong to the end of the 16th century, while the majority of experts place the first true facsimiles in the 17th century. The development was very closely linked with progress in printing technology and photography. The modern facsimile and reprint are based on the development of colour photography and the introduction of offset printing on the one hand, and on the other they follow the scientific development of different professions, which fully include their findings about the text in the study section, which represents an essential element of the edition.

The Slovene facsimile and reprint saw their first flowering in the 19th century, during the pre-modern period, while a new impetus and high professional and technological level are evident in the 1980s and 1990s. For Slovenes, reprints of Slovene Protestant printed texts of the 16th century are of particular interest; these began in 1935 with Trubar's *Catechism* (1550). So far 46 reprints and facsimiles have been produced; their bibliographical description is given at the end of the article.

UDC 264:284.1:929 Bonomo P.

*Silvano Cavazza***Bonomo, Vergerio, Trubar**

This well-known Trieste historian for the Reformation period presents and analyzes the religious profile of the Trieste Bishop Pietro Bonomo (1459–1546) in a thorough study (published in its entirety in Italian in the volume *La Gloria del Signore*), which also takes account of the latest research (Di Brazzano's book of 2005). As Trubar himself wrote in his German prologue to his translation of the New Testament (1557) and in a letter to Bullinger, precisely Bonomo was his first patron, mentor and tutor. Trubar lived with him during the years

1524–1527, 1529–1530, 1540–1542. Bonomo ordained him as priest, enabled him to begin his studies in Vienna and among other things acquainted him with the *Paraphrases* of Erasmus of Rotterdam and with Calvin's *Institutio religionis christianae*. Bonomo headed the Trieste diocese as early as 1502 and led it until his death in 1546; he was a high-ranking diplomat, a confidant and counsellor at the Habsburg court, especially to Maximilian I, but also to the Archduke Ferdinand, although in 1523 he returned to Trieste for good. He invited Giuliano of Milan and the Franciscan Serafino as preachers to Trieste as well as others who were already well-known and later condemned as heretics by the Inquisition. From the extant material in the cases against them, and also against the Franciscan Giulio Morato of Koper, Niccolo de Brischia and Peter Peterlin, it is evident that the bishop was drawn to a spiritualistic concept of religion and that he was critical of Roman Catholic church traditions and rituals, especially of the mass, although outwardly he practised them.

He himself and circles favourably disposed towards Protestantism in Trieste rejected both the Roman Catholic and the Lutheran concepts of the eucharist, agreeing with the Zwinglian concept of the eucharist as simply a symbol and memorial. In Trieste the influence of the Swiss Reformation was stronger than that of the Lutheran. Bonomo's successor as bishop, the Spaniard Antonio de Castillejo, in a special memorandum to Pope Paul III explicitly accused Bonomo of heresy. He did not cite the usual accusations of the time against Protestants but quoted exactly the links between Bonomo's views and the teachings of Zwingli and Oecolampadius in Switzerland. In 1551 he collected extensive documentation to support his accusation and sent it to the papal nuncio in Vienna. But there the material mysteriously disappeared, probably for political reasons. In addition, Castillejo was forced to leave the Trieste diocese on account of political conflicts/disputes (he became bishop of Cagliari in Sardinia).

UDC 22.06:296.1:929 Trubar P.

Nenad H. Vitorović

Primož Trubar and the “Jewish question”

Although the claim of momentous novelty concerning the anti-Semitism of the 19th and 20th century (which reached its apogee with the criminal attempt to achieve “the final solution of the Jewish question”) is correct in its own way, nevertheless considering the continuity of general animosity towards the Jews, which can be traced in European history right from its beginnings, it is justifiable to ask whether there is some common denominator underlying the enmity of other European nations towards the Jews, and whether that common denominator could be Christianity. The following questions may be posed:

a) is Christianity as such indeed at least latently anti-Semitic? b) is it really essential for it to see in Judaism its competitive “twin” (which ought not to exist) and thus to generate cultural patterns with strong anti-Semitic features, which pave the way to other, new forms of hatred towards the Jews? c) or, on the other hand, did early Mediterranean Christians succumb to the influences of their cultures, whose anti-Semitism they then introduced into their interpretations of the New Testament texts? These questions are especially weighty for Protestantism, firstly because it considers faithfulness to (the written) apostolic teaching is the sole criterion for judging “Christianness”, and secondly because since the end of the Second World War there has been increasing criticism that the leading German Reformer, Martin Luther, was responsible for German anti-Semitism.

Such criticism also has special weight specifically for Protestantism in Slovenia, since accusations are still being made to the effect that the 16th-century Slovene Reformer Primož Trubar was an obedient propagator of “Luther’s ideas”. Consequently the author analyzes Trubar’s attitude towards the Jews and Judaism on the basis of the latter’s (Trubar’s) understanding of apostolic teaching and his statements which directly or indirectly concern the Jews and Judaism. This case study embraces the whole of Trubar’s correspondence, his dedications and German prologues to Slovene and Croatian publications and selected Slovene writings, in particular Trubar’s fundamental theological work *Ena dolga predgovor* (A Long Prologue) (to the New Testament), his introduction and commentary appended to his translation of the Epistle to the Romans, etc.

The analysis leads to the following conclusions: firstly, that despite the general animosity towards the Jews, typical of the culture in which he lived, Trubar interpreted the New Testament texts contrary to this, i.e. faithfully; and secondly, that – despite its stubborn presence in all forms of European Christianity from the early post-apostolic centuries onwards – “Christian anti-Semitism” as latent or manifest hostility towards the Jews is possible only as inculturation, on the basis of not knowing or ignoring apostolic teaching which is preserved in the New Testament texts.

UDC 374.7:284.1:929 Trubar P.

Tadej Vidmar

Education and components of lifelong education according to Primož Trubar

In the field of training and education much attention is paid nowadays to the question of adult education, while lifelong education and study is also becoming increasingly central. One of its important concepts is the development of the individual’s personality. The first person to conceptualize lifelong learn-

ing was one of the greatest teachers in history, the Czech Protestant Jan Amos Komenský. The Reformation with its requirement that the individual should establish direct contact with God, aided by reading the Bible, also influenced a different understanding of literacy. Luther demanded that everyone, boys and girls, should have at least elementary education. Such ideas had a powerful influence on the most important representative of the Reformation in Slovenia, Primož Trubar. With Trubar components of adult education (literacy) can be identified which were generally rare among Protestants, as well as components of lifelong education. He planned his works, as he himself wrote explicitly, so that everyone could learn to read from them regardless of age – thus young and old alike. Similarly he demanded regular reading of the Bible and other “holy writings” throughout one’s lifetime for the sake of development, changing the individual’s personality.

UDC 393(497.12)“15”
72 (497.12):284.1

Daša Pahor

Die protestantische Sepulkalkultur im 16. Jahrhundert auf dem Gebiet des heutigen Sloweniens

Aus archivalischen Quellen wurde bekannt, dass die Reformatoren auch in Slowenien, in Krain und in der Steiermark, in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts eine neue Beerdigungsart übernahmen, die man auch als Wiedergeburt der antiken Sitten bezeichnen könnte. Das ganze Mittelalter hindurch wurden die Toten innerhalb ihrer Wohngebiete begraben. Erst in der Zeit der Renaissance erweckte man auch die alte Tradition des Einrichtens von Gräbern außerhalb von Ortschaften, auf ausgewählten eingefriedeten Orten.

Martin Luther war einer der ersten einflussreichen Männer seiner Zeit in Mitteleuropa, die solche Friedhöfe, auch Gottesäcker genannt (später Campo Santo) befürworteten. Daneben empfahl er auch entsprechende Dekorationen, wie z. B. gemalte lehrreiche Darstellungen und Epitaphien. In der Mitte des 16. Jahrhunderts wurde in Deutschland eine ganze Reihe solcher Friedhöfe erbaut, oft wurde auch gemalte Ornamentik verwendet. Die Begräbnisstätten wurden mit hohen Mauern umbaut, die auf der inneren Seite breite Nischen, Arkaden oder einen bedachten Gang hatten.

In Slowenien wurden bisher zwei solche Strukturen bekannt, vielleicht könnten wir aber noch mehrere erwarten. Das Bildnis des Friedhofs in Kamnik von 1575 (Stein) hat sich im Archiv in Udine (Italien) erhalten, die Umfassungsmauer des Friedhofs beim Schloss Betnava vor Maribor (Marburg a. d. Drau) kann mit Hilfe archivalischer Quellen teilweise rekonstruiert werden. Es hat sich ergeben, daß man die Wände in Betnava auch dekorieren wollte.

Die Archivalien enthalten viele weitere Daten zur protestantischen Sepulkalkultur. Unter anderen hat sich auch eine Darstellung eines gemalten Epitaphes aus der ehemaligen Pfarrkirche in Radlje mit komplexer reformatorischer Ikonographie erhalten. Weitere Recherchen würden das Bild der slowenischen Reformation sicher noch bereichern.

UDC 929.52 Khisl:284.1(497.12)14/16"

Barbara Žabota

The Khisl family during the Reformation and Counter-Reformation

In the second quarter of the 16th century the Khisl family belonged to the bourgeois-merchant class but later, due to the merits of individual members, gained aristocratic status – at the end of the 1580s its members acquired the title of barons, and at the beginning of the 17th century that of counts. As early adherents of Protestantism, the Khisls strengthened the reputation and influence of Protestantism in Slovenia. The founder of this Carniolan family is considered to be Vid (Veit) Khisl, who was accepted among the Ljubljana bourgeoisie in 1522, in the following years became a town councillor, and was several times mayor of Ljubljana between 1537 and 1547, the year of his death. He became wealthy as a merchant and entrepreneur (among other things he owned a glassworks in Novo mesto). He was a lover of music and was praised as such by Primož Trubar. The best-known of his children was his son Janez (Hans) (c. 1530–1593), whose achievements included being a member of the Provincial Assembly, an imperial councillor, the administrator of the Carniolan province, president of the Provincial Lawcourt and president of the Inner Austrian court chamber. With due foresight he bought land and in 1557 built a family castle at Fužine. He supported science and art as well as Slovene Protestant literature, Trubar and Dalmatin. As administrator of the Carniolan province he published the first (known) official document in Slovene. As a Protestant he also sought marriage partners for his children among the Protestant aristocracy (the Egkh and Moscon families). His fervour was maintained by his son Jurij (Georg) (died in 1605), who was educated in Tübingen and Padua. He was also provincial administrator and held other high offices within Carniola. He was one of the pillars of the Protestant church and the leader of the Lutheran majority in the Provincial Assembly. Inheriting a talent for music and literature, he himself wrote in Latin and German a biography of his friend Herbard Auersperg (of Turjak), also a Protestant, who fell in battle against the Turks in 1575. His elder brother Vid was a soldier and indeed a military commander in Karlovac and the military frontier. In his late years (he died in 1609) he probably became a Roman Catholic, as also did another brother Janez Jakob (1565–1637),

who gained the title of count in 1623 and achieved leading positions at the court in Graz, but did not have any male descendants.

UDC 801.5:929 Bohorič A.

Kozma Abačič

The treatment of indeclinable word classes in Bohorič's grammar (1584)

Despite the evident dependence on Philip Melanchthon's grammar, the sections on the adverb (*adverbium*), preposition (*praepositio*), conjunction (*coniunctio*) and interjection (*interiectio*) in Adam Bohorič's grammatical work of 1584 demanded of the latter considerable ingenuity. On one hand the material in them is arranged according to the Latin (Melanchthon's) text, but on the other precisely these sections contain a number of original solutions (e.g. the identification of the locative and instrumental).

UDC 22.06:296:284.1

Peter Novak

Hermeneutics of dispensational theology

Western support of the state of Israel especially that of the United States, is not something new. It has grown rapidly since the rise of Christian Zionism in the 19th century. Nowadays many Americans are convinced that the foreign policy of supporting Israel is in line with Biblical prophecy. We will assess one important factor, which we believe governs US foreign policy towards Israel, which is one distinctive theological view of the Bible called *dispensationalism*.

Despite different views on what the key hermeneutical principles are in dispensationalism, we look at those that dispensationalists themselves claim to be the guiding principles. The two most important principles they set out are: the distinction between Israel and the Church; and the consistent literal interpretation of the whole Bible. We conclude that these principles, while rightly trying to defend the authority of the Bible and its inerrancy, also firstly fail to see the nature of the church as God's people, a new humanity of Jews and Gentiles, established in Christ (Eph 2:13–18). This new humanity has its continuity and discontinuity with the people of God from the Old Testament. Secondly, they fail to see the literary nature of the texts. And finally, they fail to employ Christological hermeneutics to the Old Testament as we see in the example of the Apostles, that is, the way New Testament uses the Old Testament and sees its fulfilment in the event of Christ.

Prevod povzetkov v angleščino: *Margaret Davis*

SODELAVCI TE ŠTEVILKE

- dr. Kozma Ahačič**, asistent, raziskovalec Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU
- dr. Silvano Cavazza**, izredni profesor za moderno zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Trstu
- dr. Mihael Glavan**, vodja posebnih zbirk Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani
- mag. Ludvik Jošar**, evangeličanski teolog in duhovnik, dolgoletni urednik Evangeličanskega lista, v pokoju
- dr. Marko Kerševan**, redni profesor za sociologijo religije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani
- mag. Fanika Krajnc - Vrečko**, vodja Teološke knjižnice enote Teološke fakultete UL v Mariboru
- mag. Franc Kuzmič**, višji kustos v Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti
- mag. Violeta Vladimira Mesarič**, duhovnica Evangeličanske cerkve v Mariboru
- Peter Novak**, pastor Reformirane evangelijske cerkve v Ljubljani
- dr. Daša Pahor**, umetnostna zgodovinarica
- dr. Marijan Smolik**, profesor Teološke fakultete Univerze v Ljubljani, v pokoju
- dr. Tadej Vidmar**, docent za zgodovino pedagogike in šolstva na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani
- Nenad Hardi Vitorović**, študent podiplomskega študija sociologije kulture na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani
- dr. Nadja Zgonik**, docentka za umetnostno zgodovino in vodja katedre za likovne vede na Akademiji za likovno umetnost in oblikovanje Univerze v Ljubljani
- dr. Milan Zver**, minister za šolstvo in šport Vlade Republike Slovenije
- Barbara Žabota**, univ.diplomirana zgodovinarica in sociologinja kulture, Zgodovinski arhiv Ljubljane

Mestna občina Ljubljana

Holding Slovenske elektrarne d.o.o.

Organizator trga z električno energijo

Popolno informacijsko okolje

Perftech

PID KORONA

Senior

Infond Holding

Finančna družba d.d.

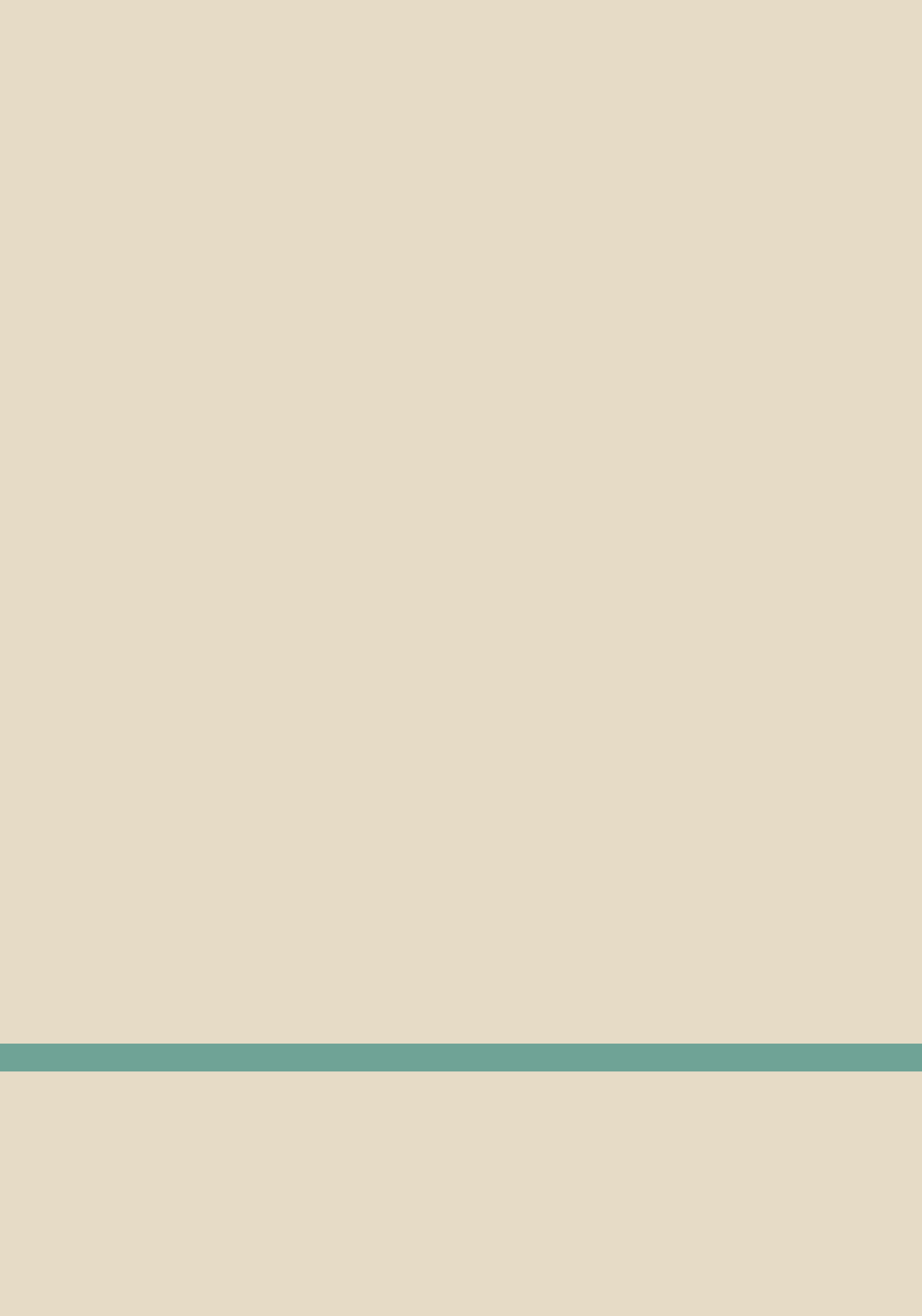

SPL Ljubljana, d.d.
Poslovanje z nepremičninami in inženiring
Frankopanska 18a • 1519 Ljubljana
Telefon: 01 473 68 00 Fax: 01 473 68 26 • E-pošta: info@spl.si

www.spl.si

SPL
R
SPL d.d.

CD
E-NOT
SI
ISO 9001
©-000

STATI INU OBSTATI

REVĪJA ZA VPRAŠANJA PROTESTANTĪZMA

ELEKTRONSKA IZDAJA